

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

ISSN 0142-0843

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 2(78)/2015
Серия ФИЛОЛОГИЯ

Сәуір—мамыр—маусым
30 маусым 2015 ж.

1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Апрель—май—июнь
30 июня 2015 г.

Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП **Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор
Кубеев Е.К., д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора
Ответственный секретарь

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук
Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Редакция алқасы — Редакционная коллегия

М.И.Абдуов,	редактор д-р филол. наук;
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук;
Золтан Андраш,	д-р филол. наук (Венгрия);
Ж.А.Жакупов,	д-р филол. наук;
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук;
Матейко Любор,	PhD д-р (Словакия);
Ж.Н.Жунусова,	д-р филол. наук;
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук;
А.С.Адилова,	д-р филол. наук;
Б.Шалабай,	д-р филол. наук;
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук;
С.А.Матяш,	д-р филол. наук (Россия);
М.Д.Джусупов,	д-р филол. наук (Узбекистан);
У.М.Бахтикиреева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В.Белашапкина,	д-р филол. наук (Россия);
К.Жанбозулы,	д-р филол. наук (КНР);
Ж.З.Кадина,	отв. секретарь
	канд. филол. наук

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Техн. редактор *Д.Н.Муртазина*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 29.06.2015 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 16,25 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 246.

Подписано в печать 29.06.2015 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 16,25 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 246.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

МАЗМҰНЫ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Адилова А.С., Смаилова А.Ш.</i> Көркем фантастика мәтіндерінің лексикасы (А.-Х.Ф. Мархабаевтың «Жұлдыздар жарығы жерге жетеді» романы бойынша).....	4
<i>Рапишева Ж.Д., Жүнісова М.Қ., Сейдахметова З.Қ., Кишенова А.Ю.</i> Терминологиялық лексиканың бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылу ерекшеліктері.....	9
<i>Насыритдинова Ә.Н.</i> Техникалық терминологиядағы омоним-терминдер және олардың қолданыс ерекшеліктері.....	15
<i>Шортанбаев Ш.А.</i> Махамбет поэзиясындағы сөздердің стильдік-мағыналық қолданысы.....	22
<i>Ыбырайым Ә.О.</i> Қазақ тіліндегі ресми-іскерлік стильдің қалыптасу, даму кезеңдері...	27
<i>Қунаева А.Қ.</i> Туынды сөз семантикасының қалыптасу ерекшеліктері	32
<i>Кадина Ж.З., Қабанов М.Ш., Сатеева Б.С.</i> Толғау поэтикасының ерекшелігі	39

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ

<i>Аманбаева Г.Ю., Балабекова М.А.</i> Қазіргі таңда Қазақстандағы мультилингвалды жағдайды дамытуға бағытталған жағдайлар.....	47
<i>Аманбаева Г.Ю., Төлеубекова Ә.Т.</i> Ғылыми дискурсты зерттеудің интеграциялық модельдері	53
<i>Қуанышева Ә.Б.</i> Орыс тіліндегі әлемнің тілдік суретіндегі «күйеу» концептінің өлшемі.....	58
<i>Зензеров В.Н., Щепина А.А.</i> У.С. Моэмның «Театр» романындағы паралингвистикалық амалдар ролі	64
<i>Фрешли М.</i> Ежелгі орыс әдебиетіндегі шарап...	74

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

<i>Жарылғапов Ж.Ж.</i> Бұқар жырау шығармаларындағы романтизмнің бейнелеу принциптері...	80
<i>Каренов Р.С.</i> Кенесары ханның халық әдебиетіндегі және тарихи зерттеулердегі бейнесі	88
<i>Ысқақұлы С.</i> Таңжарық ақынның табиғат лирикасы.....	108

СОДЕРЖАНИЕ

КАЗАХСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Адилова А.С., Смаилова А.Ш.</i> Лексика текстов художественной фантастики (по роману А.-Х.Ф. Мархабаева «Лучи звезд доходят до земли»)	4
<i>Рапишева Ж.Д., Жунусова М.К., Сейдахметова З.К., Кишенова А.Ю.</i> Особенности употребления терминологической лексики в средствах массовой информации.....	9
<i>Насыритдинова А.Н.</i> Термины-омонимы в технической терминологии и особенности их использования.....	15
<i>Шортанбаев Ш.А.</i> Использование стилистико-лексических средств в поэзии Махамбета	22
<i>Ибраһым А.О.</i> Этапы формирования и развития официально-делового стиля в казахском языке	27
<i>Қунаева А.К.</i> Особенности формирования семантики производного слова	32
<i>Кадина Ж.З., Кабанов М.Ш., Сатеева Б.С.</i> Особенности поэтики толғау.....	39

ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Amanbayeva G.Yu., Balabekova M.A.</i> Conditions for development of multilingualism in Kazakhstan	47
<i>Amanbayeva G.Yu., Toleubekova A.T.</i> Integrated models of scientific discourse research	53
<i>Kuanysheva A.B.</i> Parameterization of concept «husband» in the Russian language picture of the word.....	58
<i>Зензеров В.Н., Щепина А.А.</i> Роль паралингвистических средств в романе У.С. Моэма «Театр».....	64
<i>Фрешли М.</i> Вино в древнерусской литературе...	74

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Жарылғапов Ж.Ж.</i> Принципы романтизма в творчестве Бухар жырау	80
<i>Каренов Р.С.</i> Образ хана Кенесары в народной литературе и исторических исследованиях	88
<i>Искакулы С.</i> Пейзаж в лирике Танжарык ақына	108

<i>Каренов Р.С.</i> Өтейбойдақ Тілеукабылұлының «Шипагерлік баяны» — халық даналығының айғағы	112
---	-----

ЖУРНАЛИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Асанов Қ.Д., Еркін Ж.Ж.</i> Сөз өнерін меңгеру — болашақ журналистер үшін басты міндет	122
---	-----

МЕРЕЙТОЙ ИЕЛЕРІ

<i>Адилова А.С.</i> Мерейтой иесі туралы сөз.....	127
---	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	129
----------------------------------	-----

<i>Каренов Р.С.</i> «Трактат об излечении от болезней» Отейбойдака Тлеукабылулы — достояние народной мудрости	112
---	-----

ПРОБЛЕМЫ ЖУРНАЛИСТИКИ

<i>Асанов Қ.Д., Еркін Ж.Ж.</i> Овладение искусством речи — основная задача будущих журналистов.....	122
---	-----

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

<i>Адилова А.С.</i> Слово о юбиляре.....	127
--	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	129
--------------------------	-----

ӨОЖ 81'42:811.512.122

А.С.Адилова, А.Ш.Смаилова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: adilova2010@mail.ru)

Көркем фантастика мәтіндерінің лексикасы

А.-Х.Ф. Мархабаевтың «Жұлдыздар жарығы жерге жетеді» романы бойынша

Қазақ көркем фантастикасы мәтіндерінің вербалды қабатындағы лексика арнайы қарастыруды қажет етеді. Ондағы жалпыхалықтық лексика, арнаулы лексика, квазитерминдер, түрлі кәсіби сөздер, неологизмдер қаламгер суреттеп отырған қиялдағы дүниені неғұрлым шынайы елестету, оқиғалар мен құбылыстарға қатысты ғылыми-фантастикалық немесе техникалық мәліметтерді жеткізу, автордың концептуалды ойын жеткізуге қажетті реалияларды нақтылау, сипаттау, таныстыру мақсатында қолданылады. Фантастика мәтіндерінде кездесетін авторлық неологизмдерді ғылыми әдебиетте түрліше атайды. Қарастырылып отырған мәтіндегі авторлық қолданыстарды квазитерминдер деп атауға болады, алайда олардың поэтикалық окказионализмдер қатарына жатқызыла алмайтынын да айта кеткен дұрыс. Квазитерминдер қазақ тілінің аналитикалық сөзжасам тәсілімен жасалып, түрлі квазиреалияларды атау үшін қолданылған.

Кілт сөздер: фантастикалық әдебиет мәтіндері, квазитерминдер, концептуалды ой, реалия, сөзжасам, аналитикалық тәсіл.

Фантастикалық көркем әдебиет — негізінен, ойдан туындайтын, ғылым немесе техниканың қоғамға, яки жекеге ықпалын суреттейтін, баяндайтын нысанасы беймәлім өңірдегі қияли әдеби мәтіндер. «Фантастика» ұғымының өзі де қиялдану өнерін меңзейді.

«Ғылыми фантастика — әдебиеттің перзенті. Демек, оны оқыған адам ғылыми мәлімет, фантастикалық қуат алуы және ғылымдағы тенденцияны аңғарумен қатар, эстетикалық ләззат алуы тиіс. Жазылған дүниенің қажетті компоненттері жетпей де қалмай, асып та кетпейтіндей дәрежеде болғанда ғана рухани ләззат та, ғылыми таным да алуға болады» [1], — деп атап көрсеткен А.-Х.Ф. Мархабаевтың қазақ фантастикасының қалыптасуына қосқан үлесі қалың оқырманға кеңінен таныс, ал оның фантастика жанрының пайда болуы, көтерген тақырыбын зерттеген монографиясы постсоветтік кеңістікте осы тұрғыдағы алғашқы еңбектердің бірі екені белгілі.

Ғылым мен техника дамуындағы жаңа кезең, яки космос дәуірі, фантастикалық әдебиет тақырыбын да тың өріске шығарды: бұрынғы арманға енді нақты ғылыми деректер араласты, аспан туралы қиялға бүгінде астронавтика, астроботаника, астрофизика, космос медицинасы секілді ғылымның жаңадан өркен жайып келе жатқан тың салалары қатысты.

А.-Х.Ф. Мархабаевтың «Жұлдыздар жарығы жерге жетеді» атты туындысындағы тілдік құралдардың қолданылу мақсатын айқындап, вербалды құрылымындағы сөздердің экспрессивтік-эмоционалдық бояуын көрсете отырып, олардың көркемдік-стилистикалық қызметін саралау негізінде қаламгердің стильдік қолтаңбасын анықтауға авторлық-индивидуалды сөзқолданыстар, сөзжасам модельдері, квазитерминдер ықпал ететіні байқалады.

Жазушының стиль даралығы сөздерді белгілі бір мақсатта қолданылуында көрінеді. Абдул-Хамид Ф. Мархабаевтың шығармасында стильдік мақсатта фантастикалық терминдер, фантастикалық кәсіби сөздер, авторлық неологизмдер, мақалдар, қысқарған сөздер, күрделі атаулар, айқындауыш мүшелер жиі кездеседі.

Қазақ көркем фантастика мәтіндерінің вербалды қабатында ұлттық тіліміздің жалпыхалықтық қолданыстағы сөздерін, арнаулы лексиканы кездестіруге болады. Фантастика мәтіндерінде қазақ тілінің сөзжасамдық тәсілдері бойынша жасалған лексикалық бірліктер қаламгер суреттеп отырған қиялдағы дүниені шынайы елестету, оқиғалар мен құбылыстарға қатысты ғылыми-фантастикалық немесе техникалық мәліметтерді жеткізу, автордың концептуалды ойын жеткізуге қажетті реалияларды нақтылау, сипаттау, таныстыру мақсатында қолданылады.

Қазақ тілінің қоғамдық рөлінің артуымен жарыса өрби дамыған саласы — лексика, оның дамуын зерттеу тіліміздің дамуының әлеуметтік сырын және өз ішкі заңдылықтарын тануға көп септігін тигізеді. Егер дұрыстап қарайтын болсақ, тілде пайда болған сөздердің көбі оның ішкі құрылысының дамуынан тумады, жаңа ұғымдар, оны тіркеуші сөздер қоғамдық дамудың барысында пайда болады. Осының негізінде тіл оларға дыбыстық түр беріп, лексика мен фонетика байланысы, одан морфологиялық, синтаксистік т.б. формалар байланыстары өрбіп қалыптаса бастайды. Қоғам өмірінде болып жатқан жаңа үдерістермен байланысты мыңдаған жаңа сөздер пайда болады. Олардың көпшілігі біртіндеп халыққа танылып, қолданыс жиілігі жоғарылау нәтижесінде өзінің жаңалығынан айрыла бастайды, түсіндірме немесе тіркеуші сипатта сөздіктерге енгізіледі.

Фантаст-жазушы үшін мазмұндық-фактуалды ақпаратты жеткізуге жалпыхалықтық қолданыстағы лексика мен арнайы терминология жеткіліксіз болады, себебі ол өзі ойлап тапқан, қиялындағы болмысты нақты реалиялармен сипаттай алмайды, сондықтан ол жаңадан сөз жасауға мәжбүр болады. Ал көркем фантастика мәтіндерінде жасалған жаңа сөздерді атау үшін түрлі атаулар ұсынылған. Олардың қатарында орыс тіл біліміндегі «квазилексемы», «квазитермины», «лжетермины», «вымышленные термины» («жалған терминдер», «ойдан шығарылған терминдер», «квазитерминдер», «квазилексемалар») сөздерін атауға болады.

Жалпы орыс, ағылшын тілдерінде қазіргі заман, технология, техника және экспрессивті сөзқолданыс нәтижесінде пайда болып жатқан неологизмдерді М. Эпштейн былайша топтастыруды ұсынады: 1) футурологизмдер; 2) актуализмдер; 3) экспрессизмдер; 4) протологизмдер. Автор өзі атап көрсеткен неологизмдердің әрқайсысына біршама толық сипаттама беріп, олардың жасалу жолдарына аздап тоқталады. Бұлардың арасында біз үшін маңыздысы — футурологизмдер, себебі бұлар ғылым мен техниканың дамуымен байланысты пайда болатын сөздер. Олар — *futurologism*, «будесловие» деген сөзден шыққан, неологизмнің бір түрі, әлі шындықта жоқ, бірақ болуы ықтимал зат не құбылыс атауын білдіретін жаңа сөз. Қазіргі қолданыс тіліне енген футурологизмнің бірі ретінде 1920 ж. ағайынды Чапектер жұмсаған «робот» деген сөзді мысалға алсақ та жеткілікті. Сол тәрізді америкалық фантаст У.Гибсон 1984 ж. «киберспейс», «киберпанк» сөздерін енгізген. Футурологизмдер — өздері таңбалайтын құбылыстан бұрын пайда болатын сөздер, сол сөздердің қолданылуы таңбаланатын құбылыстардың шындыққа айналуын қалыптастырады. Орыс мәдениеттанушысы ұсынған классификациядағы тағы бір назар аударатын неологизмдер — протологизмдер. «Сам этот термин — новое слово, которое еще не успело стать неологизмом. Предложенный мною в 2003 г. термин *protologism* получил распространение в английском языке, в частности, широко употребляется в самой большой в мире сетевой энциклопедии «Википедия» (Wikipedia). Протологизм (*protologism*, от гр. *protos* — первый, начальный + *logos* — слово) — новое слово, предложенное его автором для введения в язык, но еще не нашедшее применения у других авторов, не закрепившееся в качестве неологизма» [2].

Бұл орайда тіл білімінде бұрыннан белгілі окказионализмдер мен потенциалды сөздер еске түседі және академик Р.С. Сыздық айтқандай: «Сол сияқты жеке ақын-жазушылардың шығармаларында кездесетін окказионализмдер деп аталатын тілдік нормаға бағынбаған, тосын, «кездейсоқ», «бір жұмсар» сөздерді лингвистикалық неологизмдер қатарына қосуға бола ма, болмай ма? деген сұраққа да айрықша қарау керек» [3]. Біздіңше, көркем фантастика мәтіндеріндегі авторлық қолданыстарды окказионал сөздер қатарына жатқыза алмаймыз, себебі олардың атқаратын стильдік қызметі мүлдем басқа, яғни қаламгер бір жұмсар сөздерді төмендегі мақсаттарда пайдаланады: «а) ойды дәл әрі қысқа беруді көздеу; ә) жазушы санасында пайда болған күрделі образды жинақтап, синтездеп беруге ұмтылу, бірнеше ой жүйесін шоғырландырып беру; б) тілімізде бұрыннан бар ұғымдарға анағұрлым сәтті атаулар беру; в) құбылысты бейнелі түрде суреттеу қажеттілігін сезіну; г) поэтикалық техниканың әр түрлі міндеттерін өтеу: 1) ұйқас үйлесімін сақтау; 2) ырғақтық әуезділікті бұзбау; 3) сөз қолданысында тавтологиядан сақтану; 4) сөздің сонылығына, өзгешелігіне ұмтылу, «ескі» сөздерді қайталай бермеуге тырысу» [4]. Мәселен, зерттеуші Р.Сыздық Ә.Кекілбаевтің «Үркер» романынан *батымды болу, сойыл дос, қамшы дос, мәмлехана, жолығыс*; ал

О. Бөкеевтің «Қайдасың, қасқа құлыным?» повесінен *мамырстан заман, бақида* сияқты окказионализмдерді көрсетсе, Х. Нұрмұқанов *баянат, көнерім, ескірім, басытқылау, келгін, күйінді* деген сөздерді атап, Қ.Мырза-Әлидің екі жолын келтіреді: *Шаруакештер шөлдегі ақшағылды терін төгіп жайнаған бақша қылды*. Ал қазақ ақын қыздарының бірі Г. Салықбайдың өлеңіндегі окказионалды сөз мүлдем жаңа номинация: *Енді ешқашан енбейтін тұсханаңа, Мені мәңгі қайтпайтын құсқа бала. Жалғызыңды қайтесің жалған жоқтап, Ғұмырымыз онсыз да да қысқа ғана*. Бұл мысалдардағы неологизмдердің бәрі — поэтикалық окказионализмдер.

Термин (лат. *terminus* — шек, шеті, шекарасы деген мағынада) — ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер. Оларды зерттеушілер жалпы ғылыми және арнайы терминдер деп үлкен екі топқа бөледі, яғни алғашқыларына көптеген ғылым салаларына ортақ терминдердің жатқызса, екіншісі тек бір ғана салада қолданылатын терминдерді қамтиды. Ал көркем фантастика мәтіндеріндегі терминдердің ғылыми қолданыстағы лексикалық бірліктерден айырмашылығы бар.

Абдул-Хамид Ф. Мархабаев шығармаларындағы авторлық қолданыстарды квазитерминдер қатарына жатқызған дұрыс, өйткені *квази* — латынның *quasi* «почти» (дерлік), «наподобие» (ұқсас), «как будто» (тәрізді) деген мағынада жұмсалатын халықаралық элементке айналып үлгерген сөзі. Сонда қазақ көркем фантастика мәтіндерінде жұмсалатын терминдер ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер емес, соған сыртқы формасы, мағынасы, мәні, қызметін ұқсастыру нәтижесінде жасалған жаңа қолданыстар. Мұндай квазитерминдерді анықтау үшін лингвистикалық және экстралингвистикалық факторға сүйенуі қажет, яғни бұл сөздер лингвистикалық сөздіктерде тіркелмеген және қоршаған ортада бұлар атау болатын нақты зат, ұғым, құбылыс жоқ. Сонымен қатар бұлардың барлығы да тек осы контексте ғана қолданыла алады.

Көркем фантастика авторлары мүлде бейтаныс орта мен ұғым, құбылыстарды суреттейтіндіктен, тосын сөздер жасауға ұмтылады, алайда көп жағдайда ана тілінің сөзжасам үлгілері, тәсілдеріне сүйенеді. Өйткені жасанды сөздермен қиялындағы құбылыс, заттардың денотатын елестете алмайды. Алайда бұл денотаттар тек фантастика мәтінінде пайда болатындықтан, оларды жасауға негіз болған элементтер бірден танылады. Квазитерминдердің құрамындағы жекелеген сөздердің лексикалық мағынасы белгілі себебінен, олардың мәтіндегі мәнін түсінуге болады, яғни автор квазитерминдерді жасау барысында екі түрлі мақсатты көздейді: 1) ойдан шығарылған, таныс емес әлемдегі барлық жағдайды толық, дәл суреттеп, оның күнделікті өмірдегі жағдайдан өзгеше екенін көрсетеді; 2) қиялдағы өмірде өтіп жатқан оқиға, құбылыстардың оқырманға шамамен болса да түсінікті болуын қамтамасыз етеді.

А.-Х. Мархабаевтың мәтіндеріндегі квазитерминдер қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қолданылып келе жатқан аналитикалық тәсілмен жасалған.

Қазақ тілінде сөзжасамның өнімді тәсілі болып есептелетін аналитикалық тәсілдің сөзқосым, қосарлау, тіркестіру, қысқарту сияқты түрлерін автор өте жиі қолданған. Бұл орайда квазитерминдер сөзқосым арқылы көбірек жасалғаны байқалады, мәселен, грекше *βιο - βίος, bios*, «өмір» сөзімен жасалған квазитерминдердің бәрі ұлттық тіл қорындағы адамның дене мүшелері атауларымен қосу нәтижесінде пайда болған: *биодене, биожүрек, биомасса, биоми, биокөз, биожүйке, биоөңеш, биоауыз, биоағза, бионейрон*. *Квазикварк, квазилазер, галакосмозфир* сияқты сөздердің екі не үш сыңары да өзгертiлдік элемент болса, кейбір квазитерминдер таза қазақ тіліндегі сөздердің бірігуінен көрінеді, мысалы, *ғарышхат, иісдыбысбейне, ғарышнама*.

Ең көне ескерткіштер тілінен белгілі сөз қосарлау арқылы жасалған квазитерминдер арасында *сарапшы-тамырлар, көлікші-маман, зерткер-химик-теміртек, қызметші-теміртектер, сарбаз-теміртектері, фай-қағаз* сияқтыларды атауға болады.

Аналитикалық тәсілдің тіркестіру түрі де көркем фантастика мәтіндерінде өнімді қолданылады, себебі қандай да бір ұғым немесе затты дұрыс, дәл атау үшін әр сөздің мағынасы бір-біріне үстемеленеді. Мұндай жасанды терминдердің қатарында *Кварк таспалы гиперкітапхана, Реж Іріктеу Тобы, Жайсаң Кітаптар Жарысы, Планеталық Ғарыш Көліктерін бақылау Ұлпаты, Реж Орталық Квазар Иісдауысбейне дидар Ақпарат Ұлпаттастығы* сияқты күрделі атауларды көрсетуге болады. Бұлардың құрамындағы сөздердің бірі контекстен түсінікті болса, енді бірі — авторлық окказионализм. Мәселен, қазақ тіліндегі «тұрпат» сөзінің үлгісімен жасалған *ұлтат* лексемасы тосындығымен бірден байқалады.

Қазақ тілінде бұрын қысқарту тәсілі тек адам аттарына қатысты болса, совет заманында күрделі атауларды қысқартып атау үрдісі қалыптасты. Қазірде ресми және публицистикалық, ғылыми стильде өнімді қолданылатын қысқарту тәсілі А.-Х.Ф. Мархабаев шығармашылығында жиі кездеседі. Мысалы, бірнеше сөздің тіркесінен құралған күрделі атауларды қысқартып қолданған: *ТК — Төре Компьютершісі. Енді бар билік тек қана планетаның Төре Компьютершісіне (ТК) тиді; АТО — Ақпарат Тарату Орталығы. АТО жетекшісінің компьютері бейне бір жылдам жүзгіріске шыдамай, тоқтап қалды; МИОП — Мүлік Иелігі Орталығының Президенті. Сол МИОП, реждіктер құлақтанып кеткесін, амалсыздан, орнынан қуылды; ЖЖЖЖ — Жат Жұрттықтармен Жанасушылар Жетекшісі. ЖЖЖЖ сәл-пәл тоқтаңқырап, қайтадан сөзін ұластырды.* Автор оларды алғашында толық нұсқамен беріп, келесі қолданғанында аббревиатурамен келтіріп отырған.

Қаламгер мәтінінде кездесетін квазитерминдерді тақырыптық жағынан былайша топтастыруға болады:

1. Басқа, қиялдағы әлем адамының дене мүшелеріне байланысты атаулар: *биодене; биожүрек; биомасса; биоми; биокөз; биоөңеш, биотанау; биожүйке, биоағза; биоқұлақ; биотыныс жолдары; биотөбекұйқа.*

2. Галактикалық кәсіп түріне байланысты қолданылған кәсіби сөздер: *сарапшы-тамырлар; киберхана меңгерушісі; хатишы-робот; космохабаршы; тілмаш-робот; биокиберші; көлікті-маман; биосарапшы; зерткер-химик-теміртек.*

3. Ойдан шығарылған планеталар атаулары: *Ісмер планетасы, Қаж планетасы, Коре планетасы, Реж планетасы, Шер планетасы, Ро планетасы, Қорған планетасы, Сион планетасы.*

4. Жоғарыда аталған фантастикалық планеталардың өз ішінде қолданылатын терминдер: *ғарышхат, Кварк таспалы гиперкітапхана, квазарденедидар, фай-қағаз, иісдыбысбейне, әдеби-уфология, галакосмозфир.*

Бұлардан басқа түрлі құрылғы, жабдықтардың атаулары жиі кездеседі, оның себебі автор өзі ойдан шығарған әлемдегі жағдай, оқиғаны реалды түрде беру үшін квазиреалияларды қолданады. Мысалы, *Түрлі-түсті без-түймелердің қалағанын бассаң — әрқайсысының өз қызметі бар; Мысалға, төмендегі сарапшы-тамырлардың қарсы маңдайындағы жиналыс үйі төріндегі ұзын үстелдерді көргің келсе — қызыл без-түймені бас; Планеталық Ғарыш Көліктерін бақылау Ұлматының тексеру қорытындысында Бас-Баһадүрдің өз меншігін бөлген сенің тақымыңа түскен зымыранның алба-жалбасын шығарып, құртып, лақса қылғаныңды мәлімдеді.*

Абдул-Хамид Ф. Мархабаев шығармаларында адам қиялынан тыс әлемде болып жатқан оқиғалар мен өмір сүріп жатқан тіршілік иелері туралы сөз болып жатса да, этнолексика көптеп кездеседі: *Енді тілмаш роботын айтсаңшы, бір көрсе, рахатты осыдан көретін шығар, қас пен көздің арасында олардың тілдерін судыратып біліп шығатынын қайтерсің! Парықсыз сөз естіген биокибершілер жапырыла осылай қарасты. Ана жанды, биосарапшы-тамырларыңыз кейінгі жауапкершілікті өздерінен гөрі «қу темірге» аударғандары тиімді емес пе?! Ол ресми әйел болғаннан бері, екі күннің бірінде өз төркіні сонау Сион планетасына шауып барып-келуге аңсары ауады да тұрады. Реждің бетін басып жүрген қаншама платина жүзіктің көзінен өтетін, Ай десе — аузы бар, Күн десе — көзі бар, қандас лимфалас бойжеткендерді елемей былай қойып, сонау Сион планетасы асып барып, құда түсіп, мына аузы итаяқтай қызсымаққа ұрынғаны. Біртұтас Тәуелсіз Планеталар Достастығын ұйымдастырып, соның Бахадүрі болуды ниет ететіндей.*

Байқалып отырғанындай, түрлі тақырыптық топтарға жататын лексикалық бірліктер мен фразеологизмдердің ұлттық бояуы бірден назар аудартады.

Абдул-Хамид Ф. Мархабаев шығармаларында айқындайтын мүшенің бір сыңары болып, мазмұнын дәлелдеп тұратын сөздер, яғни қосарлы айқындауыштар да, бар.

Мысалы: *Әмірші-Дарабоз, Қосбас-Самұрық, қара-робот, қызметші-теміртектер, жұлдызшы-биотеміртект, тілмаш-теміртек, сарбаз-теміртек.*

1) *Әмірші-Дарабоздың — био және қарабайыр теміртекттер Қожайынының — мінез-құлқы қазірде, фрион тиген озондай, ыдырап, тіпті өзгеріп кеткен.*

2) *Қоластындағы қатардағы, можантопай теміртекттер түгіл, біршама есі бар, осы Қосбас-Самұрық Нысан-планетасының әтібірлі қаймағы саналатын топты бастайтын Төраға биотеміртекттер де не боп, не қойғанынан бейхабар.*

3) *...Ең әдепкіде оған Сарай ішіндегі қызметші-теміртекттер аса көп мән бере қоймағанды.*

4) *Жайбарақат отырған Жұлдызшы-биотеміртект орнынан, төменгі жағынан серіппе тепкендей шоршып атып тұрды.*

5) ... *Сосын, әсіресе, тілмаш-теміртек жасау ісін өте-мөте шұқшия қадағалады.*

6) ... *Ал сарбаз-теміртектері анда барды дейік.*

А.-Х. Мархабаевтың көркем фантастика мәтіндерінің лексикалық ерекшеліктері жоғарыда көрсетілгендермен шектеліп қалмайды, ондағы интертекстуалды байланыстар маркерлері, жасанды антропонимдердің стильдік қызметі де атап өтуге тұрарлық.

Қорыта айтқанда, қазақ көркем фантастика мәтіндерінің вербалды құрылымындағы лексикалық бірліктер, олардың жасалуы, экспрессивтілігі мәтіннің стильдік ерекшеліктерін таныта алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Мархабаев А.-Х.* Қазақ фантастикасының поэтикасы. — Алматы: Қазақ университеті, 2008. — 175-б.
- 2 *Эпштейн М.Н.* Типы новых слов: Опыт классификации. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.topos.ru/article/5174>
- 3 *Сыздық Р.* Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. — Алматы: Арыс, 2009. — 169-б.
- 4 *Мұратова Г.Ә.* Көркем әдебиеттегі қажеттілік пен кездейсоқтық. — Алматы: Атамұра, 2002. — 45, 46-б.

А.С.Адилова, А.Ш.Смаилова

Лексика текстов художественной фантастики

По роману А.-Х.Ф. Мархабаева «Лучи звезд доходят до земли»

Лексика на вербальном пласте текстов художественной фантастики нуждается в специальном рассмотрении. Всеобщая народная лексика, специальная лексика, квазитермины, разные профессиональные слова, неологизмы используются в целях наиболее реального представления мира фантазии, который описывает писатель, для донесения научно-фантастической или технической информации, касающейся событий и явлений, для уточнения, описания, ознакомления необходимых реалий. Авторские неологизмы, встречающиеся в текстах фантастики в научной литературе, называют по-разному. Используемые автором термины в рассматриваемом тексте можно назвать квазитерминами, однако надо признать, что их нельзя отнести к ряду поэтических окказионализмов. Квазитермины образованы аналитическим словообразовательным способом казахского языка, использованы для наименования разных квазиреалий.

A.S.Adilova, A.Sh.Smailova

The vocabulary of literary fantasy texts

On the basis of A.-Kh.Ph. Markhabayev's novel «The rays of stars come to earth»

The verbal level of vocabulary of the Kazakh literary fantasy texts need to make special determination. The following constructions like general and national vocabulary, special vocabulary, quasiturbine, different professional words, neologisms help to the author express the feeling which was produced according to some events or situations, also the author can describe the real emotions which was the result of some activity and the writer can express his knowledge according to scientific researches or determine the special scientific or technical terminology where kept a lot of information. These kinds of methods are considered to be as the best one to describe, transfer, select and analyze the information. Some authorial neologisms in fantasy texts can be called differently in scientific literature. The examples which are discussed in the texts can be called quasiturbine. Nevertheless the quasiturbine cannot be considered to be occasionalism. The quasiturbine is made from analytical Kazakh language and using to call different quasiradials.

References

- 1 Markhabayev A.-Kh. *Poetry of Kazakh fantasy*, Almaty: Kazahskiy universitet, 2008, p. 175.
- 2 Epshtain M.N. *Types of new words: The experience of classification*, [ER]. Access mode: <http://www.topos.ru/article/5174>
- 3 Syzdyk R. *Innovation and old in Kazakh language*, Almaty: Arys, 2009, p. 169.
- 4 Muratova G.A. *Needs and spontaneity in Kazakh literature*, Almaty: Atamura, 2002, p. 45–46.

Ж.Д.Рапишева¹, М.Қ.Жүнісова¹, З.Қ.Сейдахметова², А.Ю.Кишенова²

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;

²Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
(E-mail: r_zhanat@mail.ru)

Терминологиялық лексиканың бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылу ерекшеліктері

Мақалада жаңа қолданыстар мен терминдердің бұқаралық ақпарат құралдарында (БАҚ), оның ішінде баспасөз беттерінде қолданылу ерекшеліктері қарастырылды. Бұқаралық ақпарат құралдарында жиі қолданылатын терминдер мен кірме сөздер, жаңа қолданыстар талданды. Терминдердің қалыптасып, нормалануы, бір жүйеге түсіп, қалыптануы (кодификация) тұрақты қолданылып, дамуына БАҚ-тың тигізетін әсер-ықпалы нақты тілдік деректермен дәлелденген. Авторлар БАҚ-тың қазақ тілінің терминологиясын қалыптастырып, дамытудағы орны, терминдерді нормаландырып, тұрақтандырудағы қызметі ерекше, ал мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейтуде ұлттық терминологияны реттеудің, жүйелеу мен дамытудың маңызы зор деген қорытынды жасады.

Кілт сөздер: термин, терминдік тіркестер, жаңа қолданыстар, шетелдік кірме терминдер, бұқаралық ақпарат құралдары, баспасөз, терминдердің нормалануы.

Қоғам өмірінің көрсеткіші болып табылатын БАҚ ондағы саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, спорт, өнер, кино, денсаулық сақтау және білім беру салаларындағы барлық мәселелерді жұртшылық назарына ұсынатын да, қандай да бір ғылыми жаңалықтар мен жетістіктерді көпшілікке таныстырып жеткізетін де әмбебап құрал болғандықтан, журналистер қауымын ғаламның ақпараттық бейнесін жасаушылар деп тануға негіз бар. Осы топтың жинау, талдау, саралау, іріктеу сияқты сатылардан өткізіп барып көпшілікке ұсынатын түпкі өнімін зерттеушілер медиамәтін деп атайды.

Қазіргі кезде бүкіл адамзат электрондық БАҚ-тың әсер ету объектісіне айналып отырғаны мәлім. БАҚ түрлерінің қай-қайсысында да қолданылатын әмбебап құрал ретінде медиамәтін әлеуметтік-реттеуші қызметін атқарады. Академик Р.Сыздық қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің даму барысында көркем әдебиет стилінің жетекші орын алатынын, яғни доминантты стиль екенін, айта келіп былай дейді: «Сөз жоқ, бұл күнде тіл тәжірибесінде публицистиканың, көпшілік ақпарат құралдары — баспасөздің, радио мен телевидениенің де рөлі күшейе түскенін мойындау қажет» [1]. Әр түрлі БАҚ-та медиамәтіннің өзіндік ерекшеліктері болатыны мәлім, дегенмен, оның әмбебаптық сипаты, негізінен, өзгеріссіз қалады.

Қазақстанда Интернет, кабельді теледидар қарқынды дамып келеді. Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар ақпарат нарығында кеңінен қолданыс табуда. Ұлттық теледидар мен радиостансалар ұлттық ғарыштық жүйе арқылы таратылуда. 2002 ж. CaspioNet (операторы Eutelsat) ғарыштық арнасы құрылды. Республиканың барлық аумағында кабельдік және ғарыштық арналар арқылы BBC, CNN, Deutsche Welle арналарының бағдарламалары, Азаттық радиосы, Польшаның Polonia арнасы, ресейлік және басқа да телерадиоарналар көрсетіледі.

Қазақстан Республикасы Сыртқы істер миинстрлігінде әлемнің 20 елінен 80-нен астам шетелдік БАҚ-тың өкілдері тіркелген. Олардың қатарында BBC, Associated Press, Интерфакс, France Press, Reuters, ITAR-TASS сияқты дүние жүзіне танымал аса ірі ақпараттар агенттіктері бар екен.

Бүгінгі тәуелсіздік кезеңі тұрғысынан қарайтын болсақ, баспасөздің халық алдындағы міндеті орасан зор. Ол қоғам ішінде жаңа сипаттағы әлеуметтік көзқарасты қалыптастырып, оны орнықтыруды мақсат етеді. Коммуникацияның ең басты құралы — баспасөз тілі де халық тілінің сұрыптан өткен, әбден жетілген әдеби нормасымен жазылуға тиіс.

Бүгінде ақпарат, соның ішінде баспасөз ақпаратының маңызы артып, адамзат өмірінде энергия, материя секілді міндет атқаратын іргелі ұғымға айналды. Сондықтан ХХІ ғасырды ақпарат дәуірі ретінде бүкіл әлем мойындап отыр.

Жаппай бұқаралық санада ғалам бейнесін қалыптастыру үшін қоғамдық-саяси ұғымдарды білдіретін терминологияның маңызы зор. Адам санасы дамуының ең жоғары сатысы ұғымға негізделген ойлау болып табылады, адам санасындағы тарихи таным үрдісінің сөзге жинақталып көрсетілетіні анық. Адам танымы тек ұғым арқылы ғана анықталады десек, сол ұғымды білдіретін лексикалық бірліктер, терминдер болып саналады.

Баспасөздің қоғам өмірінде алатын орны қаншалықты зор болса, тілді дамытып, байытудағы қызметі де соншалықты зор. Адамзат баласы үшінші мыңжылдықта өркениеттің барлық салаларын жаһандандыру кезеңін бастады. Баспасөз материалдарында жаңа сөздер мен жаңа қолданыстар қоғамда болып жатқан осындай өзгерістерге орай күн санап қатарын толықтырып келеді. Ғалымдар бұл мәселеге 1) сыртқы жағдаяттардың, яғни өмірде болып жатқан жаңа құбылыстардың, тың ұғымдардың; 2) тілдің өзінің ішкі даму заңдылықтарының, яғни сөз мағынасының өзгеруінің, кенеюінің, басқа да әр түрлі тіркесу құбылыстарының болатындығынан деп көрсетеді [2]. Басқаша айтқанда, экстралингвистикалық және интралингвистикалық факторлар әсерін дұрыс ескерген жөн.

Жаңа қолданыстарды көпшілік арасында таратып, насихаттап, орнықтыру, тұрақтандыру ісінде бұқаралық ақпарат құралдарының жетекші орынды иемденетіні сөзсіз. Осыған қатысты пікірге ғалым Ш. Сарыбаев: «Әдеби тілімізде, оның ішінде, әсіресе, лексиканы, сөздік қорымызды байытуда ақпарат құралдарының маңызы ерекше... жаңа қолданыстарды дүниеге келтіруде көркем әдебиет емес, мерзімді баспасөз, ақпарат құралдарын бірінші орынға қояр едік», — дейді. Газеттердегі жаңа қолданыстар еліміздің егемендік алуымен және қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуымен тығыз байланыста өрбиді.

Баспасөздің мақсаты қалың оқырманға ғылыми ақпарат беру емес, көпшілікке қажетті жалпы ақпаратты негізді жеткізу үшін салалық терминдерді пайдаланады. Зерттеуші М.Н. Володина: «Салалық ұғымдардың тілдік көрінісі саналатын терминдер арнаулы білімдерді репрезентациялаудың айрықша тәсілі болып табылады. Қандай да бір арнаулы ұғымдарды білдіретін термин маңызды ақпараттың бір бөлігін сақтап, жеткізуші ретінде түсіндіріледі. Ол ақпарат бөлігі белгілі бір терминсферада аса құнды болып саналады», — дегенді айтады [3].

XX ғасырдың соңғы он жылындағы еліміздің егемендік алуы, тіліміздің мемлекеттік мәртебесін иемденуі, сондай-ақ еліміздің Ата Заңын және мемлекеттік рәміздерді қабылдауы және де елімізде жүргізілген, жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық, тағы басқа реформаларға байланысты қазақ баспасөзі жаңа сөздер, жаңа қолданыстармен байи түсті. Бұл кезеңде баспасөз беттерінде, экстралингвистикалық факторлар, яғни қоғамда болып жатқан өзгерістер мен ғылыми-техниканың дамуындағы жаңалықтарға байланысты *пейджер, ұялы телефон, плеер, бейнекамера, валюта, тендер, аукцион, бизнес* т.б. жаңа сөздер пайда болды. Сондай-ақ лексикалық құрамның тілдік ішкі даму заңдылықтарына байланысты пайда болған жаңа қолданыстарды баспасөз беттерінен өте жиі кездестіруге болады.

Жаңа қолданыстардың бір тобын бұрын орысша, қазір қазақша баламасымен қолданылып жүрген, яғни мағынасы бұрынғыша ескі, бірақ жаңа формада қолданылып жүрген *отбасы, ақпарат, зейнеткер, зейнетақы, өтемақы, ұшақ* т.б. сөздер құраса, ал екінші тобын, керісінше, яғни ескі формада, бірақ жаңа мағынада қолданылып жүрген *әкім, төраға, нарық* т.б. сөздер құрайды. Жаңа қолданыстардың көпшілігін бұрын орысша нұсқада қолданылып келген сөздерді қазақша атау, қазақша беруге байланысты туындаған сөздер құрайтынын байқаймыз.

Тәуелсіздік алғаннан кейін күнделікті тіршілікке, тұрмыс-салтқа байланысты сөздермен бірге енді халықаралық мәні бар терминдік сөздерге балама табу талабы күшейе бастады. Ол үшін қазақ тілінің ішкі қорындағы мүмкіндіктер пайдаланылып, қаншама терминдердің қазақша баламалары қалыптасты. Олардың алғашқы көрінісін қай кезеңде болмасын бұқаралық ақпарат құралдарынан байқауға болады. Баспасөз беттерінде, біріншіден, 1920–1930 жж. жиі қолданылып, кейін қолданылудан шығып қалған бірқатар сөз қайта жаңғыртылды: *кеңес — совет, төраға — председатель, хатшы — секретарь, жал — аренда, құқық — право, сарапшы — эксперт*.

Екіншіден, орыс сөздерінің баламасы жасанды сөздер арқылы берілетін де жағдайлар болды. Мысалы: *ақпарат — информация; сұраным, сұраныс — спрос, әнұран — гимн, елтаңба — герб, ұшақ — самолет, көкөніс — овощ, бағдарлама — программа, өркениет — цивилизация, рәсімдеу — оформление, демеуші — спонсор, өтем — компенсация, отбасы — семья, жекешелеңдіру — приватизация, пікірсайыс — дискуссия, саяжол — аллея, құғын-сүргін — репрессия, көпсайыс — многоборье, мұражай — музей, жүктеме — нагрузка, әуежай — аэропорт, төлқұжат — паспорт* т.б.

Бұл сияқты баламалық жаңа сөздер көбінесе сөзге жұрнақ жалғау, сөздерді біріктіру, тіркестіру тәсілдері арқылы туған.

Үшіншіден, бірқатар орыс сөздеріне балама ретінде жергілікті және байырғы, көне сөздер пайдаланылды. Мысалы: *кеден — таможня, қолтырауын — крокодил, егемен — суверенитет, амбебап — универсал, кешен — комплекс, жарғы — устав, тәркілеу — конфисковать, асаба — тамада, нарық — рынок, бап — статья, әкім — администратор, гарыш — космос, гимарат —*

сооружение, әділет — юстиция (Әділет министрлігі — Министерство юстиции), мәртебе — статус, март — наурыз, мамыр — май, қазан — октябрь, қараша — ноябрь, қаңтар — январь, сәрсенбі — среда, жұма — пятница, жексенбі — воскресенье, ұлан — гвардия т.б.

Баспасөз тілінде термин сөздермен қатар, шетел тілімен араласып ана тілімізді шұбарлап, қолданылған терминдер де кездеседі.

1. Жеке дара немесе сөз тіркесі ыңғайында қолданылған түсініксіз атаулар. **WESTERN UNION** — дүниенің төрт бұрышына ақшанды жедел жеткізіп береді (ЖА.,21.06.03). **«Cisco Systems»** Қазақстан нарығына көндікті (ЖА.,10.04.03). **«Эксон Мобил»** соғыс ардагерлерін құттықтады (ЖА.,08.05.03). Берілген сөйлемдерде шетелдік сөздер жеке дара қолданылған. Олар, әрине, оқырманның бәріне бірдей түсінікті бола бермейді. Оқырман **WESTERN UNION**-ның шет елге ақша аударатын орын екенін, **«Cisco Systems»** пен **«Эксон Мобил»**-дің өндірістік-шаруашылық компания екенін тек контекстке қарап ғана ұғына алады.

Заемның тек ұйымдастырушысы — аса ірі француз банктерінің бірі **Societe Generale**. Синдикат қатысушылары: **Rabobaank, Natexis, BMCF, Garantibank, HSBC, BCEN, EBRD** (ЖА.,25.02.03); Сондай-ақ **Chevron Texaco, Exxon Mobil, British Petroleum, BG Group, Total, Shell, De Beeers** компанияларының өкілдері де қатысты (ЖА.,28.06.03). **«Мегаполис»** газетінде жұмыс істейтін жорналишылар өздерін жан-жақты, әрі **«цивилизованный»** адамдар деп есептейді және олар шығыстық, азиялық цивилидің емес, **«еуропалық цивилидің»** адамдары. Сондықтан да болар, бұл газеттің беттері біресе **«City Center»**, біресе **«Ньюсмейкер»** сияқты ағылшынша, латынша айдарлармен ашылады (АТ.,26.02.04) деген сөйлемдердегі белгіленген термин сөздердің бірінің үстіне бірінің үстемеленіп қолданылуы, оларға ешқандай анықтамалардың берілмеуі тілімізді шұбарламаса, байытып тұрған жоқ.

2. Қысқартылып қолданылған сөз тіркестері. Шағын жанрлардағы (әсіресе «Жас Алаш», «Ана тілі» газеттеріндегі) қысқа хабарламалар мен есептерде кейбір шетелдік термин сөздер қысқартылып та қолданыла береді.

«Отандықтар» тағы бір жоба енгізбекші деген де әңгіме шығып қалды...Бұл туралы **KZ-today** тілшісіне облыстық ауыл шаруашылығы департаменті төрағасының орынбасары Нияз Ыбыраев хабарлады (ЖА.,26.08.03). Осы байқаудың қорытындысы қалай шығарылатындығына, оған қатысушы әрбір жастың бағасын беретін қазылардың, ұйымдастырушыларының кім екеніне көз жүгірткеннен кейін және **HIT-TV** деп аталатын...(АТ.,05.02.04). **SARS** зарыштан келуі мүмкін деген болжамды растаушылар әлі де болса вирустың зарыштық денелер арқылы тарап, соның нәтижесінде жерге жеткенін дәлелдеуге тырыспақ (ЖА.,27.05.03). **«ТуранӘлемБанк»** халықаралық **ISMA** ұйымына мүше (ЖА.,25.02.03). Ал, **«31»-телеарнадағы «Состояние KZ»** мұны бізде қазақ тіліне **«Голливудская популярность»** берілмеуші, ал үйренгісі келетіндер дегенге дейін барды (АТ.,19.02.04). Көш басында алып Ресей айналып өте алмайтын **«ЧП»-лардың** басы-қасына жұрттан бұрын жетіп, мәселенің мән-жайын жедел түсіндіре қояудың **«мәстірі»** боп алған **Сергей Шойгу** тұр (ЖА.,15.11.2003). Келтірілген мысалдардағы термин сөздердің әрқайсысына автор тарапынан түсініктеме беріліп отырғанда ғана жаппай оқырмандарға ұғынықты болар еді. Қазақ тілінің дүниежүзіндегі өркениетті дамыған өзіндік ғылыми терминология базасы қалыптасқан көшбасшы тілдер қатарына қосылуына оң ықпал ететін қолданыстарды ғана іріктеп, екшеп, талдап алып отырған жөн.

Кірме сөздер ассимиляциялану барысында реципиент (қабылдаушы) тілге бірнеше сатыдан өтеді. Осы сатыларды ғалымдар әр түрлі дәрежеде қарайды. Егерде Л.П. Крысин кірме сөздердің игерілуі барысында өтетін бес кезеңін атаса: 1) қабылдаушы кезең (сөздер транслитерациясыз, транскрипциясыз жазылады); 2) қабылдаушы тілдегі транслитерация не транскрипцияға сәйкестенеді; 3) бөтендігін жоғалтады, көбірек қолданылады; 4) жанрлық, стилистикалық, жағдаяттық және әлеуметтік белгілерін жоғалтады; 5) түсіндірме сөздіктерде тіркелінеді [4]. Г.Ю. Князева ассимиляцияның тек қана екі кезеңін көрсетумен шектеледі. Олар: 1) кірме сөздердің жаңа тілге бір мағынамен келіп, морфологиялық өзгерістеге шалдығуы; 2) семантикалық құрылымын кеңейтуі [5].

Ал бүгінгі күнде кірме сөздердің ассимиляциясы бес деңгейде қарастырылып жүр: бірінші кезеңде шетел сөзі «бөтен сөз» ретінде қолданылады, себебі ол өзінің келген тілдегі тұлғасын сақтап, жаңа тілге әлі үйлеспегендігін көрсетеді. Шетелдік сөздер қабылдаушы тілде ассимиляция барысында ең алдымен транслитерация және транскрипция құбылыстарына шалдығады. Транскрипция — шетел ағылшын сөздерінің басқа тілдегі дыбысталуын сақтау үдерісі болып

табылады. Транслитерация — ағылшын сөздерінің графикалық тұлғасын сақтау үдерісі болып есептеледі. Шетел сөздері қазақ тіліне орыс тілі арқылы кіреді, орыс тілінде ағылшын сөздері алдымен транслитерацияға ұшырап, сонан соң транскрипцияланады.

Екінші кезеңде кірме сөздер фонетикалық ассимиляцияға ұшырайды. Бұл жағдайда шетел сөзі қабылдаушы тілде қалыптасқан транслитерация және транскрипциядан өтеді, реципиент тілінің фонетикалық жүйесіне үйлеседі, мысалы: *Beneficiary* — *бенефициар*; *lising* — *лизинг*; *offer* — *оферта*; *bill* — *билл-вексель*.

Үшінші кезеңде шетел сөзі морфологиялық ассимиляциядан өтеді, яғни шетел сөздің негізінде қабылдаушы тілде туынды сөздер пайда болады, мысалы, *boxer* — *боксер*, *command* (бұйыру) *commander* — *командирлік*, *active* — *белсенді*; *acrobat* — *акробаттық*, *broker*, *инвестор*, *клиринг*, *франчайзинг*, *аукцион*, *элемент* т.б.

Осы кезеңде шетел сөздері грамматикалық ассимиляциядан өте бастайды. Грамматикалық ассимиляция үдерісінен өту барысында шетел сөздері реципиент тіліндегі грамматикалық категориялармен сәйкестенеді. Шетел сөздері өздерінің тілдерінде жоқ сан, септік (падеж) категорияларын өзгертуі де мүмкін. Мысалы, ағылшын тілінде *leggings* сөзін көпше түрде қолданбайды, қазақ тілінде осы сөз көпше түрде қолдана басталады, қараңыз: (*leggings*) — *леггинстер*, сондай-ақ көптеген сөздер өзгерістерге ұшырайды, мысалы, *slacks* (*sluks*), *slips* (*слипстар*), *beams* (*бимстар*), *rails* (*рельстер*). Осы сөздер көпше түрде қолданады. Тағы мысалдар ретінде бірнеше сөздің өзгергенін көрсетуге болады. Олар: *jeans* (*джинсылар*), *boots* (*бутсылар*), *snickers* (*сникерстер*), *folders* (*фольдерстер*), *pumpers* (*памперстар*), *buks* (*баксылар*) т.б.

Төртінші кезең — семантикалық ассимиляция. Бұл кезеңде кірме сөздер өзінің мағыналарын кеңейтіп, реципиент тілінің лексика-семантикалық жүйесінің парадигматикалық және синтагматикалық қатарларында қызмет етеді. Кірме сөздер реципиент тіліне сіңіп, ұзақ уақыт бойы қолданылу түрін өзгертеді. Бірқатар кірме сөздер бірте-бірте мағыналарын кеңейтіп, көп мағыналы сөз болып шығады, мысалы, ағылшын сөзі «*crack*» қазақ тіліне «*жарық*», «*сынық*» деген мағынада келген. Осы тілде ол қосымша «сатыр-сұтыр дыбыс», «соққы» мағыналарына ие болады.

Бесінші сатыда кірме сөз келесі өзгеріске ұшырайды: ол өзінің жанрлық, стилистикалық, әлеуметтік және жағдаяттық белгілерінен айрылады. Егерде шетел сөзі өз тілінде әдеби экзистенциялық ішкі жүйеде қолданылса, реципиент тілінде ол басқа тілдік экзистенциялық ішкі жүйенің құрамына кіруі мүмкін, мысалы, *френд*, *шұзы*, *герла* деген ағылшын сөздері қазіргі кезде орыс, қазақ әдеби тілінде қолданылмай, әлеуметтік сленгте кездеседі. Игерілудің бесінші кезеңінде шетел сөзі түсіндірмелі сөздіктерде тіркеледі де, нәтижесінде мағыналық жағынан дамып, семантикалық құрылымын кеңейтеді.

Халықаралық мәндегі терминдердің тілімізге көптеп енгендігін қашанда мерзімді басылымдардан, басқа да ақпарат көздерінен байқаймыз. Олардың бірқатары ұлт тіліндегі терминдерге мән беріліп жатқан кезеңде сол қалпында қазақ тіліне аударылып, қалыптасып үлгерсе, бірқатарының екі сыңары да қолданылып, үшіншілері сол шет тілінен енген нұсқасында қолданылып жүр. Мысалы, *композитор* — *сазгер*, *мелодия* — *әуен*; *презентация* — *тұсаукесер*; *мода* — *сән*; *музей* — *мұражай*; *статуя* — *мүсін*; *аранжировщик* — *аранжировкасын жасаушы*; *оңдеуші*; *реставрация* — *қайта оңдеу*, *қалпына келтіру*; *шедевр* — *жауһар*, *үздік туынды*; *ирония* — *кекесін*, *тәлкек*; *дикция* — *айқын сөз*, *мақам*; *лимит* — *шек*, *меже*; *реплика* — *қағымпа*, *ілікпе сөз*; *пафос* — *шаттық*, *шабыт*; *рубин* — *лағыл*; *лал*; *трафарет* — *үлгі*, *таптауындық*; *дирижер*, *нота*, *натюрморт*, *амфитеатр*, *трилогия*, *драма*, *ария*, *экран*, *цирк*, *балет*, *жанр*, *рояль*, *соната* т.б.

Баспасөз бетінде мемлекетті басқарудың жаңа жүйесіне байланысты қолданылып жүрген *ТМД*, *ҚР*, *президент*, *парламент*, *сенат*, *спикер*, *премьер-министр*, *вице-министр*, *вице-президент*, *әкім*, *мәслихат* сияқты т.б. атаулар қатарындағы жаңа сөздердің біразын шет тілінен енген сөздер құраса (*сенат*, *спикер* т.б.), енді бірқатары — бұрын қолданыста болған сөздердің мағыналарының кеңеюі арқылы жасалған сөздер (*әкім*, *мәслихат* т.б.).

Еліміздің егемендік алып, тәуелсіз мемлекет болуына байланысты әлеуметтік-тарихи ұғымдарды білдіретін халық, ел сияқты байырғы атаулар қатары *егемен ел*, *тәуелсіз ел*, *тәуелсіз мемлекет*, *ұжым*, *оралман*, *зейнеткер*, *әріптес* т.б. ұғымдармен толыға түсті. Сондай-ақ *кәсіпкер*, *бизнесмен*, *фермер*, *оппозиционер*, *олигарх*, *саясаткер* сияқты т.б. баспасөз беттерінде бұрын қолданыста болмаған жаңа сөздерді кездестіреміз.

Сыбайлас жемқорлық (коррупция) термині туралы айтатын болсақ, «Мемтерминком 2000 ж. 25 қаңтарда коррупцияны — құнпаралық, вымогательствоны құннерездік деп бекіткен болатын.

Ал К.Юсуп түсіндірме сөздіктен мысал келтіре отырып, осы екі терминді ауыстырып, яғни *коррупция* — *құнерез*, *вымогательство* — *құнпаралық* деп алуды ұсынады. Бірақ баспасөз беттерінде *коррупция* сөзі «құнпаралық» деп те, «құнерездік» деп те қолданылмай, *сыбайлас жемқорлық* деп екі сөздің тіркесуі арқылы қолданылып жүр.

Кейінгі жылдардағы жаңа сөздер мен экономика саласына қатысты сөздер мен сөз тіркестері термин ретінде қолданылып жүр: *коммерсант*, *коммерция*, *бизнес*, *бизнесмен*, *инвестиция*, *инвестор*, *ипотека*, *банкрот*, *доллар*, *евро*, *салым*, *салымышы*, *қаржыгер*, *кәсіпкер*, *кәсіпкерлік*, *нарық*, *нарықтық экономика*, *несие*, *пайыз*, *зейнетақы*. Төлемнің түрлеріне байланысты да біраз жаңа сөздер пайда болды. «Толық экономикалық орысша-қазақша сөздікте» *плата* — *төлем*, *ақы*, *төлемақы* деп беріліпті. Осындағы «ақы» сөзінен жасалған тірек *жалақы*, *өтемақы*, *жәрдемақы*, *жөлақы* т.б. сөздер баспасөзде молынан ұшырасады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін мәдениет саласына қатысты сөздер аударма және төл терминдермен толығы түсті: *тележоба*, *телекөпір*, *фотоөнер*, *фотокөрме*, *фототіліші*, *меценат*, *клип*, *аранжировка*, *жәдігер*, *мұрағат*, *мұражай*, *өркениет* т.б.

Кейінгі жылдары «дін» сөзінің *дін өркениеті*, *діни кадрлар*, *діни үгіт-насихат*, *діни секталар*, *діндераралық түсінік*, *діни конфессиялар*, *дәстүрлі діндер*, *дін қызметкерлері*, *дінаралық келісім*, *дін бұзар* сияқты т.б. көптеген сөздер мен сөз тіркестерін жасауға ұйытқы болып, қолданылу аясының кеңейе түскені байқалады. Мысалы: *Дінаралық түсіністік*, *конфессияаралық түсіністік демекші*, *әлемде қазіргі христиан діні 254 мемлекетте (2 миллиардтан астам)*, *мұсылмандар 172 мемлекетте (1,5 миллиардтан астам)*, *будда 86 мемлекетте (700 миллионнан астам) салтанат құруда* (Егемен Қазақстан, 19.09.2003).

Баспасөздегі ғылыми-техникалық лексикасының көбі байланыс, ақпарат алмасу құралдарына байланысты екенін байқаймыз: *компьютер*, *электрондық пошта*, *интернет*, *пейджер*, *ұялы телефон*, *факс*, *бейнекамера*, *ксерокс*, *принтер* т.б. Сондай-ақ *компьютер*, *ұялы телефон*, *факс*, *электрондық пошта*, *интернет*, *ксерокс*, *сканер*, *принтер*, *степлер*, *картридж* сияқты ғылыми-техникалық атауларын жиі кездестіруге болады.

Қазақ тілінің қолданыс аясының кеңеюі ресми іс қағаздары, құжаттарды қазақша жүргізумен байланысты екені белгілі. Қазақ тілінің іс жүргізу терминологиясы *резолуция*, *печать*, *командировка*, *заседание*, *совещание*, *удостоверение*, *оформление*, *выписка*, *рассылка*, *отправка* тәрізді орыс тіліндегі дәстүрлі кеңсе ұғымдарына тілімізден *бұрыштама*, *мөр*, *мөртабан*, *іссапар*, *отырыс*, *кеңес*, *куәлік*, *рәсімдеу*, *үзінді*, *жіберілім*, *жөнелтілім* және т.б. баламаларды табумен бірге, осы тіл арқылы шет тілдерінен соңғы жылдары енген *вотум* (*доверия*), *импичмент*, *инаугурация*, *имидж*, *презентация*, *рейтинг*, *маркетинг*, *мониторинг*, *брокер* және т.б. жүздеген терминдік атаулар орын алуда. Кез келген мекеме, ұйым, кәсіпорынның атқарып отырған қызметі оның ресми іс қағаздарында, құжаттарында көрініс тауып жатады. Сондықтан да іс қағаздарының қоғам өміріндегі рөлі ерекше. Бұл салада *құжат*, *төлқұжат*, *құжаттама*, *бағдарлама*, *түйіндеме*, *мәлімдеме*, *тұжырымдама*, *хаттама*, *жеделхат*, *төраға*, *төрайым*, *елші*, *дипломат*, *саммит*, *форум*, *меморандум*, *сенім грамотасы* т.б. қолданыстарды кездестіреміз.

Қорыта айтқанда, басқа функционалдық стильдерге карағанда, жаңа сөздерді баспасөз, оның ішінде газет тілі ең алдымен бойына «сіңіріп» алатыны дәлелденді, яғни жаңа кірме сөздердің көбі газеттегі материалдар арқылы кең таралады.

Қоғамның саяси-экономикалық жүйесінде болған түбегейлі өзгерістер тәуелсіз егеменді мемлекеттің құрылуына әкелді. Соған сәйкес олар өздерінің ұлттық мүддесін көздейтін тіл саясатын белгілеп отыр. Бұл терминжасам үдерісіне де әсер етпей қоймайды. 90-жж. бері терминологиямызда болып жатқан жаңа үрдіс соның көрінісі болып табылады дейді зерттеушілер.

Ұлттық терминологияны қалыптастыру мен нормалау құралдарының бірі — жалпыхалықтық тілдегі сөздер мен терминдер жиі қолданылатын мерзімді қазақ баспасөзі. Ұлт тілінде баспасөздің, яғни алғашқы қазақ газеттерінің, жарыққа шыққан кезінен-ақ терминдердің қалыптаса бастағаны көпшілікке мәлім. Ғылым мен техника дамыған сайын мыңдаған жаңа ұғымдар пайда болып жатады. Олардың бәрі өзінің таңбалаушысын тауып, тілдік тұрғыдан жүйелеуді қажет етеді. Бүгінде **қазақ баспасөзінің терминологияны қалыптастырудағы атқаратын рөлі және жалпы ұлттық мәдениет пен ғылым дамуында алатын орны** айрықша болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сыздықова Р. Сөз құдіреті. — Алматы: Санат, 1997. — 81-б.
- 2 Сыздықова Р. Тілдегі жаңалықтардың сыры неде? // Ана тілі. — 1991. — № 50. — 17-б.
- 3 Володина М.Н. Прагматическая функция слова-термина в сфере общественно-политической коммуникации // Журналистика и культура русской речи. Материалы междунар. конф., 17–19 апреля, факультет журналистики МГУ. — М.: Изд. Моск. ун-та, 2003. — С. 40.
- 4 Крысин Л.П. Языковое заимствование как проблема диахронической социолингвистики // Диахроническая социолингвистика. — М.: Наука, 1993. — С. 55.
- 5 Князева Г.Ю. Понятие ассимиляции заимствований и методика ее исследования // Лингвистика и методика в высшей школе. — Вып V. — М., 1970. — С. 45.

Ж.Д.Рапишева, М.К.Жунусова, З.К.Сейдахметова, А.Ю.Кишенова

Особенности употребления терминологической лексики в средствах массовой информации

В статье рассмотрены особенности употребления терминов и новых слов в средствах массовой информации (СМИ). Проанализированы термины и терминопотребления, новые заимствования из других языков. На основе языкового материала авторами определены важнейшая роль и место СМИ в формировании и развитии, систематизации и кодификации терминологии казахского языка. Сделан вывод о том, что средства массовой информации служат основным средством нормализации и унификации терминов, а в расширении функций государственного языка важное место занимают развитие и систематизация терминологической лексики.

Zh.D.Rapisheva, M.K.Zhunusova, Z.K.Seydakhmetova, A.Yu.Kishenova

Features of the use of terminological lexicon in mass media

In article features of the use of terms and new words and mass media are considered. Terms and a terminoupotrebleniye, new loans from other languages are analyzed. On the basis of language materials authors defined the major role and a place of mass media in formation and development, systematization and codification of terminological lexicon of the Kazakh language. Authors of article draw a conclusion that mass media serve as the main means of normalization and unification of terminology, and in expansion of functions of a state language the special place is taken by development and systematization of terminological lexicon.

References

- 1 Syzdykova R. *The greatness of the words*, Almaty: Sanat, 1997, 81 p.
- 2 Syzdykova R. *Ana mili*, 1991, 50, p. 17.
- 3 Volodina M.N. *Journalism and culture of the Russian speech. Materials international conf.*, April, 17–19, Faculty of journalism of MSU, Moscow: Publ. house of the Moscow university, 2003, p. 40.
- 4 Krysin L.P. *Diachronic sociolinguistics*, Moscow: Nauka, 1993, p. 55.
- 5 Knyazeva G.Yu. *Linguistics and a technique at the higher school*, V, Moscow, 1970, p. 45.

Ә.Н.Насыритдинова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана
(E-mail: asemgul_kazatu@mail.ru)

Техникалық терминологиядағы омоним-терминдер және олардың қолданыс ерекшеліктері

Мақала техникалық терминология және олардың қолданылу ерекшеліктері мәселелеріне арналған. Тіл білімінің бір саласы ретінде терминологияда да осы ғылымға тән ерекшеліктердің бәрі кездеседі. Сонымен бірге терминология өз ішінде тіл білімінің барлық заңдылықтарын дерлік қолданады. Осындай заңдылықтардың бірі болып табылатын омонимия құбылысы термин саласына да тән. Терминологиядағы омонимдер салааралық және жүйеаралық деп бөлініп, жалпы қолданыстағы дәл осылай дыбысталатын сөздерден ерекшеленеді. Терминологиядағы омонимдер түрлі мағынаға ие болуымен қатар, түрлі терминологиялық жүйеде қолданылуы керек. Автор техника саласындағы омоним-терминдерге талдау жасап, аударма оқулықтардағы олардың қолданысына тоқталды.

Кілт сөздер: техникалық терминология, терминдену, омонимия, көпмағыналылық, термин.

Терминологияда салааралық терминдер тобының өзіндік орны бар. Олар, аты айтып тұрғандай, бірнеше салаға ортақтығымен ерекшеленеді. Әр салада атқаратын өзіндік қызметі болғанымен, жалпы терминологияда оларды омоним-терминдер деп атау қалыптасқан. Омоним-терминдер барлық сала терминологиясына тән. Қазақ тіліндегі техникалық терминдер де даму үдерісін басынан өткізіп, омонимдік сипатқа ие бола алды. Лингвистер омонимдердің болу себептерін атап өтуде. Атап айтсақ, В.В.Виноградов осы жасалу тәсілінің өнімсіздігін атай келе, «омонимдердің біршама аз бөлігі біртұтас лексеманың бірнеше омонимдік бірліктерге семантикалық ыдырауы арқылы жасалған» деп тұжырымдайды [1]. А.А.Реформатский туынды омонимия үдерісінің едәуір белсенділігін айта келіп, орыс тілінде «шеттен енген кірме сөздер арқылы пайда болған омонимдердің саны басым» екендігін алға тартады [2]. В.И.Абаев омонимдердің жасалуына қарай оларды этимологиялық (шығу тегі әр түрлі сөздердің дыбыстық сәйкес келуі), семантикалық (көпмағыналы сөздің ыдырауы) және сөзжасамдық (сөзжасамдық үдеріс нәтижесінде сөздердің үйлесуі) деп бөледі [3].

Лексикалық омоним-терминдер, яғни басқа тілдік таңбамен мағынасы сәйкес келмегенімен, бірақ дыбысталуы жағынан сәйкес келетін терминологиялық таңбалар арқылы ерекшеленеді. Дәстүрлі түрде олар екі негізгі — салааралық және жүйеаралық омоним-терминдерге бөлінеді.

Салааралық омонимдер — қайта ойлауға ұшыраған және басқа ғылымның термин жүйесіне кірген бір ғылым саласының терминдері. Салааралық омонимия үшін екі міндетті сипат тән: терминдердің түрлі анықтамалары болуы және осы терминдер түрлі терминологиялық жүйелерде қолданылуы тиіс. Зерттеуші А.К.Мұсағұлова көптеген жағдайларда салааралық омонимдердің қатар жүруі олардың латын түбірінен жасалуынан мүмкін болып отырғанын айтады [4].

Мәселен, техникалық және бизнес саласы терминологиясының омонимдеріне тоқталсақ:

«Амортизация» (*amortisatio* — төмендеу) — арнайы жабдықтардың көмегімен қозғалыс, әрекет кезінде соққы, сілкіністің күшін жұмсарту. Техникалық термин ретінде «амортизация» ұғымына осындай анықтама берілсе, бизнес саласының термині ретінде «амортизация» (*amortisatio* — төмендеу) — негізгі қорлардың (құрылғылардың, машиналардың, құрал-жабдықтардың) өзгеруі салдарынан олардың құнының біртіндеп төмендеуі, сондай-ақ жаңарту мақсатында негізгі қорлардың құнын өндірілетін өнімге біртіндеп ауыстыру деген мағынаға ие.

«Ремиз» (*remiso* — өзек) сөзі техникалық термин ретінде — ұршық жіптері салынатын жұтқыншақтың түзілуінде негіздің жіптерін көтеру мен түсіруді орындайтын тоқу станогының техникалық тетіктерінің жиынтығы. Ал бизнес термині ретінде «ремиз» (*remiso* — өзек) — биржа маклерінің құнды қағаздардың маклері мен сатып алушысы арасындағы делдал тұлғаға төлейтін комиссиялық сыйақысы.

Өсімдіктану және техника салаларының омоним-терминдеріне мысал ретінде «желкен» сөзін қарастыруға болады.

Мәселен, жалпы қолданыстағы «кеменің, қайықтың жүруіне көмек болу үшін мачтаға керілген қалың матаны» білдіретін «желкен» сөзі өсімдіктануда гүлдің «ең ірі жоғарғы күлтежапырақшасы»

деген ұғымды білдіреді. Бұл терминнің жалпы қолданыстағы мағынасына сай техника саласында да қолданылатыны белгілі. Бұндай омоним-терминдердің қай салаға қатысты екенін тек белгілі бір контекст аясында ғана анықтай аламыз. Сондықтан да мұндай терминдерді талдау барысында контекст деңгейінде қарастырған жөн.

Техника саласындағы көптеген төл терминдеріміз жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуі арқылы жасалып, жалпы тіл білімі саласында омонимдік қатар құруда. Ал ондай жалпы қолданыстағы сөздердің қатарынан терминдік сипат алғандарды да жеке-дара күйінде қай мақсатта (термин не қарапайым қолданыста) жұмсалып тұрғанын айқындау мүмкін емес. Олардың да нақты қолданыс шеңберін тек тіркес не сөйлемдегі мағынасына қарап саралаймыз. Мәселен, физика саласында «жылдамдық қарқынының уақыт бірлігі ішінде өзгеруін көрсететін физикалық шама» мағынасындағы «үдеу» термині бар. Аталған термин бұл жерде, әрине, зат есім орнында жұмсалып, грамматикалық жағынан зат есім қызметін атқарады. Сонымен қоса «бір нәрсенің қалыпты шамадан артуы, ұлғаюы, күшеюі» мағынасында етістік тұлғалы «үдеу» сөздің жеке тұрғандағы грамматикалық мағынасын аңғару мүмкін емес. Оны тек сөздің аталған мағыналарында жұмсалған мәтін не сөйлем, сөз тіркесі аясында бақылаймыз. Мәселен, *где A_1 — амплитуда аналога ускорения на участке разгона* [5; 101] сөйлемінің *мұндағы A_1 — үдеу аналогінің амплитудасы* [6; 79] қазақша нұсқасында аталған сөздің терминдік сипаты анық аңғарылады.

Яғни, омонимия құбылысы жалпы қолданыстағы сөздік қорда да, терминологиялық қорда да орын алады. Аталған екі үдерістің ара-жігін айқындаған ғалым В.Виноградов жалпы әдеби тілде сөздің бұл үдеріспен жасалуы ұзақ уақыт қалыптасатынын, ал терминологияда бұл жолмен жасалған терминдердің қалыптасуы үшін ұзақ мерзімнің қажеті жоқтығын айтса [7], В.П.Даниленко ғылым тілінде семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдердің жалпы терминге қойылатын барлық сұранысты өтеп отырғанын айтады [8]. Бұл пікірді қолдаған Ш.Құрманбайұлы: «Терминологиядағы семантикалық тәсілдің жалпы тілдегі тағы бір басты айырмашылығы — жалпы әдеби тілде сөз мағынасының алмасуы арқылы жаңа сөздің жасалуы жалпы лексикалық өріс ішінде, яғни тілдің үлкен жүйесінің шеңберінде, болып жататын процесс болса, терминологияда бұл процесс тілдің екі жүйесінің арасында немесе терминологиялық өрістер арасында жүріп жатады» [9], — деп қорытады.

Яғни, жалпы қолданыстағы сөз белгілі бір ғылым саласының термині болып қабылданып, терминологиялық қорға өтеді. Мәселен, жалпы әдеби қолданыстағы «құлындарды байлау үшін екі қазыққа кере тартылған арқан» деген мағынаны білдіретін «желі» сөзі электроэнергетика саласының «белгілі бір кеңістікке энергияны таратуға арналған жүйе» мағынасын қабылдап, аталған ғылым термині ретінде қалыптасты. Бұл сөз «мәліметтерді компьютерлер арасында жеткізетін бір-бірімен телеқатынас құру құралдары», яғни «компьютерлік желі», мағынасындағы термин ретінде информатика саласында да қолданылады. *При передаче больших мощностей (например, нескольких десятков мегаватт) в реальных линиях передач КПД составляет практически 0,94–0,97, а U_2 лишь на несколько процентов меньше U_1* [10]. *Нақты желілерде* (мысалы, бірнеше ондаған мегаватт) *үлкен қуаттарды беруде ПЭК $\eta = 0,94–0,99$ болса, ал U_2 кернеуі U_1 -ден бірнеше пайызға (процентке) кіші болады* [11; 116]. Бұл сөз *мәліметтерді компьютерлер арасында жеткізетін бір-бірімен телеқатынас құру құралдары*, яғни *компьютерлік желі*, мағынасындағы термин ретінде информатика саласында да қолданылады. *Егер компьютер жергілікті желіге қосылған болса, онда вирустың таралуына бұрынғыдан да кең жол ашылады* [12; 169]. *Распространение вирусов становится наиболее широким в случае, когда ПЭВМ соединены в единую сеть* [13; 150]. Аталмыш мысалдардағы алғашқы «желі» терминінің қалыптасуына әдеби тілдегі «желі» сөзінің «екі қазық арасына кере тартылатын арқан» деген мағынасы уәж болып тұр. Ал «компьютерлік желі» терминінің негізінде энергетика саласындағы терминнің мәні жатқанын аңғару қиын емес. Яғни, екі сала термині өзара терминологиялық омонимияға жол беріп тұр.

Сондай-ақ ақпараттық технология ғылымындағы «файл жазбасының дербес мағынасы бар қызметтік бөлігі, яғни кесте түріндегі базаның бір бағанасы» және «экранның белгілі бір мақсатта пайдаланылатын бөлігі» мағыналарында қолданылатын «өріс» сөзіне «Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде» мынадай түсінік беріледі: 1) ауыл маңынан шалғайлау, оты мол, мал жайылымдық жер [14; 659]. Сонымен бірге бұл сөздің механика саласындағы «векторлық өріс», «магниттік өріс», «кернеулер өрісі» сияқты тіркесті терминдер жасайтынын білеміз. Яғни, «өріс» сөзінің термин ретіндегі қолданыстарының мағынасына жалпы халықтық тілдегі «өріс» сөзі уәж болып, белгілі бір жұмысқа, әрекетке, мақсатқа арналған орын, кеңістік, бөлік, аймақ, аудан деген ұғым беріп тұрғанын байқаймыз.

Информатика саласына қатысты аударма еңбектен мысал келтірсек:

Алдымен «Адрес» **өрісін** қарастырайық. Бұл **өрісте** FTP адресі былай теріледі: *ftp://ftp.relcom.ru* [12; 365]. Прежде всего рассмотрим **поле** «Адрес». В этом **поле** набирается адрес FTP в виде *ftp://ftp.relcom.ru*» [13; 348].

Тіліміздегі сөздердің мағыналық жағынан дамуы негізінде жасалған мұндай терминдерді конверсия үдерісінің нәтижесі деуге болады.

Ендеше, жоғарыда ғалым айтқандай, әдеби тілдегі сөздер терминологиялық қорға еніп, осы жүйенің мүшесіне айналып отыр.

Ал қызмет ұқсастығына екі ғылым саласында да қолданылып жүрген «жетек» сөзін жатқызуға болады. Аталмыш сөздің қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігіндегі мағынасы «арбаның, шананың алдына орнатылған, ат жегілетін оқағаш; нокта, шылбыр тәрізді бас жіптен ұстап ертіп жүру» болса, техника саласындағы жетек сөзінің мағынасы «машиналар мен механизмдерді іске қосатын құрылғы». Ерте кезеңдегі көлікті жүргізу әрекетінің атауы қазіргі таңдағы машиналар мен механизмдерді жүргізетін құрылғыға жанама уәжілік арқылы балама болып тұр. Ендеше «жетек» сөзінің тіл білімінің бір қорынан екіншісіне ауысуына атқаратын қызметі негіз болып отыр.

Сонымен бірге «адам баласына тән ой, ес» мағынасындағы «жады» сөзі кезінде психология термині ретінде қолданылса, кейіннен психология саласынан техника саласына өтіп, компьютер техникасының ақпаратты сақтау жүйесінің көлемін білдіретін термин ретінде бекітілген.

Жүйелік блок мыналардан тұрады:

- микропроцессор;
- оперативті есте сақтаушы құрылғы, немесе **жедел жады**;
- тұрақты есте сақтаушы құрылғы;
- қоректену блогы мен мәлімет енгізу-шығару порттары [12; 31].
- Системный блок ПЭВМ содержит:
- микропроцессор;
- оперативное запоминающее устройство;
- постоянное запоминающее устройство;
- блок питания и порты ввода-вывода [13; 27]

Өңделуге тиісті кез келген мәлімет алдымен компьютердің **сыртқы жадынан** (магниттік дискілерден) **жедел жадына** жазылады [12; 35].

Любая информация при обработке предварительно переписывается компьютером из **внешней памяти** (с магнитных дисков) в **оперативную память** [13; 30].

Процессордың өте жылдам істейтін жағы бір шағын көлемді **жады** бар, оны **кэш-жады** (Cash) немесе бүркеме-жады деп атайды. Ол жедел жад пен процессордың жұмысын жылдамдату үшін аралық дәнекер жады ретінде пайдаланылады [12; 37].

Cash (**кэш-память**) — это особая высокоскоростная память процессора. Она используется в качестве буфера для ускорения работы процессора с ОП [13; 32].

Осы сөз арқылы іс жүргізуде жадынама (памятка) атауы бар екендігін айта кету керек.

Және де «белгілі бір затты қысып тұру үшін сыртынан айналдырып ұстатқан темір шеңбер» мәніндегі «құрсау» сөзінің қызметтік ұқсастығына, пайдалану мақсатының сәйкестігіне байланысты орыс тіліндегі «обод» сөзінің нақ аудармасы болып тұр. Себебі «Орыс тілінің түсіндірмелі сөздіктерінде» «обод» сөзіне берілген түсініктеме: 1) тартып тұратын шеңбер түріндегі доңғалақтың сыртқы бөлігі; 2) қандай да бір шеңбер түріндегі құралдың бөлшегі дегенге саяды.

ПЛ-5-35 жартылай аспалы плугтың артқы тіреуіш доңғалағы жер жырту тереңдігін реттеуге арналған. Тиісті тереңдікке қою үшін тіректе белгілер жасалынған. Артқы тіреуіш доңғалағы тіректен, тұтқыштан, жартылай осьтен және доңғалақ дискілі **құрсаудан** тұрады [15].

Колесо опорное заднее полунавесного плуга ПЛ-5-35 предназначено для регулировки глубины пахоты. Для установки необходимой глубины пахоты на стойке нанесены деления. Колесо опорное заднее состоит из стойки, державки, полуоси и **обода** с диском колеса [16].

Техника саласында жүк машинасының қорабы термин түрінде «шанақ» деп қабылданған. Аталған сөздің терминдік қатарға өтуіне оның жалпы қолданыстағы нұсқасының мағынасы әсер еткен. Жалпы қолданыстағы «шанақ» сөзі мынадай түсінік береді:

- 1) қобыз, домбыра тәрізді ішекті музыка аспаптарының үшбұрышты я домалақша келген дүмі;
- 2) диірменнің астық құйылатын немесе ұн төгілетін жәшігі;

- 3) арбаның қорабы;
- 4) өңделген теріден істелген сусын құятын үлкен ыдыс;
- 5) өсімдіктің гүл қауашығы [14; 901].

Осы мағыналарының ішінен «арбаның қорабы» мағынасындағы нұсқасына сай терминге ауысқан бұл сөзде басқа мағыналардың да көрінісі жоқ емес. Сонымен бірге бұл терминнің музыка саласына да тән екенін білеміз. «Шанақ» сөзінің көрсетілген мағыналарына ортақ белгі — белгілі бір заттың сыртын қаптап тұратын дүние екендігі. Яғни, әр түрлі екі салаға тиесілі терминдер өзара омонимдік қатар құрады.

Сөздердің метафоралануы арқылы термин қалыптасу тек біз сөз етіп отырған терминдену тәсілінде ғана емес, терминжасамның морфологиялық, синтаксистік, калькалау сияқты барлық тәсілдерінде де байқалады. Себебі бір ұғымға ат беру оның басқа ұғымдармен ұқсастыру, шендестіру жолымен іске асады. Ал ұқсастырудың өзі метафоралық құбылыс екенін ескерсек, қосымшалармен де сөздердің бірігу, тіркесу әдісімен де жасалған терминдер сипатында басқа бір атаумен салыстыру жатады.

Терминолог-ғалым Ш.Құрманбайұлы тіл білімінде бұл үдерістің әр басқа аталып жүргенін сөз етіп, талқылай келе, В.Иванов, В.Даниленко еңбектеріндегі «екінші терминдену» атауының нақтылығына күмән туғызатын мәселе ретінде: «редукция» термині философияда, заң ғылымында, тіл білімінде қолданылса, «ісіну» термині геологияда, медицинада, жол шаруашылығы терминологиясында қолданылады... Егер сөздің немесе терминнің қанша рет терминденгеніне, яғни неше ғылым саласына ауысқанына қарап айтар болсақ, онда «үшінші терминдену», «төртінші терминдену» деп терминологиядағы бір ғана құбылысты бірнеше атаумен атауымызға тура келген болар еді... Термин терминологиялық жүйенің өз ішінде белгілі бір ғылым саласындағы терминнің негізінде жасалады» деген мысал келтіреді де, ішкі терминдену деп атауды ұйғарады [17].

Мәселен, біз жоғарыда сөз еткен «өріс» сөзі алғашында физика термині болып, кейіннен ақпараттық техника саласына ауысқан. Яғни, терминологиялық жүйе салалары арасында терминдену үдерісі жүзеге асатындықтан, ғалым ұсынған «ішкі терминдену» атауын қолдаймыз.

Ендігі жерде ішкі терминденудің терминдердің қатарын толықтырудағы үлесін саралауға болады.

Әдеби қордағы «сақина» сөзіне түсіндірмелі сөздікте мынадай түсінік беріледі:

1. Сәндік үшін саусаққа салынатын, таза металдан жасалған жүзік.
2. Құс аяғына салатын мыс, қаңылтыр т.б. жасалған дөңгелек шеңбер.
3. Ұстамалы бас ауруы [14; 700].

Осы сөздің «дөңгелек, шеңбер» деген мағынасы сыртқы ұқсастығы жағынан метафоралық уәжділік арқылы техника саласындағы «кольцо» терминінің қазақша баламасы ретінде алынып, одан «сақина диск», «сақиналы серіппе», «сақиналық ағынша», «сақиналық күш», «сақинаның иілуі» сияқты көптеген тіркесті терминдер туындаған.

Алдымен техника саласына термин ретінде ауысқан «сақина» сөзі кейіннен электр энергетикасы мен ақпараттық технология салаларына да көшіп, терминологияда ішкі терминдену үдерісі орын алған.

Электр энергетикасы ғылымында «сақиналы түйіспе» ұғымына «электр тізбегінің цилиндрлік бетте сырғымалы электрлік түйіспе жасайтын сақиналы түйіспесі» деген анықтама беріледі. Яғни «сақиналы» сөзі түйіспе үдерісіне «тұйықталған, бас-аяғы жалғасқан» деген мағына үстейді.

Ал ақпараттық технология ғылымында осы сөздің қатысуымен жасалған «сақиналық желі», «сақиналық құрылым әдісі», «сақиналық тізім» сияқты синтаксистік тәсілмен жасалған терминдер кездеседі. Оларды аталған саланың «Түсіндірмелі сөздігінде» былай сипаттайды:

«Сақиналық желі (кольцевая сеть) — топологиясы сақина түрінде болып келген (тұйық контур тәрізді) есептеу желісі».

«Сақиналық құрылым әдісі (метод кольцевых структур) — тізімнің соңғы жазбасының басына нұсқағышы бар тізбелік тізімді компьютер жадына ұсыну әдісі».

«Сақиналық (циклдік) тізім — (кольцевой (циклический) список) — әрбір құрауыштың сол тізімде бір ғана алдыңғы және бір ғана келесі құрауышы бар тізбелік тізім; соңғы элементтің бірінші элементке сілтемесі болады» [18].

Келтірілген терминдердің барлығында да «сақина» сөзінің бір ғана мағынасы арқылы уәжділігі, термин қатарына қосылған.

Өзге тілден енген сөздердің ішкі терминдену үдерісіне әсері зерттеу әдебиеттерінде кеңінен талданған. Олардың қатарында біз жоғарыда мысал еткен ғалым еңбегіндегі «редукция» терминінен басқа, «морфология», «стержень» сияқты терминдер мысал бола алады.

Терминология саласында жеке қолданыста қос сөз ретінде не жұрнақ арқылы жасалған туынды сөз ретінде жұмсалатын сөздер де өзгеріске түспей, мағынасының кеңеюі нәтижесінде қалыптасқан терминдер де бар. Сондай-ақ осы еңбектен тағы бір мысал ретінде *Кинематикалық жұптың ылғи тұйық болуы серіппемен (күштік тұйықтау) немесе профильді паз түрінде жасау (геометриялық тұйықтау) қамтамасыз етіледі* [6; 76] деген сөйлемді алуға болады. Құрылымындағы сөздердің қосымшалары дұрыс жалғанбағандықтан немесе түсірілгендіктен, сөйлем мағынасы күдік тудырады.

Берілген мысалдың орыс тіліндегі нұсқасы: *Постоянное замыкание кинематической пары достигается пружиной (силовое замыкание) или изготовлением профиля в виде паза (геометрическое замыкание)* [5; 97]. Яғни, біздіңше, сөйлемді *Кинематикалық жұптың ылғи тұйық болуы серіппемен (күштік тұйықтау) немесе профильдің паз түрінде жасалуымен (геометриялық тұйықтау) қамтамасыз етіледі* деп қазақшалаған дұрыс секілді.

Геометрическим местом мгновенных центров скоростей звеньев — аксoid, вращающихся вокруг осей, пересекающихся под углом δ , являются конусы [5; 114] деген сөйлемнің қазақ тіліндегі « δ бұрышымен қиылысатын кіндіктерді айналатын звенолардың лездік жылдамдықтар орталар геометриялық орны — конустар болып табылады» [6; 92] нұсқасы да дұрыс аударылғандығына күмән туғызады. Бұл мысалдағы *лездік жылдамдықтар орталар геометриялық орны — конустар болып табылады* деген тіркестің құрылымында қателік орын алған. Негізінен *орталар геометриялық орны* емес, *орталығының геометриялық орны* болуы керек сияқты. Сөйлемнің стилистикалық тұрғыдан дұрыс құрылмауы — техникалық аударма мәтіндерде көптеп кездесетін кемшілік. Бұл кемшіліктер қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық мәтінді түсінуге кедергі жасап, оны оқушылардың бойында мемлекеттік тілде жазылған техникалық оқулықтарға күмәнмен қарау түсінігін тудырады. Осыдан барып, орыс тілді мамандар арасында техникалық ғылым тілін жасауға қазақ тілінің мүмкіндігі жетпейді деген ұғым қалыптасады. Сондықтан да техника саласының мәтінін мемлекеттік тілге аударуда немесе қазақ тілінде оқулық жазарда мамандардың тіл заңдылықтарын қатаң сақтап, сөйлем құрылымына баса назар аударғаны жөн.

Ал, техникаға арналған оқулықтар мен оқу құралдары тілінде терминдерді аударудағы түрлі кемшіліктер бұл бағыттағы жұмыстарды ақсатады. Техникалық мәтінде терминдердің түрлі нұсқада берілуі, аудармасы қалыптасып қалған терминдердің шет тілдік нұсқасының қолданылуы секілді мәселелер де мәтіннің меңгерілуіне өз әсерін тигізбей қоймайды.

Мәселен, жоғарыдағы *Геометрическим местом мгновенных центров скоростей звеньев — аксoid, вращающихся вокруг осей, пересекающихся под углом δ , являются конусы*» деген мәтіндегі «ось» термині қазақ тіліне «кіндік» деп аударылса, (*δ бұрышымен қиылысатын кіндіктерді айналатын звенолардың лездік жылдамдықтар орталар геометриялық орны — конустар болып табылады*)), осы еңбектің 114-б. *Из рис. 7.1 ясно, что в случае, когда P — мгновенный центр располагается: P12 — между осями вращения, U12 < 0 (рис. 7.1,а); P34 — за осями вращения, U34 > 0 (рис. 7.1, б)* [6; 114] мәтіндегі «ось» сөзі «өс» деп алынады: *7.1-суретте көрсетілгендей, егер P жылдамдықтың лезді центр айналу өстерінің арасында орналасқан жағдайда U12 < 0 (7.1, а-сур.), ал егер айналу өстерінің сыртында орналасса U34 > 0* [5; 92]. Сондай-ақ осы еңбек тілінде қазақ тілінде «алғышарт» деп аталып жүрген «предпосылка» термині де екі түрлі нұсқада беріледі: *«Предпосылки для построения картины распределения скоростей механизма»* [6; 121] *Жылдамдық суретін салудың кепілдері* [5; 98] және *Пользуясь предпосылкой 2, определяют еще одну точку картину распределения скоростей следующего звена* [5; 121] — *2-ші себепті пайдаланып, келесі звеноның жылдамдық суретінің тағы бір нүктесін анықтайды* [6; 99]. «Предпосылка» сөзі аталған мысалдардың бірінде «кепіл» деп алынса, екіншісінде «себеп» деп аударылған. Және де техника саласына қатысты енді бір еңбекте терминнің бір сөйлемнің ішінде екі түрлі нұсқада берілуі де кездеседі.

Из редукторов рассматриваемого типа наиболее распространены горизонтальные... Корпуса чаще выполняют литыми чугунными, реже — сварными стальными. При серийном производстве целесообразно применять литые корпуса [19].

Бір сатылы цилиндрлі редукторлар горизонталды және вертикалды болып келеді. Көп тарағаны — біліктері горизонтальды орналасқан редукторлар. Олардың корпустары көбінесе шойыннан құйылып жасалады, өйткені өндірісте құйма қорапты қолданған ыңғайлы [20].

Қазақ тіліндегі мәтіннің соңғы сөйлемінде «корпус» термині өзгеріссіз де, «қорап» деп те алынған. Бұндай жағдайлар екі еңбекті қатар оқыған адамда түсінбеушілік туғызуы мүмкін.

Основным фактором, определяющим выбор закона движения, является назначение — требование технологического процесса, выполняемого механизмом. Так, даже незначительные изменения профиля кулачка из-за износа в механизме газораспределения вызывают отклонение в законе движения клапана, и как следствие — ухудшение параметров двигателя [6; 104] мәтініндегі «двигатель» сөзі де қазақ тіліндегі аудармасында екі түрлі нұсқада (бірде шет тілдік нұсқасында, бірде қазақ тіліндегі баламасы) берілген.

Қозғалыс заңы механизм атқаратын міндеті, яғни технологияға, сөзсіз байланысты. Мысалы, двигательдің жұдырықша профилінің желінуден, болар-болмас өзгеруі газ таратқыш механизмде клапан қозғалыс заңына ауытқу тудырады, ал бұл қозғалтқыш параметрлерін нашарлатады [5; 83].

Сонымен қатар техника саласының мәтіндерінде шет тілдік қысқарған терминдердің сол күйінде қолданылуы да кездеседі.

Мәселен, *Современные ЭВМ позволяют значительно облегчить кинематический анализ даже при сложных функциях параметров* [6; 100] сөйлемі қазақ тіліне аударылғанда «ЭВМ» термині «ЭЕМ» (электронды есептеу машиналары) болуы керек еді. Алайда автор кірме сөздерді экзотикалық қабылдау тәсілін қолданған: *Қазіргі кездегі ЭВМ-дер күрделі функциялы параметрлерде кинематикалық анализ жасауды жеңілдетеді* [5; 79].

Техникалық сала құрамындағы омоним-терминдердің салалық оқулықтардағы қолданысында біріздендіруді қажет ететін тұстар бар екені жоғарыдағы мысалдардан дәлелді болды. Ал бұл жұмыс тек сала маманы мен тілші-ғалымдардың бірлескен жұмысының нәтижесінде ғана мүмкін болмақ. Терминологиялық қорға жаңа атау енгізу үшін, ғалымдар оларды аудару, өз тілінен балама табу, тілдік заңдылықтарға сәйкестендіріп қабылдау, сол күйінде өзгеріссіз қабылдау сияқты түрлі тәсілдерді тандауы мүмкін. Терминдерді тұрақтандырудың алғашқы сатысында жасалған қадам сөздің әрі қарай тек сол сала мамандарының ғана емес, ғылыми көпшіліктің де игілігіне жұмсалыуына жол ашады. Сондықтан да терминдерді тілімізге енгізерде, жан-жақты ойланып, тілші-ғалымдар мен сала мамандарының пікірімен санасып, тұрақтап қалатын терминдер қалыптастыруды мақсат ету қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования. — М., 1986. — С. 461.
- 2 Реформатский А.А. Мысли о терминологии. Современные проблемы русской терминологии. — М.: Наука, 1989. — С. 195.
- 3 Абаев В.И. О подаче омонимов в русском языке // Вопросы языкознания. — 1978. — № 4. — С. 44–46.
- 4 Мұсағұлова А.К. Қазіргі қазақ тіліндегі бизнес терминдерінің даму үрдісі: Филос. (PhD) д-ры ғыл. ... дис. автореф. — Алматы, 2014. — 13-б.
- 5 Нұрғалиев Т., Әубәкіров Б. Механизмдер теориясы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1995. — 126 б.
- 6 Нурғалиев Т., Сыздықов Ж. Краткий курс теории механизмов. — Астана: Аграрный университет, 2000. — 178 с.
- 7 Виноградов В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии // В кн.: Вопросы теории и истории языка. — М., 1952. — С. 145–146.
- 8 Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — С. 98.
- 9 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. — 141-б.
- 10 Бессонов Л.А. Теоретические основы электротехники. — М.: Высш. шк., 1973. — С. 42.
- 11 Ахметов А.Қ., Қабақова Т.А. Электротехниканың теориялық негіздері. — Астана: «Ақмола Полиграфия» ЖАҚ, 2004. — 116-б.
- 12 Балапанов Е.Қ., Бөрібаев Б., Дәулетқұлов А.Б. Жаңа информациялық технологиялар: Информатикадан 30 сабақ. — Алматы: ЖТИ, 2005. — 400 б.
- 13 Балафанов Е.К., Бурибаев Б., Даулетқұлов А.Б. Новые информационные технологии: 30 уроков по информатике. — Алматы: ИНТ, 2005. — 400 с.
- 14 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқ. Т.Жанұзақов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
- 15 Воронов Ю.И., Ковалев Л.Н., Устинов А.Н. Ауыл шаруашылығы машиналары / Ауд. Б. Әлиев. — Алматы: «НАЗ-9» ЖШС, 2005. — 18-б.
- 16 Воронов Ю.И., Ковалев Л.Н., Устинов А.Н. Сельскохозяйственные машины. — М.: Высш. шк., 1983. — С. 15.
- 17 Құрманбайұлы Ш. Терминтанушы құралы. — Астана: Ер-Даулет, 2007. — 146, 147-б.
- 18 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. — Алматы: Мектеп, 2002. — 295-б.

19 Нукешев С.О. Машина бөлшектерін курстық жобалау. — Астана: С.Сейфуллин ат.ҚазАТУ баспасы, 2003. — 10-б.

20 Чернавский С.А., Боков К.Н., Чернин И.М. и др. Курсовое проектирование деталей машин. — М.: Машиностроение, 1987. — С. 16.

А.Н.Насыритдинова

Термины-омонимы в технической терминологии и особенности их использования

Статья посвящена проблемам изучения технической терминологии и особенностям ее употребления. Терминология представлена как одно из направлений лингвистики. Вместе с тем автор подчеркивает, что в терминологии отражены все закономерности языкознания. Одной из таких закономерностей является омонимия. В терминологии омонимы делятся на межотраслевые и межсистемные, отличающиеся от одинаково звучащихся общеупотребительных слов. Автор отмечает, что омонимы в терминологии имеют не только разные значения, но и употребляются в разных терминологических системах. С этой целью проведен языковой анализ терминов-омонимов и их использования в учебной литературе.

A.N.Nasiritdinova

Terms homonyms in technical terminology and feature of their use

The article is devoted to problems of technical terminology studying and features of its use. Terminology is presented as one of the directions of linguistics. At the same time the author emphasizes that all regularities of linguistics are reflected in terminology. The homonymy is one of such regularities of terminology. In terminology homonyms are divided into interindustry and intersystem, different from equally sounded common words. The author notes that homonyms in terminology have not only different meanings, but also are used in different terminological systems. For this purpose the author made the language analysis of the terms homonyms and their uses in educational literature.

References

- 1 Vinogradov V.V. *Questions of modern Russian word formation*, Moscow, 1986, p. 461.
- 2 Reformatsky A.A. *Thoughts of terminology. Modern problems of the Russian terminology*, Moscow: Nauka, 1989, p. 195.
- 3 Abaev V.I. *Linguistics questions*, 1978, 4, p. 44–46.
- 4 Musagulova A.K. *Development of terminology of business of modern Kazakh language*: Abstract of the thesis prepared for the degree of Doctor of Philosophy in specialty «Linguistics», Almaty, 2014, p. 13.
- 5 Nurgalyev T., Aubakirov B. *Theory of mechanisms*, Almaty: Kazakh University publ., 1995, p. 126 (in Kazakh).
- 6 Nurgalyev T., Syzdykov Zh. *A short course in the theory of mechanisms*, Astana: Agricultural University, 2000, 178 p. (in Russian).
- 7 Vinogradov V.V. *Theory and history of the language*, Moscow: 1952, p. 145–146.
- 8 Danilenko V.P. *Russian terminology. Experience of linguistic description*, Moscow: Nauka, 1977, p. 98.
- 9 Kurmanbayuly Sh. *Sources of formation of terminology and methods of forming the fund terms*, Ad'fen: Сөздік-Словарь-Dictionary, 2005, p. 141.
- 10 Bessonov L.A. *Theory of Electrical Engineering*, Moscow: Vysshaya shkola, 1973, p. 42 (in Russian).
- 11 Akhmetov A.K., Kabakova T.A. *Theoretical bases of electrical equipment*, Astana: «AkmolaPoligrafiya» ZAO, 2004, p. 116. (in Kazakh).
- 12 Balapanov E.K., Buribayev B., Dauletkulov A.B. *New information technologies: 30 lessons of Informatics*, Almaty: ZhTI, 2005, 400 p. (in Kazakh).
- 13 Balapanov E.K., Buribayev B., Dauletkulov A.B. *New information technologies: 30 lessons of Informatics*, Almaty: INT, 2005, 400 p. (in Russian).
- 14 *Defining dictionary of Kazakh Language* / Under the edit. of T.Zhanuzakov, Almaty: Daik-Press, 2008, 968 p.
- 15 Voronov Yu.I., Kovalev L.N., Ustinov A.N. *Agricultural machinery* / Transl. by B. Aliyev, Almaty: «NAZ-9» LLP, 2005, p. 18 (in Kazakh).
- 16 Voronov Yu.I., Kovalev L.N., Ustinov A.N. *Agricultural machinery*, Moscow: Vysshaya shkola, 1983, p. 15 (in Russian).
- 17 Kurmanbayuly Sh. *Textbook of terminologist*, Astana: Er-Daulet, 2007, p. 145–147.
- 18 *Kazakh interindustry terminological explanatory dictionary*, Almaty: Mektep, 2002, p. 295.

19 Nukeshev S.O. *Course design of machine details*, Astana: S.Seifullin KazATU, 2003, p. 10 (in Kazakh).

20 Shernavsky S.A., Bokov K.N., Chernin I.M. et al. *Course design of machine details*, Moscow: Mashinostroyeniye, 1987, p. 16 (in Russian).

ӘОЖ 82-1

Ш.А.Шортанбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
(E-mail: shokhan69@mail.ru)

Махамбет поэзиясындағы сөздердің стильдік-мағыналық қолданысы

Мақалада белгілі ғалым Қ. Өмірәлиевтің «XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі», «Қазақ поэзиясының жанры мен стилі» атты еңбектері қазақ әдебиетінің ірі өкілдері Бұқар, Дулат шығармаларымен қатар, күрескер ақын Махамбет поэзиясының тілін, жанрын, стилін жан-жақты зерттеп, ғылыми негізде талдап көрсетуге арналған еңбек екені жан-жақты дәлелденіп, жүйелі түрде берілген. Автор Махамбет поэзиясын өзіне дейінгі дәуірдегі поэзия үлгілерімен салыстыра келе, ақын шығармаларында ауыз әдебиетінің ықпал-әсері аз болмағанын атап көрсетті. Әсіресе ақынның «Соғыс», «Мінкен ер» өлеңдерінің эпостық жыр үлгісіне өте жақын келетініне ерекше назар аударады. Ақын өлеңдерінде жиі кездесетін жер-су атауларының тек географиялық ұғым ретінде ғана емес, ел қонысы, халық мекені ретінде алынғандығы айтылады. Автор Махамбет поэзиясында кездесетін араб, парсы сөздеріне қатысты өз ойын дәлелдеп көрсеткен. Сондай-ақ ақын поэзиясында стильдік-тілдік тәсіл ретінде жұмсалатын формалар жүйесі жан-жақты талданған.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы, ұлттық идея, қазақ поэзиясының жанры мен стилі, ақын тілі, синтаксистік параллелизм.

Ұлт поэзиясы тарихында өзіндік үні, стилі, ерекшелігі, орны бар Махамбет Өтемісұлының әдеби мұрасы аз зерттелген жоқ. Оған ақын поэзиясының тақырыбы, жанры, идеясы, стилі, тілі, лексикасы, көркемдік әлемі хақында әдебиетші-тілші ғалымдар тарапынан жазылған үлкенді-кішілі ғылыми мақалалар, зерттеу-монографиялар дәлел. Тұңғыш рет өлеңдер жинағын топтастырып, тасқа бастырған Х.Досмұхамедұлының игі бастамасы М. Әуезов, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, Х. Сүйіншәлиев, Қ. Өмірәлиев, Р.Сыздықова, Ж. Тілепов, Қ. Сыдықов, Қ. Мәдібай, тағы басқа ғалымдар еңбектерінде жалғасын тауып, ақын мұрасы ғылыми тұрғыдан жан-жақты бажайланды.

Халел ақын шығармашылығы туралы, Исатай-Махамбет көтерілісінің себептері, барысы, ондағы тарихи тұлғалар хақында тереңнен қозғап, алғаш рет жан-жақты қарастырған. Махамбеттің жыраулығы, оның ел арасында тараған сөздері, әсіресе Баймағамбет сұлтанға айтқан сөздері туралы жазады. Ақындық алымының өзгеше екеніне тоқталады.

Мұхтар Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінде ақын мұрасы туралы, оның зар заман ақындарымен үндестігін сөз етіп, қимыл мен күрестің өзгеше жыры ретінде зерделесе, ал Сәбит Мұқанов бостандық рухындағы ақын деп бағалады.

Қажым Жұмалиев ақынның өмірі, шығармашылық ғұмырнамасы, өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі, тілі, поэзиясының тарихи мәні хақында таратып айтады. Ақын қолданатын сөз образдарының мағыналық дәлдігіне, өлең жолдарының ішкі логикалық беріктігіне, біртұтас жүйесіне ерекше назар аударады.

Қазақ халқының тіл байлығын сергек көңілмен, сезімтал оймен қажетіне керегінше жарата білгенін тілге тиек ете келе, «тілінің байлығы жағынан және оны шебер қолдана білуі жағынан Махамбет атақты сөз ұсталарының қайсысынан болсын кем түспейді. Махамбет тілінің асқан көркемдігі, әр алуан поэтика тілдердің элементтерін (эпитет, теңеу, троп, фигуралардың түрлерін) жеке де, өзара байланысты түрде де өте шеберлікпен қолдана алуында ғана емес, ең алдымен, оның өлеңдерінде кездесетін сөз образдарының өмір шындығына дәл келетіндігімен, сөйлем құрылыстарының ішкі логикалық байланыстарының беріктігінде» [1], — деп атап көрсетеді.

Ақын өлеңдері тек жауынгерлік өнерге, ерлік тақырыбына ғана арналған сөздерден тұрмайтыны, халықтың өмірін, тыныс-тіршілігін, әр алуан қарым-қатынастарын, заман көріністерін суреттеу барысында халықтық тілді де мейлінше еркін, мол, сәтті қолданғанын білеміз. Сөздің сыртқы сұлулығымен қатар, ішкі иірімі, логикалық құрылымы, тыңдаушының жан дүниесіне, сезіміне әсер ете аларлық қуаты да ақын өлеңдерінің көркемдігін арттыратыны анық.

Белгілі зерттеуші-ғалым Құлмат Өмірәлиевтің «XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі», «Қазақ поэзиясының жанры мен стилі» атты еңбектері қазақ әдебиетінің ірі өкілдері Бұқар, Дулат шығармаларымен қатар, күрескер ақын Махамбет поэзиясының тілін, жанрын, стилін жан-жақты зерттеп, ғылыми негізде талдап көрсетуге арналған. Әсіресе «XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» атты еңбегінде зерттеуші-ғалым Махамбет поэзиясының тілін арнайы зерттеу нысаны ретінде алып, кеңірек тоқталған.

Құлмат Өмірәлиев бұл кезең әдебиеті туралы ойларын төмендегідей тарамдатты: «Сөйтіп, XIX ғасырдың орта тұсындағы қазақ поэзиясы, әрі оның шығарушылары жайлы мынаны айтуға болар еді: біріншіден, би-ақындар болды, олар байырғы дәстүрмен, үлгімен тапқақ сөздер, мақамды сөздер жасады; екінші, сарай ақындары болды, олар мадақтау жырлар таратты; үшінші, айтыс ақындары болды, олар мақтау өлеңдері мен айтыс өлеңдерін шығарды; төртінші, шығыс әдебиетіндегі ғашықтар жайлы сюжеттерді (әрі киссаларды) қайта жаңғыртып жазатын кәсіпқой ақындар болды, олар жыр, өлең үлгісіндегі ғашықтық дастандарды туғызды; бесінші, діни ислам өкілдері жайлы шығармалардан сюжет алып, өлең үлгісінде қисса жазатын молда-ақындар болды; алтыншы, әрі айтысқа түсетін, әрі ауызша да, жазба түрде де толғау жыр шығаратын ақындардың жаңа тобы көрінді» [2; 81]. Шындығында, мұның өзі әдеби мұраны ашу, оның өкілдерінің шығармашылығын зерделеу, тану жолындағы өзгеше іс, өзінше бағамдау болып, өз кезегінде әдебиеттанудағы соны ізденістердің, жаңа сұрлеулердің ендігі бағытын аңартып қана қоймай, айқындауға да септігін тигізді. Жалпы, Құлмат Өмірәлиевтің аталған еңбектерінде қазақ поэзиясының көп құпиясына, әлі де жете көңіл бөліне қоймаған тұстарына, болашақ зерттеушілерге бағыт берер, жөн сілтер теориялық негіздеріне, өлеңнің өзіндік ерекшеліктеріне кең тоқталып, жүйелілікке, тереңдікке аса мән бергенін ерекше атап көрсетуіміз керек.

«Әдебиет үлгілері негізінде қарастыру XIX ғасыр әдебиетінің саяси мазмұндық, тақырыптық жөнін де көркемдік бағыт, ағымдарын да аша түсуді шектемейді, қайта молықтыра түседі.

XIX ғасыр әдебиетінде көркем сөздің қандай түрлері болды, олардың қатынасы қандай деген мәселе — әдебиеттің теориясына әрі тарихына қатысты мәселе» [3].

Ол тұрғыда ғалым Қ. Өмірәлиев XIX ғасыр поэзиясын жанрлық, стильдік тұрғыда мүлде жаңа сапада, таза теориялық талаптар тұрғысынан арнайы, алғаш қарастарды десек, артық айтқандық емес.

«XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ поэзиясына сипаттама» тарауында XIX ғасырдың 30–40 жылдарынан кейінгі қазақ поэзиясының өлең түрлері, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ауызша поэзия және оның жанры мен стильдік сипаты, қазақ поэзиясындағы ақын жасаған туындылардың жанры мен стилі туралы кеңінен қамтып, толыққанды, толымды пікірлер айтады.

XIX ғасырда жыраулық өнердің сипаты өзгеріп, қазақ өлеңі жаңа бағытқа, жаңа сапаға ауысты. Жыраулардың әлеуметтік тұлғасы көмескіленіп, өнер биігіндегі орнын алмастырды. Олардың орнына негізінен ақындар келді. Дегенмен жырау сөзін, өнегесін жалғастырушылар да болмай қалған жоқ. «Ендігі би дау-дамайда шешендік сөзге, төрелік қоныс сөзге ыңғайланды да, ол ақындық қабілеті, дарыны молдары тапқақ сөзге көшті. XIX ғасырдың бірінші жартысынан бұлар Жәңгір хан қасындағы Алаша Байтоқ жырау, Кенесары қасындағы Нысанбай, Досқожа, т.б. жыраулар болды» [2; 85], — деді Құлмат Өмірәлиев.

Махамбет бастаған ақындардың шеберлік қисындарын, жалпы қазақ әдебиеті тарихындағы, қазақ қоғамындағы орнын, ақындық даралығын, өзгеше болмыс-бітімін мейлінше терең зерделеп, ғылыми пайымдаулармен дәйектеп, жанрлық, көркемдік жақтан арнайы қарастырғанын ерекше бағалағанымыз жөн. Зерттеушінің бірнеше ғасыр әдебиетіне, поэзиясына байланысты әдеби-ғылыми тұжырымдарының өміршендігін, ғылыми сипатының дәлдігін бүгінгі буын да байқайтыны анық.

XIX ғасыр әдебиеті, алдыңғы әдебиетке қарағанда, анағұрлым толысқан, кемелденген, жаңалығы мол, жанрлық ерекшелігі түрленген әдебиет. Көне дәуірден жалғасқан әдебиетте хандық кезең тұсында негізінен жыраулар поэзиясы алдыңғы орынға шығып, онда негізінен жыр үлгісінің түрлі жанрлары басым болды. Ал бұл кезеңге жаңа өлең түрлері тән. Сондай-ақ дастан-поэмалар, лирикалық өлеңдер, айтыс өнері, ауыз әдебиеті үлгілері де айрықша мәнге ие болды. Қазақ өлеңі шын мәнінде жаңа сапаға көтеріліп, жазба әдебиеттің негізі қаланды. Махамбет, Дулат, Абай, Ыбырайлар

шықты тарих сахнасына. Осылайша сөз өнері толысып, толығып, мазмұнын тереңдетіп, өз арнасын кеңейте түскені мәлім.

«Махамбет поэзиясының өзіне дейінгі дәуірдегі поэзия үлгілерімен байланысы» дейтін бөлімінде ақын шығармаларында ауыз әдебиетінің, көне түркі поэзиясының, жыраулық дәстүрдің ықпал-әсері аз болмағанын атап көрсетеді. Ақын туындыларында жыраулар жасаған әдебиеттің дәстүрлі үлгілері, сөз қолданыстары, өлең өлшемі аз кездеспейді. Жыраулар шығармашылығына тән жорық жырлары, елдік мүдде мен ерлік рух астасқан өлең жолдары, халық даналығын байқататын сөз үлгілері, қанатты сөзге айналған сөз тіркестері Махамбетті айналып өтпейді. Көне түркі кезеңінен келе жатқан көркемдік дәстүрдің жалғасын тауып, бүгінгі өмірмен сабақтастық тауып жатуында ақын өлеңінің өзіндік орны бар. Әрине, өзіне дейінгі әдебиет өкілдерінен үйренумен ғана шектеліп қойған жоқ, қайта оны мазмұндық, тілдік, стильдік, көркемдік жағынан байытты. Яғни, «Махамбет — өзіне дейінгі халық өдебиетінің барлық табыстарын толық меңгеріп, кемшілігін қайталамай, өз бетін, өз стилін айқындап, әдебиетте көрнекті үлгі қалдырған ақын» [2].

Мұны автор нақты мысалдармен дәлелдеп, көне ерлік эпостары, қазақтың батырлық жырлары мен ақын шығармаларының арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығының астарын ашуға ұмтылады. Әсіресе, ақынның «Соғыс», «Мінкен ер» өлеңдерінің эпостық жыр үлгісіне өте жақын келетініне назар аудара келе, «Махамбет поэзиясында «Соғыс» сияқты эпостық жыр сипаттас өлеңдер ғана кездесіп қоймайды, эпостық жырдың, біз көрсеткендей, ерекшелігіне ие өзге үлгідегі де өлеңдер кездеседі. Айталық, ақынның дидактикалық өлеңдерінде ауыз әдебиетіне тән тілге тиек аралық дәнекер жолдар мол кездесіп отырады.

*Тоқсан тарау су ақса,
Дария болар сағасы.
Сан шерулі қол болса,
Батырлар болар ағасы* [4], —

деп ақынның өлең жолдарынан нақты мысалдар келтіреді.

Өзіне дейінгі Қазтуған, Бұқар, тағы басқа жыраулардың дәстүрімен философиялық-дидактикалық үлгідегі толғау жырлар айтқанын, оған «Тайманның ұлы Исатай», «Орай да, борай қар жауса», «Жалған дүние», «Жалғыздық» т.б. өлеңдер дәлел бола алатынын тілге тиек етеді.

Зерттеуші ақын поэзиясының өзіне дейінгі ақын-жыраулардан айырмашылығын, даралығын айта келіп, «Махамбет поэзиясы тілі — күрестің, халықтық мүдде күресінің тілі. Ал бұл тілдің лексикасы күрес идеясын жеткізу құралы ретінде жұмсалысқа түскен лексика. Сондықтан да бұл лексика саяси мән реңкін бойына алған лексика. Демек, қазақ поэзиясында өлең тілінің халықтық мүдде тұрғысынан идеялық құрал қызметінде жұмсалуды, саяси бояу алуы Махамбеттен басталады» [4; 45], — деп, ақын өлеңдерінің мән-мазмұнын аша түседі.

Автор ақын өлеңдерінде жиі кездесетін жер-су атауларының, әсіресе Еділ мен Жайықтың тек географиялық ұғым ретінде ғана емес, ел қонысы, халық мекені, болашақ тіршілік кепілі ретінде алынғанын айтады.

Дәстүрлі қазақ поэзиясында туған жер, отан, атамекен идеясын білдіру үшін «қос өзен» ұғымының кеңінен қолданғанын білеміз. «Туған жердің, ел отанының символы ретінде Еділ, Жайық деген заттық нышандарды алу күні кешегі Махамбеттерге дейін келді. Оның: «Еділдің бойы ен тоғай, Ел қондырсам деп едім, Жайықтың бойы көк шалғын, Күзерміз де жайлармыз» деген өлең жолдарында айтпақ идеясы — Еділ мен Жайық өзендерінің бойына ел қондыру, оны жаз жайлап, күз күзеу емес, нақты осы әрекетте емес, басқа, яғни «туған жерде емін-еркін өмір сүру» идеясы» [5].

Иә, шынында, өршіл ақынның отты, рухты өлеңдерінде кездесетін жер-су атауларының, туған өлке атырабының аталуынан біз оның туған жерге деген махаббатын, Отан сүйгіштігін, атамекен, құт қонысы — «қос өзен» үшін жанын пиде етуге даяр екендігін көреміз. Махамбеттің:

*Абайламай айрылдым,
Ар жақтағы елімнен,
Анау Нарын деген жерімнен,* —

дейтіні немесе

*Айналайын, Ақ Жайық!
Ат салмай өтер күн қайда?* —

деуі немесе

*Еділді көріп емсеген,
Жайықты көріп жемсеген,
Таудағы тарлан біз едік,* —

деп елінің, жерінің тәуелсіздігін аңсайтыны, жыр толғайтыны сондықтан.

Зерттеуші Махамбет жырларының тақырыптық сипатын белгілеуде оның тіліндегі *халық, ел, жұрт, алаш, қарындас, ер, батыр, хан, сұлтан* сөздерінің, *қару-жарақ*, аттарының, *туыстық* атауларының келу реті мен жиілік саны елеулі қызмет атқаратынына назар аударады.

Ел сөзінің *халық* сөзінен көп қолданылуы бұл екі сөздің дара мағыналарындағы ерекшеліктен гөрі, қандай сөздерімен тіркесуіне байланысты. Олай болса, мұның өзі *ел* сөзінің тіркестік қатарының молдығын көрсетеді.

1. *Елдің* қамын жеді ғой; *ел* қорғаған мен едім; *ел* құтқарар мен едім; мен де айрылдым *елімнен*.
2. *Халықтың* кегін қусайшы; *халықтың* көрген қорлығын.
3. Астана *жұртын* айналған.

Міне, бұл жолдар Махамбет жырының тақырыбы мен идеясын танытатын жолдар. Біз Махамбетке дейінгі поэзиядан *халық, ел, жұрт* сөздерінің осы әлпетте мол қолданысын кездестірмейміз» [4].

Мұнан әрі күрескер акынның өлеңдерінде жиі кездесетін *ата, ана, қарындас, аға-іні, қатын, бала, жар* т.б. туыстық атаулардың келу және өзіндік қолдану ерекшелігіне нақты мысалдар келтіре отырып, тоқталады.

Махамбет поэзиясында кездесетін араб, парсы сөздеріне қатысты өз ойын «Махамбет бұл сөздерді араб-парсы тілін меңгеру арқылы тапқан жоқ. Бұл сөздер Махамбет лексикасына сөйлеу тілінен ауысқан. Яғни, акын тіліне бұл сөздер оның өзі әңгіме еткен тақырыбына, осы тақырыпқа орай қалыптасқан халықтық түсінік тұрғысынан сөйлеуіне байланысты, осы тақырыптарға орай қалыптасқан салттағы сөздерге баруы негізінде оралған» [3; 192], — деп түйіндейді.

Араб, парсы, түркі сөздерінен енген, бірақ қазақтың жалпы халықтық сөйлеу тіліне барынша кірігіп, сіңісіп кеткен *арман, мақсат, үміт, дүние, заман, фәни, пидә, байтақ, астана, құса, қапы, қайғы, жиһан* т.б. сөздеріне тоқталып, олардың ауыз екі тілде барынша актив қатынас тапқанын айтып өтеді. Жалпы, акын өлеңдерінде кездесетін кірме сөздер хақында автор келелі мәселе қозғаған. Кейінгі деректерде Махамбеттің бірнеше тілді, соның ішінде араб тілін тәуір меңгергендігі туралы айтылып жүр. Бұл арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе. Махамбет поэзиясындағы кездесетін сөз тіркестері мен фразеология, халықтың дәстүрлі сөз оралымдары мен тұрақты сөйлемдер, афоризмдер үшінші бөлімінде қарастырылған. Махамбетте кездесетін фразеологиялар жайлы сөз еткенде, зерттеуші акын фразеологизмдерінде жауынгерлік стиль бояуы анық байқалып тұратынын, бірінші кезекте пайдалануға бейімділік аңғарылатынын ескертеді. Одан әрі акын өлеңдеріндегі фразеологиялы сөйлемдерді ұйытқы тұрақты тіркестердің іштей тіркесу тәсіліне және осы тіркескен қатынасқа түскен сөздердің байланысу формасына қарай бірнеше топқа бөліп, талдап көрсеткен. Атап айтқанда:

а) атау тұлғалы тұрақты тіркестердің септіксіз сөзді меңгеруі (*аламанға жел бердік*);

ә) септік формалы тұрақты тіркестерге атау тұлғалы сөздің қабыса байланысуы (*әділ жаннан түнілмін*) т.с.с.

Махамбет поэзиясындағы сөздердің стильдік-мағыналық қолданысы өзіндік ерекшелікке ие екендігі даусыз. Махамбет өлеңдері негізінен күрескерлік, жауынгерлік рухта туған өлеңдер. Осыған орай Махамбетте кездесетін көркемдік-бейнелеу құралдары, көбіне, осы үлгіде жасалған.

Акын өлеңдерінде тұрақты эпитеттермен қатар, өзіне тән сөз бедерлерін (біздің *қайсар батырдың, ақ көңіл, аңқау жүрекпен, бұлттан шыққан шұбар күн*), эпостық-батырлық жырларға тән дәстүрлі теңеу сөздермен бірге теңеу сөздерді қолдануда өзіндік ерекшелігін (*Кұландай ащы дауыстым, Кұлжадай айбар мүйіздім*), метафоралар (*мен қарақұстан туған қалықпан, мен түбін кескен бәйтерек*), анафора, психологиялық параллелизм, қайталау, инверсия, ассонанс, аллитерация т.б. көркемдік-бейнелеу құралдарын зерттеуші-ғалым әдебиеттану мен тіл білімінің ортақ нысаны ретінде жан-жақты саралап, өзара байланыста салмақтап, саралайды.

Мұнан әрі акын поэзиясында стильдік-тілдік тәсіл ретінде жұмсалатын формалар, акын өлеңдерінің синтаксистік жүйесі талданады.

«Әдебиеттану мен тіл біліміне өте жақын, бірақ әрі осы екеуіне ортақ құбылыстарды басын біріктіре қарастырған, әрі осы екеуінен де бөлек зерттеу әдісіне ие еңбек» [4], — деп Қ.Өмірәлиевтің өзі атап көрсеткендей, зерттеу әдісі, құрылымы өзгеше сипатқа ие бұл еңбектердің Махамбет өлеңдерінің тілін, табиғатын тануға, түсінуге игі кадам жасауыменен де, махамбеттануға қосқан өзіндік үлесіменен де орны бөлек, ерекше құнды екендігін айту абзал.

- 1 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері: Зерттеулер. — Орал: Ағартушы, 2010. — 378-б.
- 2 Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. — Алматы: Ғылым, 1983. — 237 б.
- 3 Мәдібай Қ. Қазақ әдебиетінің жауһар ғасыры. — Алматы: Ценные бумаги, 2012.
- 4 Өмірәлиев Қ. XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. — Алматы: Ғылым, 1976. — 239 б.
- 5 Шарип А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. — Алматы: Білім, 2000. — 336 б.

Ш.А.Шортанбаев

Использование стилистико-лексических средств в поэзии Махамбета

В научных трудах «Язык казахской поэзии XV–XIX веков», «Жанр и стиль казахской поэзии» известного ученого К. Омиралиева говорится о выдающихся представителях казахской литературы — Бухаре жырау и поэте Дулате. Параллельно с ними всесторонне рассмотрены поэтический язык, жанр и стиль великого поэта Махамбета Отемисова. При сравнении вышеназванных образцов поэзии автором обнаружено влияние предыдущей устной традиции на творчество поэта, особенно это подтверждается произведениями «Соғыс» и «Мінкен ер», в которых автор проследивает явное влияние эпической поэзии. Особое внимание уделено географическим понятиям, специфике казахского кочевья, а также приведены примеры и выводы относительно использования арабских и персидских слов в творчестве Махамбета.

Sh.A.Shortanbaev

The stylistic-content usage of words in Makhambet poetry

In the scientific works such as «Kazakh language and poetry of XV–XIX centuries», «Genre and style of Kazakh poetry» famous scientist K.Omiraliyev described outstanding representatives of Kazakh literature Bukhar zhyrau and Dulat. In the same works author compared with Mahambet's poetry. While comparing samples of the poetry author found the influence of oral literature in the works of the poet and proved it with the exact example of «Sogys», «Minken er.» The author saw epic poetry in these verses. And as the author paid special attention to the geographical concept and made its examples and conclusions on the use of Arabic and Persian words. Also article discusses the style of language used as forms.

References

- 1 Zhumaliev K. *Kazakh epos and problem in Kazakh literature*, Oral: Agartyshi, 2010, p. 378.
- 2 Umiraliyev K. *The genre and style of Kazah poetry*, Almaty: Gylym, 1983, 237 p.
- 3 Madibay K. *The golden age of Kazakh literature*, Almaty: Cennye bumagi, 2012.
- 4 Umiraliyev K. *The language of Kazakh poetry in the XV–XIX century*, Almaty: Gylym, 1976, 239 p.
- 5 Sharip A. *Kazakh poetry and national idea*, Almaty: Bilim, 2000, 336 p.

Ә.О.Ыбырайым

*М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
(E-mail: azimchan23@mail.ru)*

Қазақ тіліндегі ресми-іскерлік стильдің қалыптасу, даму кезеңдері

Мақалада қазақ тіліндегі ресми-іскерлік стильдің, мемлекеттік тілдің қолданылу аясы мен мемлекеттік тілде іс жүргізу үлгілерінің қалыптасу, даму тарихы қарастырылды. Мемлекеттік тілде іс қағаздарын жүргізудің тарихы алты кезеңге жіктеліп, әр кезеңге сәйкес құжаттардың тілдік белгілері мен әлеуметтік қызметі айқындалды. Сондай-ақ елімізде мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейтуге бағытталған ресми-нормативтік құжаттарға талдау жасалған. Ол құжаттардың кемшіліктері мен жетістіктері жан-жақты зерттелген.

Кілт сөздер: мемлекеттік тіл, тілдік жағдаят, іс қағаздары, ресми-іскерлік стиль, ресми құжаттар, жолдау, мемлекеттік тілдің қолданылу аясы.

Мемлекеттік тіл — мемлекеттік сәйкестіктің басты нышандарының бірі. Әлеуметтік-лингвистикалық модель тұрғысынан алғанда, ол, ең алдымен, осы мемлекеттегі сан алуан ресми қарым-қатынастар жүзеге асатын тіл. Яғни, заң актілерінің, іс қағаздарының, қызметтік-іскерлік жазбалардың, ресми, оның ішінде халықаралық қарым-қатынастың, сот істерін жүргізудің тілі. Мұның өзі қазақ тілін дамыту, оның қолданылу аясын кеңейту мәселесі бірыңғай этнолингвистикалық немесе әлеуметтік-лингвистикалық сипат шегінен асып, аса ауқымды саяси-әлеуметтік проблемалар санатына қосылғандығын көрсетеді. Еліміздегі тіл тұтынушыларды мемлекеттік тілге үйренуге ынталандыратын ішкі және сыртқы факторлар мен уәждерге ғылыми-сараптамалық талдау жасаудың қажеттілігі, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуымен байланысты қалыптасқан тілдік жағдаятты, тілдік сәйкесімділік проблемаларын зерттеу – бүгінгі тіл білімінің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.

Қазіргі кезде мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелерде мемлекеттік тілдің қолданылу аясының кеңейіп, іс жүргізу үлгілері қалыптасып, мемлекеттік тілдегі құжат айналымының біршама өсіп келе жатқаны байқалады. Дегенмен, бұл үрдіс бір күнде пайда бола қойған жоқ, ол бірнеше ғасырдан астам уақыт даму, қалыптасу тарихын бастан кешірді. Қазақ тіліндегі ресми-іскерлік стильдің жетілу процесін бірнеше кезеңге бөлуге болады.

I-кезең. Тіліміздегі ресми-іскерлік стильдер өз бастауын XVII ғасырдағы қазақтың хан, сұлтан, билердің орыс империясы мен басқа да көрші мемлекеттердің әкімшілік орындарына және бір-біріне жазысқан әрқилы сипаттағы қағаздары мен хатарынан алады.

Бұлар көбіне өтіну, ескерту, мәлімет беру сияқты құжаттар мен хаттар болып табылады. Тіл жағынан алғанда, бұл құжаттар арнаулы кеңсе тілінің үлгілеріне жатады. Мұнда татар тілінің элементтері басым болып, Орта Азия тілдеріне тән архаизмдер мен арабизмдер кең қолданылады. Аталмыш құжаттардағы сөздердің басым бөлігі қазақ тілінікі емес, онда ортаазиялық әдеби тіл мен татар тілінің элементтері қамтылады. Грамматикалық формалар да ортағасырлық түркі жазба тілдерінің нормаларына тән. Сондай-ақ бұл құжаттардағы тағы бір стильдік белгі — әрбір сатыдағы әкімдерді дәріптеп атайтын тұрақты эпитеттердің қолданылуы шарт болды. Мысалы: *бийуқ мартабалу, гизатлу, хурматлу, шафағатлу* т.б. Дегенмен осы тұста көптеген жаңа ұғымдардың атаулары пайда болып, тұрақтана бастады. Мысалы: *саудагер — купец, мал — товар, елші — посланец, депутат, Сахара — степь, әкім — начальник, аманат — заложник, тұтқын — пленник* және т.б. [1; 240].

II-кезең. XIX ғасырдың II-жартысында қазақша ресми-іскерлік стиль тілдік, стильдік жағынан біршама тұрақталып, өз алдына жеке дербес стиль болып қалыптасты. Ол бұрынғы ресми құжаттар мен ресми хат-хабарлар тілінің негізінде дамыды. Біраз өзгерістерге ұшырап стильдік жағынан жетілді. Ең алдымен, бұл стильді көрсететін үлгілердің түрлері мен адресаттары өзгерді. Бұрын сөз болып отырған жанр материалдары негізінен ресми хаттар, арыздар, шағымдар және патша өкіметі тарапынан жергілікті билеушілерге жіберілген бұйрықтар түрінде болса, енді бұл аталғандармен қатар, патша өкіметі тарапынан жазылған бұйрық-жарлық, нұсқау, ереже, үндеу сияқты іс қағаздар

үлгілері көбейе түсті және олардың барлығы дерлік аударма болып келеді. Бұл ресми қағаздардың бірқатары хан, аға сұлтан сияқты жеке адамдарға емес, көпшілікке арналған мазмұнда болып келгендіктен, олар мерзімді баспасөз бетінде немесе жеке басылым болып жарияланатын болды. Осы бағытта сол кезде шығып тұрған «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» сияқты бұқаралық ақпарат құралдары ерекше рөл атқарады.

Академик Р.Ғ.Сыздықова осы кездегі ресми және іс қағаздар стиліндегі материалдарды мазмұны мен адресаттарына қарай бірнеше топқа жіктейді. Ең алдымен, патша үкіметі (ең жоғарғы органнан бастап жергілікті әкімшіліктерге дейін) тарапынан жазылған бұйрық-жарлықтар (указы, распоряжения, приказы), ережелер (положения), екінші топты заң, сот істеріне байланысты ереже, бұйрық, анықтама т.б. құрайды. Үшінші топта ресми орындарға жеке адамдар жазған арыз, хабарлау сияқты материалдар қаралуға тиіс [1; 245].

III-кезең. XX ғасырдың басында қазақ мерзімді баспасөз құралдарының дамуына байланысты ресми-іскерлік стиль лексикасы, орфографиясы, морфологиялық құрылымы жағынан нормаланып, жетіле түсті. Дегенмен ортағасырлық түркілік элементтер әлі де болса негізгі қызмет атқарып келді. Тек Қазан төңкерісінен кейін ғана қазақ тілінде іс жүргізу ісі қолға алынып, тіл тазалығы үшін үлкен күрес басталды.

1923 ж. 22 қарашасындағы Орынборда жарияланған «Тіл туралы» Декретте қазақ, орыс тілдеріне бірдей мемлекеттік тіл мәртебесі берілді. Қоғам қайраткері С.Оразалинов: «Осы бір баптың кейіннен қазақ тілінің өрісін тарылтып, маңдайына сор болып жабысқанын», — ашына жазады [2; 17]. Бірақ бұл кездегі құжаттарда қазақ тілінің мәртебесін көтеретін көптеген шаралар да белгіленді. 1924 ж. 26 маусымында Еңбек халық комиссариаты «орыс қызметкерлерін қазақ немесе қазақ тілі мен жазуын білетін қызметкерлермен алмастыру жөнінде» хат жіберіп, «Мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындарда қазақ тілінде іс жүргізуде жұмысшылар мен қызметкерлердің санын молайту және қазақ тілі мен жазуын білетін мамандармен алмастырудың тәртібін күшейту жөнінде» Қаулы қабылдайды. Сондай-ақ БКП (б) Қазақ өлкелік комитеті 1933 ж. 4 сәуірінде батыл қадамға барып, төмендегі жоғарғы мемлекеттік мекемелердің қазақ тіліне көшуін жоспарлайды:

- 1) ҚазОАК;
- 2) Ағарту халкомы;
- 3) Денсаулық сақтау халкомы;
- 4) Әділет халкомы;
- 5) Жұмысшы-шаруа милициясы [2; 18].

Осы Қаулыны жүзеге асыру барысында ҚазОАК мен ХКК түрлі ынталандыру шараларын да қолданған. Мәселен, қазақ тілінде еркін сөйлейтіндерге 10 %, іс жүргізе білетіндерге 15 % үстеме ақы төленсе, ал жоғары оқу орындарында қазақ тілінде дәріс оқытын оқытушылардың еңбекақысына 25 % қосымша қосылған. Тіпті, 1934 ж. Орталық Атқару Комитетінің «Қазақ мектептерінен басқа мектептерде қазақ тілін міндетті түрде оқыту жөніндегі» Қаулысы да шығады.

Осы құжаттарды іске асыру барысында қыруар шаруа атқарылып, қазақ тілінде іс жүргізу қолға алынды. Қазақ тілі ортағасырлық түркілік элементтерден тазартылып, лексикалық тұрғыдан дамып, біраз терминдер атау ретінде қалыптасты. Сондай-ақ морфологиялық тұлғалар мен синтаксистік құрылымы жағынан бір ізге түсіп нормаланды. Бұл тұрғыда, әсіресе, қазақ тіл білімінің алғашқы ғылыми негізін қалаған белгілі қоғам қайраткерлері А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамбетұлы, Қ.Жұбанов, тағы басқалар сияқты тұлғаларды ерекше айтуға болады. Алайда бұл жұмыстар түрлі әлеуметтік, саяси себептердің салдарынан аяқсыз қалып, қазақ тілі ескерусіз қалды. 1941 ж. 1 тамызда жоғарыда аталған жеңілдіктерді қайтып алу жөнінде Қаулы шықты. Осыдан кейін-ақ қазақ тілінің көші түзеле қоймады. Қазақ тіліне төніп келе жатқан қауіпті алғашқылардың бірі болып, даңқты батыр Б.Момышұлы байқады. Батырдың қырағы көңілі мен көреген ақылы 1944 ж. елде болған аз ғана күнде осы қатерді нақ басып тани білді және оған деген өз қарсылығын жариялап та үлгерді. Қазақтар арасындағы тілдік бөліну, міне, осы жылдардан-ақ бастау ала бастады.

Ал, 1955 ж. 4 маусымда Министрлер Кеңесі Төрағасының Жарлығымен ҚазССР Оқу министрлігінде орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін міндетті түрде оқытудан босату жөнінде нұсқау берілген. Бұл онсыз да халі мүшкілге айнала бастаған қазақ тіліне шығарылған қатаң үкім еді. Осыдан кейін-ақ солтүстік облыстардағы мыңдаған қазақ мектептері жабыла бастады.

IV-кезең. 1957 ж. ҚазССР Министрлер Кеңесі қазақ тілінде іс жүргізу жөнінде тағы да Қаулы қабылдайды. Бұл іс те әуелде қызу қолға алынады да, кейіннен бәсең тартып, жетпісінші-сексенінші

жылдары мүлдем тоқталып қалады. Оған қатал жүйе жүргізген, бұра тартқан солақай саясаттың ықпалы тимей қалмағаны анық.

V-кезең. Міне, осындай ұзақ жылдарғы қара түнектен кейін қазақ тіліне деген жарық сәуле алғаш рет 1989 ж. түсті. Осы жылы 22 қыркүйекте «ҚазССР-індегі Тілдер туралы Заң» қабылданды. Көптеген айтыс-тартыстан, ұлтжанды азаматтарымыздың табанды талабынан кейін осы Заңда «Қазақ тілі — ҚазССР-нің мемлекеттік тілі» болып жарияланды. Бұл — ұлт жанашырлары мен халықтың сол кезеңдегі саяси-әкімшілік, психологиялық-моральдік жағынан үлкен жетістігі мен жеңісі және ірі қуанышы еді.

Алайда бұл Заңда қазақ тіліне ресми мемлекеттік тіл мәртебесі берілгенмен, оны қолдануды жақсарту мен дамытудың нақты тетіктері көрсетілмеді. Билік тарапынан ана тілімізге деген көзқарас пен қамқорлық өзгеріп, тұтасқан сең бұзылғанмен, мемлекеттік тілдің қолданылу аясы әлі де көп шектеулі еді. Жазушы С.Оразалиновтің сөзімен айтсақ, бұл заң «тілдердің сіңісуі жөніндегі солақай саясатқа біржола нүкте қойған және Қазақстанда тұратын барша халықтар тілінің тең дамуына бағдар түзеген заң болды. Бірақ ол тілдерді дамыту шараларының қалай жүзеге асырылу керектігінің келешек жолдарын толық айқындай алмады» [2; 21].

VI-кезең. Осылайша шеттетіліп, қолданылуы жағынан шектеліп қалған тілімізге 1989 ж. мемлекеттік тіл мәртебесі берілгенімен, ана тіліміздің еңсесінің көтеріліп, мемлекетіміздің төріне шыққаны тек еліміздің тәуелсіздік алғанынан кейін болды. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін ана тіліміздің мемлекеттік тіл ретінде дамуы мен нығаюына бағытталған көптеген ресми құжаттар қабылданды. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы» Заңның 4-бабында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі — қазақ тілі. Мемлекеттік тіл — мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі.

Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру — Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы», — деп, ана тіліміздің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі құқықтық тұрғыдан толық негізделген [3].

1996 ж. 4 қарашада бекітілген «Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының тұжырымдамасы» елдегі тіл ахуалының баяу өзгеруі себептерінің бірі ретінде мемлекеттік тілдің барлық жерде пайдалануын қамтамасыз ететін тетіктің болмауы аталған еді. Кейінгі уақытта бірқатар жаңа құжаттар қабылданды. Олардың арасында Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 ж. 5 қазандағы Жарлығымен бекітілген «Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы», 1998 ж. 14 тамыздағы № 769 «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 ж. 8 қаңтардағы № 16 Қаулысымен бекітілген «Тілдер туралы заңдардың сақталуына бақылау жасаудың тәртібі туралы ереже», «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001–2010, 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламалары бар.

«Қазақстан Республикасындағы Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының» қабылдануы мемлекеттік тілде іс жүргізудің көлемі мен сапасын арттыруға ерекше серпін беріп, мемлекеттің тіл саясатындағы жаңа бағыттарын белгіледі және бұл салада атқарылатын оң істерге негіз болды. Бағдарламаның басты мақсаты — Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, ұлт бірлігін нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қызметі мен қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тілдік саясат.

Бұл бағдарлама қоғам өмірінің барлық саласында тілдерді дамыту мен қолданудың және мемлекеттік тілді кең ауқымды қолдану үшін жағдай жасауда туындайтын өзекті проблемаларды шешудің нормативтік-ұйымдастырушылық негізі болып табылады. Бағдарлама көзделген барлық іс-шаралар ұлт бірлігін нығайтудың маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілді дамытудың басымдығына негізделген және азаматтардың рухани-мәдени және тілдік қажеттіліктерін толыққанды қанағаттандыруға бағытталған және онда атқарылатын іс-шаралар төрт бағытқа топтастырылған:

«Бірінші бағыт — мемлекеттік тілді меңгеру. Оны іске асыру Қазақстанның барша азаматтарының мемлекеттік тілді меңгеру жүйесін құру жөніндегі жұмысты ұйымдастыруды көздейді. Бұл жүйенің өзегінде үшқұрамды негіз бар — мемлекеттік тілді оқыту әдіснамасын жетілдіру, оқытудың инфрақұрылымын кеңейту және мемлекеттік тілді меңгеру үдерісін ынталандыру.

Екінші бағыт — мемлекеттік тілді көпшілікке тарату және оның қолдану аясын кеңейту. Оған қол жеткізудің алгоритмі мемлекеттік тілдің беделін арттыру мен қолдану аясын кеңейту жөніндегі жұмысты жүзеге асыруды меңзейді.

Үшінші бағыт — қазақстандықтардың тілдік мәдениетінің деңгейін арттыру. Бұл, ең алдымен, әкімшілік-аумақтық бірліктердің атауларын жүйеге келтіруді қамтамасыз етуді көздейді.

Төртінші бағыт — лингвистикалық капиталды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау. Мұнда, ең алдымен, Қазақстанда тұратын этнос өкілдерінің ана тілдерін оқытуға жағдай жасау көзделеді» [4].

Осы ресми құжаттардың нәтижесінде қазіргі кезде мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелерде мемлекеттік тілдің қолданылу аясының біршама өсіп келе жатқаны байқалады. Мемлекеттік тілдің Қазақстанды туған елім, өз жерім дейтін барлық этнос өкілдері мен диаспоралар үшін қажеттілікке айналуына Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев та елеулі еңбек сіңіріп келеді. Елбасымыз халыққа арнаған жыл сайынғы Жолдауларында мемлекеттік тіл мәселесіне ерекше көңіл бөліп, оның даму бағыттарын айқындап отырады. Мәселен, 2003 ж. «Ішкі және сыртқы саясаттың 2004 жылғы негізгі бағыттары» атты Жолдауында руханият пен білім беру салаларын дамытудың аса маңызды құрамдас бөлігі ретінде ауқымды жобалардың басын қосатын «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыруды ұсына отырып, оның төртінші мақсаты ретінде «мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері негізінде гуманитарлық білім берудің толымды қорын жасауды» ұсынса [5; 163], 2005 ж. «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Жолдауында мемлекеттік тілді барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы ретінде танып, оны одан әрі дамытуға күш-жігер жұмсауымыз керек екенін баса айтты [5; 206]. Ал, 2008 ж. «Қазақстан халқының әл-қуатын арттыру — мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Жолдауында еліміздегі «Тілдің үш тұғырлылығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдетуді талап ете отырып, «бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту сапасын арттыру қажеттігіне ерекше назар аударды» және қазақ тілін оқытудың үздік, инновациялық, әдістемелік құралдарын, сапалы оқулықтарын әзірлеу үшін жауапты тиісті органдарды нақты шешімдер қабылдауға міндеттеді [5].

Міне, осылайша еліміздегі тілдердің, әсіресе мемлекеттік тілдің өсіп-өркендеуін, даму бағыттары мен қолдану шеңберін үнемі назарда ұстап, оған барынша қолдау көрсетіп келген Елбасымыз өзінің 2011 ж. Жолдауында да тілдерді дамытуға ерекше көңіл бөліп, мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту үшін нақты міндеттер жүктеп отыр. Нұрсұлтан Әбішұлы «бүгінде мемлекеттік тілді еркін меңгерген ересек тұрғындардың үлесінің басым көпшілікті құрауын» «Тәуелсіздігіміздің орасан зор жетістігі» ретінде бағалай келіп, мемлекеттік тілді білетін қазақстандықтардың санын 2017 ж. 80 пайызға жеткізуді көздесе, 2020 ж. 95 пайызға жетуді міндеттейді, ал он жылдан кейін мектеп бітірушілердің 100 пайызы мемлекеттік тілді біліп шығатыны көңілге қуаныш сеуіп, мемлекеттің тілдің жарқын болашағына деген үлкен сенім қалыптастырады. Бұл Жолдауда Елбасымыз мемлекеттік тілді қолдану мен дамытуға қатысты айқын міндеттер мен нақты мерзімдерді белгілеп берсе [6], 2012 ж. 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Тіл туралы жауапкершілігі жоғары саясат біздің қоғамымызда одан әрі ұйыстыра түсетін басты фактор болуға тиіс» екенін атап көрсетті [7]. Ал, 2014 ж. 17 қаңтарындағы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында «енді ешкім өзгерте алмайтын бір ақиқат бар. Ана тіліміз Мәңгілік Елімізбен бірге Мәңгілік тіл болды! Оны даудың тақырыбы емес, ұлттың ұйытқысы ете білгеніміз жөн» деп тіл туралы дауға нүкте қойды [8].

Іс жүргізу құжаттарын қамтитын ресми-іскерлік стильді тілші-ғалымдар үш топқа бөліп қарастырып жүр. Олар: *заң шығарушылық, дипломатиялық және әкімшілік-кеңселік*. Осы үш бағыттағы қазақ тілінің қолданылуын талдап көрелік. Әкімшілік-кеңселік стильге түрлі мекемелердегі іс жүргізу құжаттары жатады. Бұл бағытта мемлекеттік тілдің қолданылу аясының біршама кең таралғанын атап айтуға тиіспіз. Алайда оның проблемалары да жетерлік. Мәселен, көптеген мемлекеттік емес ұйымдар мен ірі бизнес-компаниялары, жекелеген министрліктер іс жүргізуді әлі де қалыптасқан дәстүрмен ресми тілде жүргізіп отырса, ал кейбір мекемелер мемлекеттік тілді тек аударма тіл ретінде ғана қолданып отыр. Мұндай аударма тілдің мәселесі заң шығарушылық стильде де қалыптасқан үрдіске айналған. Бүгінге дейінгі қабылданған заңдарымыздың барлығы ресми тілде дайындалып, мемлекеттік тілге тек аударылумен шектеліп келе жатыр. Бұл жерде академик Ә.Қайдардың «мемлекеттік тілді аудармамен байыта алмаймыз» деген тұжырымын еске сала кеткен, артық болмас. Ал, сыртқы қатынасты қамтитын дипломатиялық стиль-

де ана тіліміз әлі босағадан да сығалай алмай жүр. Басқа мемлекеттермен қарым-қатынас жасау барысында бірде-бір министрлік пен ірі компаниялар мемлекеттік тілді қажетсініп отырған жоқ. Соңғы кездері қазақ тіліндегі заң мәтіндерінің стилистикасы туралы ғылыми зерттеулер аз да болса жарық көре бастаса, дипломатиялық стильдің тілдік-жанрлық ерекшеліктері мен ғылыми-танымдық негіздері туралы мәселелер әлі де өз кезегін күтіп жатыр. Бұл мәселелерді зерттеу — қазақ тілі стилистикасының болашақтағы міндеті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сыздықова Р.Ф. Қазақ әдеби тілінің тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1993.
- 2 Оразалинов С. Қазіргі кезеңдегі тіл саясаты және мемлекеттік тілді мемлекеттік органдарға енгізу проблемалары // Тіл және қоғам. — 2003. — № 1.
- 3 Қазақстан Республикасындағы «Тіл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. — 1997. — 11 шілде. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: adilet.zan.kz
- 4 Қазақстан Республикасындағы Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. — Астана, 2011. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: adilet.zan.kz
- 5 Елбасы жолдады — елі қолдады. — I-т. — Астана: Күлтегін, 2008. — 299-б.
- 6 Болашақтың іргесін бірге қалаймыз! Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. — Тараз: Сенім, 2011. — 17-б.
- 7 «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылы 14 желтоқсандағы Қазақстан халқына Жолдауы. — Тараз: Жамбыл Press Service, 2014. — 66-б.
- 8 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. — Тараз: Жамбыл Press Service, 2014. — 13-б.

А.О.Ибрайым

Этапы формирования и развития официально-делового стиля в казахском языке

В статье рассмотрены границы использования государственного языка, формирования образцов ведения делопроизводства на государственном языке, история его развития. История ведения делопроизводства на государственном языке делится на 6 этапов. В соответствии с каждым этапом, выявлены лингвистические признаки документов и социальная служба государственного языка. Кроме того, проведен анализ официально-нормативных документов, направленных на расширение границ использования государственного языка в республике. Всесторонне проанализированы недостатки и достоинства этих документов.

А.О.Ібрайым

Stages of formation and development of official-business correspondence in the state language

The formation of periods of state language usage and formation of document samples in state language, its development history are given in the article. The history of documentation in state language was divided into six periods, in each period it has its own language signs and social function. Also the analysis of official-normative documents was done thoroughly which shows its advantages and disadvantages.

References

- 1 Syzdikova R.G. *The history of Kazakh literary language*, Almaty: Ana tili, 1993.
- 2 Orazalinov S. *Language and society*, 2003, 1.
- 3 *The law about language of the Republic of Kazakhstan*, 1997, July, 11, [ER]. Access mode: adilet.zan.kz.
- 4 *The state program 2011–2020 devoted to the development and usage of language in the Republic of Kazakhstan*, Astana, 2011, [ER]. Access mode: adilet.zan.kz.

- 5 *The President's message — its fulfillment*, 1, Astana: Kultegin, 2008, p. 299.
- 6 *We look for the future! The President N.A.Nazarbayev's message to the people of Kazakhstan*, Taraz: Senim, 2011, p. 17.
- 7 *Kazakhstan – 2050: The new policy of strategically formed country. The President of RK N.A.Nazarbayev's message to the people of Kazakhstan dated from 2012, December, 14*, Taraz: Zhambyl Press, Service, 2014, p. 66.
- 8 *The way of Kazakhstan – 2050: one aim; one task; one future»*: The President's message dated 2014, January, 17, Taraz: Zhambyl Press Service, 2017, p. 13.

ӘОЖ 811.512.122'37

А.Қ.Купаева

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана
(E-mail: ais.kupayeva@yandex.ru)

Туынды сөз семантикасының қалыптасу ерекшеліктері

Мақалада туынды сөз семантикасының қалыптасу ерекшеліктері мен мән-мағыналық қызметі қарастырылды. Автор негіз сөз бен туынды сөздің арасындағы мағыналық байланысты және туынды мағынаның дамуы барысында қалыптасатын мағыналық айырмашылықтарына тоқталды. Сонымен бірге туынды сөз мағынасының қалыптасуына қатысты ғалымдардың ойлары берілді. Туынды сөздердің семантикасының қалыптасуында әр түрлі деңгейде сақталып, қатынасқа түсетін құрамындағы семаларды талдап анықтама беріп, сөздің семантикалық күрделілігі осы семаларға байланысты екендігі айтылды. Сөзжасамдағы семантикалық өзгерістің себептері жан-жақты талданды.

Кілт сөздер: туынды сөз, семантика, семантикалық өзгеріс, негіз сөз, туынды мағына, уәждеме, сөзжасамдық формант.

Тіл үнемі дамып, өзгеріп отыратын күрделі құбылыс. Тілдің дамуы күрделі, әрі кешенді процестерден тұрады. Алайда бұл өзгерістер тілдің ішкі заңдылықтарына, белгілі бір жүйеге сәйкес жүреді. Тілдегі өзгеріске бейім лексикалық қор үнемі толығып отырады. Лексикалық қордың толығып отыруы тілдің ішкі және сыртқы заңдылықтары негізінде екі түрлі жолмен іске асырылатыны белгілі: кірме сөздер және сөзжасам арқылы.

Туынды сөз — сөзжасамның түрлі әдіс-тәсілдері арқылы жасалған жаңа мағыналы сөз. Яғни, туынды сөз — сөзжасамдық процестердің жемісі. Сөзжасам номинация процесінің орындалуын қамтамасыз ете отырып, адамның танымдық қызметінде шешуші рөл атқарады.

Сөзжасам өмірде пайда болған жаңа ұғымдарды атау қажеттігі үшін қызмет етеді [1; 73]. Сөзжасам шындық өмірдегі белгілі бір зат пен құбылыс туралы пікірдің қалыптасуымен, ондағы белгілі бір қасиеттер мен белгілерді танумен байланысты болады. Туынды сөздер тілде бұрыннан белгілі лексикалық элементтер негізінде жасалады. Сөз жасауға негіз болған түбір сөзді — себепші мағына деп атайды және оның семантикалық мағынасы біріншілік мағына деп аталады. Ал одан түрлі сөзжасамдық тәсілдер арқылы туындаған туынды сөздің мағынасы екіншілік мағына болып табылады [2; 38]. Мәселен, *әнші* туынды сөзіндегі түбір сөздің мағынасы «музыкалық туынды» болса, *-ші* сөзжасаушы форманты арқылы «кәсіп иесі» мағыналық реңкі туындайды.

Әрбір туынды сөз адамның сөз сөйлеу ойлау, танымдық және номинация қызметінің нәтижелерін білдіреді, сондықтан да сөздің туынды мән-мағыналарын зерттеу барысында аталған қызметтің ерекшеліктерін, сондай-ақ сөз жасау процестерін басқа түрдегі атау әдістерінен қандай әдістер ерекшелендіретіндігін сипаттай аламыз. Сөз жасау үрдісін зерттеген ғалымдар оның түрлендірілген сипатына назар аударғандығын білеміз, алайда туынды сөздерді үлгілеу заңдылықтарын қарастыру барысында ұзақ уақыт бойы олардың формалды ерекшеліктеріне талдау жасалып, туынды сөздерді белгілі бір сөз жасау үлгілері бойынша құрастыру ережелеріне негізделген болатын. Сөз жасау үрдісін номинацияның қайта пайда болатын бірліктерін үлгілеу жүйесі ретінде қарастыру барысында зерттеушілер аталған бірліктерді құрудың басқа да аспектілеріне назар аударды, өйткені номинацияның жаңа бірліктеріне деген талпыныс, ең алдымен, жаңа мағыналарды

немесе мағыналардың жаңа кешендерін тілдік құралдар арқылы білдіру қажеттілігінің туындағандығына байланысты болады.

Сөз жасау үрдістерінің келесі жалпы нысанды өзгешелендіретін белгілерін атауға болады:

1. Атауы да, мән-мағыналық құрылымы да жаңа туынды сөздер тілдің қолданыстағы бірліктерінің негізінде, яғни, дайын белгілердің қолдану арқылы, пайда болады. Дәл осындай белгілер бойынша сөз жасау үрдісі *ғаз* сынды қарапайым (туынды емес) жаңа сөздерді ойлап табу үрдісінен ерекшеленеді.

2. Туынды сөзді құру сөз мәртебесіне ие болатын жаңа морфологиялық құрылымның пайда болуымен аяқталады: мотивациялық бірлік болып табылатын деривация көзінің күрделілігіне және ұзақтығына байланыссыз атау бір сөзді лексика бірлігі ретінде пайда болады. Ол сөз жасау үрдісін *көлік құралдары, темір жол* және т.б. бірнеше сөздерден құралатын атаулардан ерекшелендіреді. Сондықтан да синтетикалық сөз жасау үрдісін талдау деривациясына қарсы тұруға болады.

3. Туынды атаудың құрылымында үнемі белгі немесе бастапқы уәждеме бірлікте бар белгілердің бөліктері қайталанатын, сондықтан да туынды сөз жасау барысында қолданылатын сөздерде жалпы сипаттар болады. Ол шынайы зат пен құбылысты атау сөз жасау үрдісін суплетивті сөз жасау үрдісінен ерекшелендіреді; суплетивті сөз жасау үрдісінде белгілердің осындай материалды қайталанушылығы (*кір жуушы әйел* сөздерін жасау үрдісіндегідей) болмайды.

4. Белгілер қайталанушылығының нысаны әр түрлі болуы мүмкін: бастапқы сөзді уәждемелік бірлікте толық қайталаудан бастап (мысалы, қазіргі түркі тілдеріндегі *үй* – зат есім «баспана», *үй* – естістік «жинау, топтау»). Бұл құбылыс тіл білімінде көпмағыналылық деп аталып, сөзжасамның ең тиімді тәсілі ретінде пайымдалады. Белгілі ғалым В.Г. Гак көпмағыналылықты семантикалық конверсия ретінде қарастырса [3; 119], қазақ ғалымы Ә. Болғанбаев сөздің сапа жағынан дамығандығын көрсететін бірден-бір белгі ретінде пайымдау жасайды [1; 37, 38]. Жаңадан пайда болатын сөздерде сол сөздің пайда болуына негізгі сөздердің тек бас әріптерін ғана қайталауға дейін (мысалы, *БҰҰ және Біріккен Ұлттар Ұйымы, АҚШ және Америка Құрама Штаттары*); туынды атаудың морфологиялық құрылымында бастапқы бірліктің осындай белгілерінің («іздерінің») бар болуы туынды атаудың мотивациялығы туралы айтуға негіз болып табылады. Сонымен қатар осындай үлгілердің әр түрлі болуы туынды сөздерді олардың құрылымындағы белгілері толық бірліктердің саны бойынша объективті саралауға (салыст.: аффиксті туынды сөздерді күрделі сөздермен) және аталған құрылымдардағы бірліктері толық жалғастырушы сөздердің нысандары (салыст.: күрделі сөздерді қысқарма сөздерге және түрлі күрделі-қысқартылған атаулардан айырмашылығы) бойынша топтастыруға мүмкіндік береді.

5. Туынды атау жаңа сөз болып табылады, сондықтан да оның формалды сипаттамалары өз жиынтығында бастапқы сөзге тән ерекшеліктерді қайталамайды (мысалы, салыстыру үшін: конверсиялау немесе аффиксіз транспозиция кезіндегі сөздің парадигмалы сипаттамаларын өзгерту). Ол шынайы сөзді жасау үрдісін мән-мағыналардың деривация осы сөздің ішінен бастап таралатын — салыст. *түлкі* — «жануардың бір түрі» және *түлкі* — «қу пәле» семантикалық деп аталатын сөз жасау үрдісінен ерекшелендіруге мүмкіндік береді; осындайда лексикалық мағынадағы тілде бар сөз семантикалық тұрғыдан қайта пайымдалады.

6. Туынды сөздерді жасау сөздің қайта құрылуы мен қайта пайымдалуын, сондай-ақ туынды атаудың түпкілікті грамматикалық рәсімделуін қамтамасыз ететін деривацияның көзі болып табылатын сөзге қатысты белгілі бір формалды операция қолданылған жағдайда жүзеге асырылады. Егер де туынды сөздердің морфологиялық құрылымында деривация көзінен белгілері толық бірліктердің іздерін сақтау арқылы сілтеме бөлік қалыптасатын болса, бастапқы бірліктің қалыптастырушы бірлігін құру арқылы бастапқы бірлікке формалды үдеріс ықпал етеді.

Көптеген тілшілер түбір сөздердің мағыналық ауқымы кеңейіп, заттық және қимыл-әрекеттік мағынаға ауысуы арқылы туындайтын семантикалық сөзжасамды аффиксацияға дейінгі көне тәсілдің бірі ретінде айтады [2; 186]. Сөзжасамда транспозициялық құбылыстар — тұлғалардың тұлғалық жағынан ешқандай өзгеріске түспей категориялық жағынан өзгеруі мен семантикалық дамуын қамтамасыз етеді. Сонымен бірге транспозиция — субстантивтену, адвербиалдану, адъективтену, вербалдану, прономиналдану арқылы сөз мағынасының өзгеруіне байланысты. Транспозициялық сөзжасам тәсілдеріне жататын заттану процесі мен басқа сөз таптарындағы сөздердің сындық-сапалық сипатқа өту процесі ерте замандарда қалыптасқан құбылыс:

- *jaş* 1) жас мөлшері, жас — *сын есім*; 2) көздің жасы — *зат есім*.
- *jüz* 1) бет, жүз — *зат есім*; 2) жүзу *етістік* (Древнетьюрский словарь, 1969).

Туынды сөз мағынасының қалыптасуында уәждеме негіз сөздің семасы арқау болғандықтан, негіз сөз бен туынды сөз мағыналарының арасында байланыс болады. Сонымен бірге негіз сема бірнеше туынды сөздің мағынасының қалыптасуына өзек бола алады. Мысалы: *біл*→*білгіш*→*білім*→*білімді*→*білімділік* туынды сөздер мағынасының қалыптасуында *біл*- етістігінің өзек семасы негіз болып отыр. Туынды сөздер белгілі бір сөзжасамдық құрылым, үлгі бойынша құралады. Белгілі бір үлгіде түбірлес туынды сөздер өрбиді де, әр сөз табына жататын туынды сөздер сөзжасамдық тізбек бойынша семантикалық қатарда, бір семантикалық өрісте жатады. Мысалы: 1. Аш — *сын есім*, ‘ас ішпеген, тамақ жемеген’; 2. Аш — *етістік*, ‘жабық тұрған нәрсенің есігін аңқайту’; 3. Аш — *етістік*, ‘кірін кетіру, тазарту’. Сондай-ақ *аш* негіз сөзі тұрақты тіркестерге негіз болып аналогиялық құрылым бойынша түзілген сөзжасамдық қатарда негізгі сема сақталады [2; 42].

Туынды сөз мағынасы негіз сөз семасынан туындайтындықтан, туынды сөз семантикасында өзек сема сақталуы түбір мен туынды сөз арасында мағыналық байланысқа негіз болса, сөзжасамдық процесс негізінде қалыптасқан туынды мағынаның дамуы мағыналық айырмашылықты туғызады. Сема — сөз мағынасының ең кіші бөлігі. Туынды сөздердің семантикалық құрылымын анықтауды сөздің семалық қырларын қарастыру маңызды. В.Г. Гак сөздің ішкі мағыналық (семантикалық) құрылымдағы семалар иерархиясын төмендегідей белгілейді [3; 95]:

- архисема — сөздерді өзара байланыстырып тұратын, олардың белгілі бір топқа бірігуіне негіз болатын тектік мағынадағы сема;
- айырым (дифференциалды) семасы — сөздердің лексикалық мағынасына негіз болып, бір сөзді екінші бір сөзден ажырататын түрлік мағынадағы сема;
- потенциалды сема — белгілі бір жағдайларға ғана байланысты актуалданып, сөздің потенциалдық ерекшеліктерін көрсететін сема.

Сөзжасамның тарихи дамуын семантикалық аспектіде қарастырған ғалым А. Салқынбай туынды сөздердің семантикасының қалыптасуында әр түрлі деңгейде сақталып, қатынасқа түсетін құрамындағы семаларды талдап анықтама беріп, сөздің семантикалық күрделілігі осы семаларға байланысты екенін айтып кетеді:

- *архисема* — ең көне тұлғаның макросемасы деп, туынды сөз құрамында сақталу деңгейі арқылы сөздің дамуын маманмен бағалауға болады;
- туынды сөз құрамында болатын негізгі семаның бірі ретінде *өзек семаны* сөз мағынасының жалпы семантикалық құрылымын құрап, негізгі мағынасын жасайды дейді;
- туынды сөздің басқа түбірлес сөздермен тарихи-генетикалық байланысын көрсететін *ортақ сема* — туынды сөздер тізбегін анықтауға мүмкіндік береді деген анықтама береді;
- келесі туынды сөздер құрамындағы семалардың бірі *ауыспалы сема* — ассоциация, аналогия, абстракциялау арқылы жаңа сөзжасамдық мағына туындағанда пайда болады және ол адам танымының тереңдеуімен, ұғымдық мағынасының кеңеюімен байланысты деп түсініктеме береді;
- соңғы жасалатын туынды сөздің өзіне ғана тән ерекші номинативті белгісін айқындайтын сема — *айырушы сема*. Ғалымның пікірінше, айырушы сема арқылы заттың не құбылыстың ерекше белгісі, қасиеті, сапасы, әрекеті белгіленіп, айқындалады [2; 44].

Туынды сөздердегі түбір мен жұрнақтың семантикалық байланысын зерделеген ғалым Б.Қасым семалық талдау — туынды сөздердің өзара қатынасын анықтауда, жүйедегі аталымдардың орнын белгілеуде тиімділігін атап көрсетеді:

- лексикадағы жүйелік қатынастар мәселесін шешуде үлкен қызмет атқарады, яғни әр түрлі лексика-семантикалық топ мүшелерінің мағыналық қатысын анықтауға, олардың шегін белгілеуге; әр түрлі тақырыптық топтар аралығындағы семантикалық байланыстарды көрсетуге қатысады;
- әрбір сөз мағынасының заттық-ұғымдық жағы мен төл тілдік жағын айырып көрсете алады;
- әрбір сөз мағынасының өзгеруі нәтижесінде болған үдерістердің (көпмағыналылық, метафора, метонимиялық қолданыстар, уәждемелік қатынас, сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы, сөз мағынасының жаңа ұғымға телінуі және т.б.) табиғатын түсінуге көмектеседі;
- сөз мағынасын синхрониялық, диахрониялық тұрғыдан қарастыруға негіз болады;
- сөзжасамның семантикалық аспектіде қарастырылуында пайдаланылады;
- сөз мағынасының парадигматикалық, синтагматикалық тізбек бойынша талдануына қатысады [4; 188].

Туынды сөз жасауға арқау болған түбір сөздің семантикасы арқылы туынды мағынаны анықтауға болады. Дегенмен туынды мағынасы барлық жағдайда негіз сөздің семантикасын толық қамтымайды. А.Н. Тихонов туынды сөз мағынасына қатысты төмендегідей талдау береді:

➤ негіз сөз семантикасының ауқымы туынды сөз семантикасынан кең болып келеді. Сөзжасамдық жұрнақтар негіз сөздің мағынасын тарылту арқылы, нақтылай түседі. Мысалы: *кітапқұмар* → мағыналық ауқымы кең *кітап* негіз сөзіне *құмар* форманты жалғану арқылы '*кітап оқығанды ұнататын*' туынды мағына қалыптасып, негізгі сөздің мағынасын тарылтып тұр;

➤ негіз сөздің мағыналық аясы туынды сөзге қарағанда тар болып келеді. Яғни сөзжасам арқылы туынды сөзде жаңа үстеме мағына қосылады. Мысалы: *жалын* → *жалынды* т.б. [5]. Себебі туынды сөз семантикасы сөз жасаушы форманттар мағынасы негізінде қалыптасады.

А.Н. Тихоновтың пікірінше, негіз сөз бен туынды сөз мағыналарының арасында толық сәйкестік пен бірге сәйкессіздік те болуы мүмкін. Ал Е.С. Кубрякова бұл ұғымды ұғымдық құрылымдар асимметриясы деп атайды [6; 26].

А.Салқынбай туынды сөз мағынасының дамуы сипатын үш негіз көпмағыналылық, синонимдік және антонимдік сипат арқылы танылады дей отырып, кез келген семантикалық сөзжасам негізінде жасалған туынды сөздер нәтижелері осы аталған үш сипатта көрінеді деген пікір айтады [2; 85].

Бастапқы белгінің негізінде басқа бір сөзден тұратын атаудың пайда болуына ықпал ететін және трансформациялану кезінде бастапқы белгінің кем дегенде бір бөлігі өзгертілмейтін бастапқы белгінің кез келген өзгертілуі сол белгінің семантикасын өзгертуге бағытталған трансформация деп танылуы мүмкін. Осындайда бастапқы белгімен салыстырғанда тек туынды белгіде байқалатын және кез келген жағдайда коррелятивті, белгілі бір тілдің кез келген формалды үдерістердің бірінің бастапқы белгісіне қатысты қолданылған *семантикалық өзгеріс* қана сөзжасамның өнімділігінің көрсеткіші болып саналуы мүмкін [6; 48]. Аталған семантикалық өзгерісті сөз белгісінің өзгергендігін сипаттауға болмаған жағдайда сөзжасам мүлде болмаған деп те айтуға болады. Сөйтіп, сөзжасам үрдісі аясындағы қарым-қатынастарды талдау үшін де сөзжасам үрдістерінің семантикалық негіздерін зерттеу үшін де, біріншіден, семантикалық өзгерістің орын алғандығына көз жеткізіп, екіншіден, аталған семантикалық өзгерістің қандай себептерге байланысты болғанын анықтау керек.

Жалпы лексикадағы семантикалық өзгерістің орын алуын үш негізгі фактормен байланыстыруға болады:

- тілдің өзіндік құрылымы мен құрылысымен байланысты лингвистикалық салдарға қатысты;
- халықтың тарихи дамуымен, адамның белгілі бір қоғамда өмір сүру ерекшелігімен, әлеуметтік, саяси, діни, адамгершілік, тұрмыстық және т.б. аспектілерді қамтитын әлеуметтік-мәдени факторға байланысты. Семасиологиялық зерттеулерде бұл аталған аспектілердің маңызы зор. Себебі лексикалық бірліктің мағынасын анықтауда сол атауға ие болған нақты немесе абстрактілі заттардың белгілерінің ерекшелігімен анықталады. Сөздің семантикалық даму тарихы сол қоғамдағы өмір сүру жағдайындағы өзгерістердің көрсеткіші болып табылады;
- келесі лексикадағы семантикалық өзгеріске әсер етуші фактор — психологиялық салдар. Бұл адамның ассоциативті ойлау ерекшелігіне негізделген және шындық өмірдегі зат пен құбылыстың басқа құбылыстармен салыстыру арқылы немесе тікелей қатыстыру арқылы қабылданады [7]. Тіл білімінде бұл құбылыс атаудың ауыспалы мағына алуымен түсіндіріледі.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, туынды сөз мағынасы сөзжасамдық форманттардың мағынасы негізінде қалыптасады. Дегенмен, кейбір жағдайда туынды сөздің семантикасында сөзжасаушы компоненттерінің мағынасынан тыс қосалқы мағына болуы мүмкін. Бұл сөз мағынасының ауыспалы мағынаға өтуімен түсіндіріледі. Тілдің лексикалық және сөзжасамдық жүйесі дамуының айқындаушы факторы семантикалық үдерісінің динамикасы болып табылады. Сөзжасамдағы семантикалық өзгеріс соңғы жылдары когнитивистика аясында қарастырылып жүр. А. Бланк сөздегі семантикалық өзгерістің он бір механизмін көрсетеді: метафоралық өзгеріс, мағынаның кеңеюі, мағынаның тарылуы, гипонимиялық, халықтық этимология, антифраз, антонимия, кері (қарсы) мағына, аналогиялық өзгеріс, метонимия, эллипсис [8].

Туынды сөз мағынасы сөзжасамдық морфемалардың мағынасы негізінде қалыптасумен бірге кейде сөзжасамдық үлгіден танылмайтын қосымша мағына алуы мүмкін. Сөз мағынасындағы бұл құбылысты сөздің ауыспалы мағыналылығы деп атайды. М.А. Михайловтың пайымдауынша, көптеген тілшілер сөз бен сөз тудырушы тұлғалардың ауыспалы мағыналылығын семантикалық құбылыс ретінде және сөздің жалпы мағынасы мен сөзжасаушы форманттардың мағыналарының қосындысы арасындағы теңсіздік деп таниды [9]. Ал М.В. Панов сөздің жалпы мағынасы тек қана

сөздің құрамдас бөліктерінің мағынасынан ғана құралмайды, сонымен бірге қосымша үстеме мағына ала отырып, кеңірек болады деп айтады:

$$A + B + (X) [10].$$

Б. Қасым әрбір сөз мағынасының өзгеруі нәтижесінде болған көпмағыналылық, метафора, метонимиялық қолданыстар, уәждемелік қатынас, сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы, сөз мағынасының жаңа ұғымға телінуі сияқты үдерістердің табиғатын түсінуге мүмкіндік беретіндігін айтады [4; 188].

Семантикалық сөзжасам негізінде жасалатын сөзжасамдық мағыналарға көпмағыналылық, синонимдік және антонимдік мағыналар жатады. Көпмағыналылық пен сөзжасамдық процесті бір-бірімен тығыз қарым-қатынасты болатын құбылыстар және көпмағыналық сөз мағынасының бірте-бірте жіктеліп саралануына ықпал жасап, жаңа сөз тууының алғашқы баспалдағы болып табылады [2; 8]. Мысалы, түркі тілдерінде: *үй* — зат есім «баспана», *үй* — естістік «жинау, топтау».

Сөзжасамдық процесс нәтижесінде орын алатын семантикалық өзгерістің бірі ретінде танылатын құбылыс антономия бір заттың бойындағы қарама-қарсы сапалық белгі мен қасиетті ерекшелену арқылы, бір-біріне қарама-қарсы денотаттық және сигнификаттық белгілерді атау қажеттігінен туындайды. Көне түркі тілінің өзінде осы құбылыс байқалады: *bilig* → *biligsiz*.

Сөзжасамдағы туынды мағына мен оған негіз болған уәждеме сөздің мағынасы арасындағы теңсіздік болуы мүмкін. Туынды сөздің мағынасы негіз сөздің мағынасынан кең болуы мүмкін, яғни сөзжасамдық мағынада мағынаның кеңеюі орын алуы мүмкін. Мысалы: *кеш* лексемасының «қас қарайған», «кешкі уақыт» деген мағыналары бар, ал одан жасалған *кештік* туынды сөзінің бірнеше мағынасы бар: 1) кешкі сын есім; 2) кештік тамақ мәнінде зат есім; 3) мезгіл мәнді зат есім; 4) зат есім кеш қалғандық [1; 341].

Сөзжасамдық өзгерістің бірі мағынаның тарылуы туынды сөз мағынасы негіз сөздің мағыналарының бірін ғана қамтуы болып табылады. Мысалы: *қонақ* туынды сөзіндегі *қон*- негіз сөзінің: 1) түнеп шығу, қону; 2) құстың бұтаққа қонуы; 3) ауылдың қонысқа қонуы; 4) бір жерге жайғасу сияқты т.б. мағыналарының бірін ғана, яғни *түнеп шығу, қону* мағынасынан жасалып тұр.

Метафора көпшілік ғалымдар тарапынан ерекше танымдық қасиетті таныта білетін құбылыс ретінде бағаланады. Метафораны тілдегі әмбебап құбылыс деп таныған ғалым Б. Қасым: «Оның әмбебаптығы тілдің құрылымында және қызметінде көрінеді. Ол тілдің түрлі аспектісі мен қолданыстық қызметін қамтиды. Тілдегі сөзжасам мен аталымды метафора тұрғысынан зерделеу тілде кенжелеу, назардан тыс қалып келеді», — деп ой тұжырымдайды [4; 255]. Ж.К.Сүйінжанова өзінің «Атаулық тіркестердің сөзжасамдық семантикасы» атты зерттеуінде метафораны когнитивті тәсілдердің әмбебап моделі ретінде қарастырып, метафорада концептуалды бір саланың бейнелері басқа саланың сәйкес келетін құрылымына ауыстырылады деп анықтама береді [11; 8]. Сөзжасамдық мағынадағы метафоралық өзгерісті *бесік* сөзінің «ұрпақ» ауыспалы мағына алуында байқалады.

Г.Н. Зайсанбаева аналогиялық аталым денотаттардың сыртқы пішініне, қасиетіне қызметіне т.б. сипаттарына байланысты туындайтын құбылыс болса, метафорада ұқсату тілдік бірліктердің тілден тыс сипатына байланысты деп, ғалым «итмұрын», «айқұлақ» сияқты сөзқосым арқылы жасалған тілдік бірліктерден реалийлердің сырт пішіні белгілі бір заттар мен құбылыстардың қасиеттерімен жіне белгілерімен салыстырылып, ұқсастығы уәждемелік белгі ретінде қолданылса, жанашыр, қантөгіс, баскесер секілді метафоралану құбылысы арқылы жасалған атауларда қандай да бір ұқсастық пен белгінің негізінде жасалып тұрғандығы айқын көрінбейді деп айырмашылығын атап көрсетеді [12].

Метонимиялық үлгі затты не қасиетті иеленуді білдіруге негізделеді және ол поссессивті аталатын композиттер арқылы беріледі. Мысалы: *мізе* түбірінен *мізелі* туынды сөзінде метонимиялық мағына бар, яғни «мықты» беретін ұғымды білдіреді. Орхон ескерткіштерінде кездесетін бұл туынды сөзде сол кездің өзінде метаномиялық өзгерістің орын алғанын байқауға болады: «*Bašlıŋŋ žükündürmiş, tizligig sökürmüş*» (КТү II). Аудар. *Бастыларын бағындырдық, мізелілерін мізе бүктірдік* сөйлемінде *tiz+lig, baş +lŋ* туынды сөздерінде метонимиялық мағына бар.

Гипонимиялық үлгі нағыз сөз тұтасуға ғана тән мағынаның негізі гипонимиялық болған жағдайда, сөз орталық элемент болатын негізге қатысты гипоним ретінде қызмет атқарады. Белгілі бір құстың, өсімдіктің, жан-жануардың атауы оның бір ерекше белгісі арқылы таңбаланып жасалған: *қозы ошаған, қой жуа* т.б. [11; 8].

Сөзжасамдық мағынаның қалыптасуында сөз тудырушы жұрнақтардың да өзіндік семантикалық функциясы бар. Бұл туралы көне түркі тіліндегі зат есімнен етістік тудырушы жұрнақтарды таным

тұрғысынан зерттеген ғалым А.К. Лим көне түркілік жұрнақтардың грамматикалық функциясымен бірге мағына арқалаушылық қызметі барын айтады [13; 3]. Мәселен *-шы, -ші (-чы, -чі)* агент зат есім тудырушы жұрнағының көне түркі тілінде және қазіргі түркі тілдерінде белгілі бір мағына арқалаушылық қызметі бар. Көне ескерткіштер тілінде: 1. Адамның бір нәрсеге қабілетін, бейімділігін білдіреді: *aiγu +čī (ақылышы)*; 2. Кәсіп иесін білдіреді: *bitig +čī (тасқа таңба қашаушы)* т.б. Ал қазіргі түркі тілдерінде бұл жұрнақтардың семантикалық аясының кеңейгендігін көрсетеді:

- (a) адамның дағдысын: шор тіл. *uγuš+ča ‘ұрысқақ’*;
- (b) адамның белгілі бір саяси ағымға жататындығын: өзбек тіл. *respublika+čī ‘республикашыл’*, *monarhiya+čī ‘монархияшыл’*; қазақ тіл. *stahanov+šī ‘стахановец’* т.б.
- (c) адамның туған жерін, тұрғылықты жерін білдіреді: карашай-балқар тіл., тува *Nalčik+ čī ‘Нальчик қаласының тұрғыны’*, *Kizil+ čī ‘Қызыл қаласының тұрғыны’*;
- (d) адамның қызметін: *el+ čī(ši) ‘дипломатиялық қызметкер’*, *ören+ ži ‘оқушы’* т.б. Ал якут тілінде кәсіп иесі *-sīt, -sut, -čūt, -čut, žūt, - žut* жұрнақтары арқылы беріледі: *balıq+ sīt ‘балықшы’*, *suol+ žut ‘жолшы’* т.б. [13; 115, 116].

Туынды сөздер тілде бұрыннан белгілі лексикалық элементтер негізінде жасалады. Сонымен бірге туынды сөз мағынасының қалыптасуында уәждеме негіз сөздің семасы арқау болғандықтан, негіз сөз бен туынды сөз мағыналарының арасында байланыс болады. Сонымен бірге негіз сема бірнеше туынды сөздің мағынасының қалыптасуына өзек бола алады. Сөзжасамдық мағынаның қалыптасуында сөз тудырушы жұрнақтардың да өзіндік семантикалық функциясы бар. Түркі тілдеріндегі сөзжасамдық жұрнақтардың мағына туғызушылық функциясы айқын болып келеді.

Туынды сөз мағынасы негіз сөз семасынан туындайтындықтан, туынды сөз семантикасында өзек сема сақталуы түбір мен туынды сөз арасында мағыналық байланысқа негіз болса, сөзжасамдық процесс негізінде қалыптасқан туынды мағынаның дамуы мағыналық айырмашылықты туғызады.

Сөзжасамның өнімділігінің көрсеткіші *семантикалық өзгеріс* болып табылады. Сөзжасамдағы семантикалық өзгеріс көпмағыналылық, метафора, метонимиялық қолданыстар, уәждемелік қатынас, сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы, сөз мағынасының жаңа ұғымға телінуі сияқты үдерістердің табиғатын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Оралбаева Н., Құрманғалиев К. Сөзжасамның жалпы теориялық мәселелері. — Павлодар: Типография Сытина, 2011. — 348 б.
- 2 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект): Монография. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1999. — 309 б.
- 3 Гак В.Г. О диалекте семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. — М.: Наука, 1976. — 379 с.
- 4 Қасым Б. Сөзжасам уәдемесі мен сөзжасамдық мағына // Қазақ тілі және қазақ тілінің өміршеңдігі: Р.Сыздықтың 85 жылдығына орай өтізілген ғылыми-теор. конф. материалдары. — Алматы, 2009. — 188–190 б.
- 5 Тихонов А.Н. О семантической соотносительности производящих и производных основ // Вопросы языкознания. — 1967. — № 1. — С. 112–120.
- 6 Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. — М.: Наука, 1981. — 200 с.
- 7 Хакимзянова Д.Ф. Семантическая деривация глаголов физического воздействия на объект в русском, татарском и английском языках. 10.02.20 — Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 2008. — С. 7.
- 8 Михайлов М.А. Речевая номинация и выделяемость морфем. — Красноярск, 1989. — С. 157.
- 9 Historical Semantics and Cognition (Cognitive Linguistics Research 13) / Edit. by A. Blank; P. Koch. Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 1999. — P. 22.
- 10 Панов М.В. О слове как единице языка // Учен. зап. МГПИИ им. Потемкина. — 1956. — Т. LI. — Вып. 5. — С. 129–165.
- 11 Зайсанбаева Г.Н. Метафоралы сөзжасам: Ғыл. моногр. — Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2012. — 112 б.
- 12 Сүйінжанова Ж.К. Атаулық тіркестердің сөзжасамдық семантикасы. 10.02.02 — Қазақ тілі: Филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. — Алматы, 2009. — 22-б.
- 13 Lim A.K. The meaning structure of the Old Turkic denominal verb formatives. Part 1 // Turkic Languages. — 15, 2011. — P. 3–50.

А.К.Купаева

Особенности формирования семантики производного слова

В статье рассмотрены особенности формирования и семантики производных слов. Автором отмечена семантическая соотносительность производящих и производных основ, которые формируются в ходе развития производной семантики. Кроме того, приведены мнения ученых касательно формирования семантики производных слов. Дано определение, проанализированы семы в структуре, обобщены причины семантических изменений в словообразовании.

A.K.Kupayeva

Features of semantic development of derived word

This article deals with the features of meaning formation of derived words in word formation and nominative function of derivatives. The author makes points on semantic connection and differences between base word and its derivation. In addition, this article narrates about views of different linguists on word formation meaning of derived words. The author gives description of seme, which are kept in meaning structure of derivations and act in formation of meaning in different degrees. This seme has an impact on the complexity of meaning of derived word. Moreover, this article gives the analysis of mechanisms of semantic change in word formation.

References

- 1 Oralbayeva N., Kurmanlaliyev K. *Genaral problems of theory of word formation*, Pavlodar: Sytin publ. house, 2011, 348 p.
- 2 Salkynbay A. *Historical word formation (semantic aspect)*: Monograph, Almaty: Kazakh University publ., 1999, 309 p.
- 3 Gak V.G. *Principles and methods of semantic analyses*, Moscow: Nauka, 1976, 379 p.
- 4 Kassym B. *Kazkh language and vitality of Kazakh language. Proceedings of scientific-theoretical conference devoted to the 85th anniversary of R. Syzdykh*, Almaty, 2009, p. 188–190.
- 5 Tikhonov A.N. *Problems of linguistics*, 1967, 1, p. 112–120.
- 6 Kubryakova E.S. *Types of Linguistic meanings. Semantics of derived word*, Moscow: Nauka, 1981, 200 p.
- 7 Hakimziyanova D.F. *Semantic derivation of verbs of physical reacting on object in Russian, Tatar and English. 10.02.20 – Comparative-historical, typological and comparative linguistics*: Abstract of disser. thesis ... cand. of philological science, Kazan, 2008, p. 7.
- 8 Mikhailov M.A. *Speech nomination and morpheme distinction*, Krasnoyarsk, 1989, p. 157.
- 9 *Historical Semantics and Cognition (Cognitive Linguistics Research 13)*; edit. by A.Blank; Peter Koch., Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 1999, p. 22.
- 10 Panov M.V. *Potemkin MSPI*, 1956, LI., 5, p. 129–165.
- 11 Zaisanbayeva G.N. *Metaphorical word formation: Scientific monograph*, Oskemen: S. Amanzholov EKSU, 2012, 112 p.
- 12 Suinzhanova Zh.K. *Wordformation meaning of compounds. 10.02.02 – Kazakh language*: Abstract of disser. thesis ... cand. of philological science, Almaty, 2009, p. 22.
- 13 Lim A.K. *Turkic Languages*, 15, 2011.

Ж.З.Кадина, М.Ш.Қабанов, Б.С.Сатеева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: kadina_71@mail.ru)*

Толғау поэтикасының ерекшелігі

Поэтикалық мәтіннің прозадан өзгеше түсер жері ретінде сыйыстыру құбылысы да нақты дәлелденген жайт. Бұл ерекшелік жыраулар поэзиясының мәтіндерінен жиі кездеседі. Мақалада сөзді ықшамдап, ойды кеңейту үшін жыраулар ыңғайлас құрылымдардан тұратын сыйыстырылған периодтардың молдығына, нақты айтсақ, толғаулардың көбінде оқиға, пікір, түрткі себептерді санамалап келіп, әр тармаққа түйін болар сөзді толғау соңында бір-ақ айтқан жерлеріне тоқталған. Авторлар келтірген мысалдар негізінде толғауларда сыйыстыру (ықшамдау) бар дегенге тоқтам жасайды.

Кілт сөздер: синтаксистік құрылыс, ырғақ, өлшем, сыйыстыру, жырау, үнемдеу, ықшамдау.

Поэзияның синтаксистік құрылысына тікелей әсер ететін ырғақ, өлшем талаптары бар. Осы талап негізінде өлеңді сөздің мәтінінде прозалық туындылардан өзге түсер өрнектер пайда болып жатады. Үнемдеу құбылысы осы өзгешеліктің бірі. Олар — поэзиялық шығармалардың мәтінінде ғана жүзеге асып, сол туындының айшықты өрнегі бола алатын тілдік амал.

Тіл білімінде «тілдік үнемдеу (лингвистическая экономия)» термині жайлы Э.Д.Розенталь мен М.А.Теленковалардың сөздігінде былай делінген: «В подобных случаях «экономия» противостоит «избыточности» и имеет свое материальное выражение. Однако и в тех случаях, когда используемые языковые средства в количественном отношении остаются без изменения, но появляются удобные готовые модели, устойчивые сочетания, более совершенные унифицированные формы и т. п., можно говорить о лингвистической экономии» [1].

Бұл амалды «үнемдеу заңы» деп те жалпылауға болады. Оған қатысты ғалым Б.Сағындықұлы: «Біздің байқауымызша, үнемдеу құбылысы тілдің бүкіл жүйесін — фонетиканы да, лексиканы да, морфологияны да, синтаксисті де қамтиды. Алайда бұл заңдылық тіл білімінде әр түрлі терминдермен аталып жүр. Мысалы, ол фонетикада «элизия», «апакопа», «гапология» деп аталса, лексикада «метонимия», морфологияда — «сіңісу», «кіріккен сөздер», синтаксисте — «эллипсис», «толымсыз сөйлемдер», — дейді де, осы терминдердің барлығының басын қосып, «үнемдеу заңы» деп атауды құп көрген [2].

Ал зерттеуші Ж.Баймұрыновтың қазақ тіліндегі үнемдеу құбылысына байланысты жазған кандидаттық диссертациясында үнемдеу құбылысының психологиялық сипаты терең ашыла түскен [3].

Үнемдеу құбылысы — көркем туындылардағы ерекше ықпалды тәсілдің бірі. Ғалым Қ.Өмірәлиев ықшамдау құбылысының пайда болу, даму жолына байланысты төменгідей тұжырым жасайды: «Негізінен, сөздердің ықшамдау процесі тілдің эволюциялық даму, қалыптасу барысында күрделіден оңайға қарай ұмтылу әрекетінен пайда болады. Ықшамдау заңдылығының ауызекі тілге тән екендігін ескерсек, егер бұндай ықшамдалған тұлғалар жиі қолданылатын болса, бірте-бірте әдеби нормаға ене бастайды. Сонымен, ықшамдау заңдылығына ұшырайтын тілдік бірліктер, біріншіден, жоғары жиіліктегі көп қолданылатын тілдік бірліктер, екіншіден, алдымен ауызекі сөйлеу тілінде пайда болып, кейіннен қолданыс нәтижесінде біртіндеп тілдік нормаға ене бастайды» [4].

Өз кезегінде бұлар да көркем шығармалар мәтіні көтере алатын құбылысқа айналады. Сондықтан ықшамдау амалы көбіне өлеңді туындының аясында қолданатын тәсіл ретінде танылады.

Ықшамдау құбылысы синтаксистік мәселе болғандықтан, бұлар біздің де қарастырмақ нысанымызға айналады. Бұл тәсілдің негізгі әрі орамдысы — сыйыстыру. Осы тұрасында белгілі ғалым Р.Сыздықова: «Өлеңнің синтаксистік құрлымының прозадағыдан айырмашылығының бірі де — ықшамдау (үнемдеу) принципінде. Бұл процесі тудыратын мотивтер де әр алуан, олардың ішіндегі бастысы — белгілі бір айтылмақ ойды (не бөлшегін) өлеңнің белгілі бір бөлігіне (айталық, бір немесе екі тармағына) сыйғызу болады, яғни өлшем талабы, одан кейінгі ұйқас талабы, бұдан соңғы стильдік талаптар. Ықшамдаудың амалдары және сан алуан. Синтаксис саласындағы ықшамдаудың бір түріне, біздіңше, сыйыстыру тәсілі жатады. Ол өлеңге де, қара сөзге де тән» [5], — дейді.

Профессор Т.Қордабаев бұл мәселеге өзінің «Тарихи синтаксис мәселелері» атты ғылыми еңбегінде: «Поэзия синтаксисінің тағы бір ерекшелігі — ондағы сөйлемдердің, синтаксистік

элементтердің орналасуы, сыйысуы жағынан да, олардың көлемі, саны жағынан да күрделі болып келуінде» [6; 187], — деп назар аудартады.

Аталған ғалым поэзиялық туындылар мәтініндегі құрмаластардың осындай түзілісін заңдылық деп таниды: «Проза синтаксисінде сөйлемнің ең күрделі, жайылыңқы, көлемді түрлерінің бірінен саналатын көп бағыныңқылы сабақтастардың өздерінде де екі-үштен артық бағыныңқы компонент келе бермейді. Бағыныңқы компонент саны одан арта қалса, айтуға да, түсінуге де көп қиыншылық келтіреді. Ал жыр түрінде берілген өлеңдерде бірнеше компоненттердің бір басынқыға жетектеліп айтылуы — заңды құбылыс» [6].

Ал бірнеше бағыныңқылы құрмалас сөйлемнің жай сөйлемге айналу мүмкіншілігінің мүлдем жоқ екенін айта отырып: «Поэзияда өте орынды, үйлесімді етіп бір ғана сөйлемге сыйғызып берілген пікірді, ойды прозада ондай синтаксистік бөлшектің құрамына сыйғызып беруге тіпті мүмкін болмайды, немесе беріле қалған күнде де оның құрылысы мейілінше күрделеніп, ұғымы ауырлап тұрады» [6; 140], — дегенді аңғартады.

Өлеңді шығарма болғандықтан, сыйыстыру тәсілі толғаулар мәтіндерінде де орын алады және олардың бойынан біраз көлемде табылып жатады. Толғаулардағы сыйыстыру бір басынқыға бағындырылған бірнеше бағыныңқы түрінде сипатталады. Бұларды бағыныңқылар баяндауыштарының қосымшаларының түрлеріне қарай бөлгенді құп көреміз.

Міне, бұндай сыйыстыру түрін, яғни көсемше жұрнақты түрмен келген бағыныңқы сөйлемдердің топтасып бір басынқыға бағынуын, ерекше атауымызға болады.

Р.Сыздықова көсемшенің сыйыстыру амалына қатысты: «Сыйыстыру амалы көсемше тұлғаларын пайдалану арқылы жүзеге асырылатыны мәлім. Мағыналас бірнеше сөйлемнің алғашқыларының баяндауышын **-ып** жұрнақты көсемшемен беріп, оларды бір құрмалас сөйлем ішіне сыйыстыруды қазақ синтаксисі жиі қолданады» [5], — деп көрсеткен.

Ақтамберді жыраудың «Күлдір-күлдір кісінетіп» деп басталатын толғауында бұл қосымшалы бағыныңқы сыңарлар тобы мол кездеседі. Тіптен, сол толғаудың көп бөлігі бағыныңқы компоненттері **-ып** көсемшелі сөйлемдер сыйыстырылған құрмалас сөйлемдерден тұратынын айтуға болады:

*Ағарып атқан таңдай деп,
Шолпанды шыққан күндей деп,
Май қаңбақта ағалардың
Майданда дабыл қақтырып,
Ерлердің жолын аштырып,
Атасы басқа қалмақты
Жұртынан шауып бастырып,
Түйедегі наришасын,
Әлпештеген ханишасын
Ат артына мінгізіп,
Тегін бір олжа қылар ма екеміз! [7; 122].*

Ал Үмбетей жыраудың «Бәкеге» деген толғауында көсемше баяндауышты бағыныңқы сөйлемдердің әрқайсысы бір-бір тармақ көлемінде орналасқан:

*Тоқымы кеппей топтанып,
Ел тануға аттанып,
Жылқышысын дойырлап,
Жылқыларын сойырлап,
Көрші жұртты шулатып,
Жаудай шаппақ не сұмдық! [7; 127].*

Екі толғаудан берілген жолдардағы сыйыстыру тәсіліндегі бағыныңқы сөйлемдер тізбегін жасауға ортақ бір негіз себеп болған. Ол — ойдың динамикасын күшейту мақсаты (осы тұста Абайдың «Жаз» өлеңі туралы айтылатын ғылыми пікірлер еске түседі). Бұл тақырыптық идеяның толғаулар бойында бір басынқыға бағындырылған сөйлемдер жасауға көсемшенің **-ып** қосымшасының өте қолайлы екенін мына фактілер де айқын дәлелдей түседі.

Доспанбет жырау:

*Күректей мұзды тоңдырып,
Кірмембес суыр қолға бас болып,*

*Күңіреніп күн түбіне жортқанмын ...
 Ағарып атқан таңдай деп,
 Шолпанды шыққан күндей деп,
 Май қаңбақта ағалардың аты жусап жатыр деп,
 Ақ шаңдақты құрып қойған шатыр деп,
 Жазы да көп жортқан екенбіз
 Арғымақтың талдай мойнын талдырып,
 Үйде қалған арудың
 Ақ иіндігі аударып [7; 69].*

Бұқар жырау:

*Арыстанының барында
 Жорғасы болса мінісіп,
 Торқасы болса киісіп,
 Толғамалы қамшы қолға алып,
 Толғай да толғай дәурен сүрмес пе [8; 16].*

Жалпы, бұл қосымшамен келіп бір басыңқыға бағындырылған бағыныңқы қатар көптеп кездеседі. Оның өзіндік себебі де бар. Ол қимыл-сын бағыныңқылы тармақтардың үстемеленіп лек-легімен келу қабілетінде жатыр. Нақты айтсақ, іс-әрекет, қимылдың бірінен соң бірі үздіксіз болуынан.

Тегі, бағыныңқылардың арасынан қимыл-сын бағыныңқысының осындай қолданысқа икемді екені — заңды құбылыс. Қимылдың сынын, қалай жүзеге асқанын білдіретін жолдардың үздіксіз берілуі ырғаққа да, өлшемге де, стильге де қолайлы. Орыс тіл білімінде бұл сияқты түзілімдерді (ыңғайлас құрылымдар жарыса беріліп, соңынан қорытынды жасалатын түзілімдер) «период» деп атайды.

Мұндай түзілімдер А.Байтұрсынұлының «өрнекті сөйлемдерімен» үйлеседі: «Өрнекті сөйлемдер деп сөйлемдердің бастары қосылып, кестелі болып құралуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке, яки кілемге, салған түр сияқты болғанмен, өрнек-өрнегімен айтылады. Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, төмендеп, әнше оралып, қайырылып отырады. Сондықтан өрнекті сөйлем оралым (яки шұбыртпа) деп аталады. Оралым екі мүшелі болады. Бір мүшесінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір баяны болады. Сондықтан бастапқы тақырыпшы мүше делініп, екіншісі баяншы мүше делініп айтылады. Өрнекті сөйлемді иіріп-жиырып, жай сөйлемге айналдыруға болады. Жай сөйлемді жайып, далитып, өрнекті сөйлемге айналдыруға болады. Өйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады» [9; 373].

Сөйтіп, мұндай құрылымдар толғаулардың жанрлық ерекшелігі тұрғысынан қарағанда өзгеше бір фигура жасайды.

Көсемшенің болымсыздық мағыналы **-й** қосымшалы баяндауыштар да осындай тізбек жасай алады. Мұнда бұл бағыныңқылар қимыл әрекеттің сипатын берген. Әсіресе ерлік мазмұнды толғаулардың бойында болымсыздық мағынадағы **-й** жұрнақты бағыныңқылы сөйлемдер тізбектеліп келіп, сол күйімен бір басыңқыға бағындырылған жерлерін жиі байқауға болады. Мұндағы тармақтар қатарының дүркінділігінің де орнын ерекше атай кетуге болады. Соның салдарынан туындының ұйқас қатары, ырғақ толқыны күшейе түскен.

Шалкиіз жырау:

*Тау аралап жол салмай,
 Тас аралап құс салмай,
 Арқанының бауырын қыдырмай,
 Арғымақ ару атылар арытпай,
 Жат жерлерге бармай өзін танытпай,
 Өзден болмай би болмай,
 Атаның батыр туған ұлына
 Ойда жатымақ ұсар ма! [7; 89].*

Үмбетей жырау:

*Жалғызбын деп шошымай,
 Еш малышқа қосылмай,
 Қара жерге отырмай,
 Күніңді салып астыңа,
 Жең жастанып басыңа,*

*Қол-аяғың төрт жақта,
Жатушы едің сол шақта,
Ұмыттың ба соны, Абылай! [7; 132].*

Бұқар жырау:

*Ел шетіне жау келсе,
Өтініп оны ала алмай,
Алдына келген жақсының
Қадірін оның біле алмай,
Қадір-құрмет қыла алмай,
Артында қалған жамандар
Бас-басына тозбас па... [8; 16].*

Нормативті синтаксис бойынша, **-май, -мей** құранды жұрнағы шартты бағыныңқылы сабақтас жасалуының өнімді тәсілі болып есептеледі. Ал жыраулар поэзиясының синтаксистік құрылысына қарай отырып, біз оның толғауларда қимыл-сын бағыныңқы сабақтасты да жиі жасайтынын байқаймыз. Жыраулар өз шығармаларында болымсыздықтың өзін істің орындалуының амалы қылып отырады.

Бағыныңқылы бөліктегі баяндауыштар жатыс жалғаулы есімшеден болған етістік тұлғалы болып, әрі сол тізбекті түрде бір басыңқыға бағындырылған түрін байқасақ, ең алдымен, А.Байтұрсынұлының мына бір пікіріне ден қоямыз: «Өрнекті сөйлемнің тақырыпшы мүшесіндегі пікір баяншы пікірге тіркес мағынада болғанда, жалғасыңқы оралым деп аталады:

*Тоғыз айға толғанда,
Шамалы күн болғанда,
Кіші жұма өткенде,
Ұлы жұма жеткенде,
Боз кемпірді қозғалтты,
Ыңырантты, толғантты (Ерсайын) [9].*

Осы құрылымды бірыңғай бағыныңқылы қатар толғаулар бойынан да кездеседі. Іс-әрекет, қимылдың жүзеге асқан, болған мезгілін білдіретін бағыныңқылардың осындай құрылыммен келген тұстары көп.

Асан қайғы:

*Ахыретке барғанда,
Хақ қасында тұрғанда
Қыдырдың өзі болғай жарыңыз! [7; 65].*

Үмбетей жырау:

*Жиырма жасың толғанда,
Алғашқы бақты тапқанда,
Шырыштың басын қаққанда,
Қанжығаңа бас байлап,
Жау қапты деп айғайлап,
Абылайлап шапқанда
Ұмыттың ба соны, Абылай! [7; 133].*

Бұл құрмалас сөйлем осы бөлікке бір топталады да, мұндай сипатты ерекшелік сол толғаудың келесі бір бөліктерін де қамтиды:

*Қалдан ханның әскері
Іздеп сені әрі-бері
Қапыда ұстап алғанда,
Алып барып Тәшкенде
Көр зынданға салғанда,
Елің қыран қалғанда,
Тоқсан жақсы үш жүзден
Сені сұрай барғанда... [7; 133].*

*Анау бір жыл атанған
Әскерді қырғыз қырғанда,
Басынан оба қылғанда,*

*Ол хабарды ел біліп
Көзіңнің жасын көл қылып,
Қысылған әскер басының
Қасына барып тұрғанда,
Ақ боз атты шалғанда,
Мойныңа кісен салғанда,
Бабай түкті шапты Абыз
Содан бата алғанда,
Тілеуің қабыл болғанын
Басыңа қыдыр қонғанын
Ұмыттың ба соны, Абылай! [7; 135].*

Бұқар жырау:

*Мейманасың толғанда,
Уақытың болғанда,
Қарашың кетер қасыңнан [8; 46].*

Мұнда да белгілі бір оқиғаның болған кезін үстемелеп беруде не ерекшелік бар деген ой туары хақ. Автор ол қатар арқылы басқа оқиғаларды қосалқы суреттей алады, әрі бір идеяның шығу себептерінің көптігін білдіреді.

Толғаудың **-ғанда, -генде** формасы арқылы жасалған тармақтарында әр мезгілдік сипат үдемелете дамыту болғанмен, бұл параллелизм тұйықталып, ой бір логикалық тиянақ тапқанда статикалық жай-күйді байқауға болады.

Жыраулар шығармашылығындағы шартты мәнде келген сөйлемдердің маңызы ерекше. Олар өздері қатыстырылған мәтін жолдарының мазмұнын аша түседі. Сондықтан да түйдектеліп келген жырау туындысының тікелей әсерінен болатын сыйыстыру амалының ендігі бір түрін жасаудағы шартты рай формасының ықпалын көре аламыз. Бұған бағыныңқы бөліктегі баяндауыштардың шартты рай **-са, -се** қосымшасымен келген құрмалас сөйлемдер жатады.

Доспанбет жырау:

*Екі арыстап жау шапса,
Оқ қылқандай шанышылса,
Қан жусандай егілсе,
Аққан судай төгілсе,
Бетегелі сары арқаның бойында
Соғысып өлген өкінбес [7; 67].*

Ақтамберді жырау:

*Ел шетіне жау келсе,
Алдыңа, сірә, дау келсе,
Батырсынған жігіттің,
Күшін сонда сынаса,
Баласы өсіп жетпесе,
Сөзі көпке өтпесе,
Жал құйрықсыз жалғыздар
Олай-бұлай боп кетсе
Әкесі сорлы қор болар [7; 106].*

Контекстке байланысты алғанда **-са, -се** қосымшасы шартты бағыныңқылы сабақтасқа тән, бірақ жыраулар шығармаларындағы кездесетін жолдарда бұл қосымша мезгіл бағыныңқылы сабақтас жасауға икем қолданылады.

Шалкиіз жырау:

*Жығылғанды тұрғызсаң,
Жылағанды уатсаң,
Қисайғанды түзетсең
Тәңірінің үйі бәйтолла
Сұлтан иелі, қарсы алдында жасапты! [7; 83].*

Бұқар жырау:

*Сүйтіп жүрген кезінде,
Алғырынан айрылса,*

*Қанаты түптеп қайрылса,
Құс жаманы жапалақ
Оған да қор болмас па [8; 16].*

Жоғарыда толғаулардан берілген жолдарда шарттық мағына айқын көрініп тұр, яғни іздеудің шарты берілген. Дей тұрсақ та, ой жіберіп оқыған адам немесе мәтінді түсіну құзыреті жоғары адам бұл үзіндінің құрастырушы сыңарлардың арасынан мезгілдік қатынасты да байқаған болар еді. Жоғарыдағы тармақтар іздеу әрекетінің шартымен бірге қашан іздеу керектігін де нұсқап тұр.

Бәлкім, мұнда психикалық себеп бар. Психология ғылымынан мәлім болғандай, іс-әрекет теориясы бойынша әрекеттің орындалуының шарты психикалық үрдістің кезеңі мезгілі жағынан оның орындалуынан бұрын тұрады, яғни мезгілдік қатынастар шартпен қапталдасып отырады. Сондықтан да тілді қажетті прагматикалық деңгейде меңгерген тілдік тұлға (жырау) мезгілдік мағынаны шартқа «сіңіріп» жіберген.

Сондай-ақ *-да, -де* шылаулы шартты рай тұлғалалы етістікпен келген баяндауышты бірнеше бағыныңқы сөйлемдер сыйыстырылуын Бұқар жыраудың мына толғауынан кездестіреміз:

*Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де,
Қызыққа тоймас адамзат!
Әлемді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де,
Өмірге тоймас адамзат! [8; 175].*

Мұнда адам баласының қандай жағдайда болсын өмірдегі бар қызыққа тоймайтынын беру үшін бірнеше қатармен келген қарсылықты мәндегі сөйлемдер легі қолданылған.

Поэзия мәтіндерінде құрмалас сөйлемдер бағыныңқы компоненттерінің қатысуымен жүзеге асқан сыйыстыру амалын осыдан көре аламыз. Олар өздері қатыстырылған жолдардың ерекше сипатын осылайша көрсетіп тұрады. Сондай-ақ құрмалас сөйлем басыңқы сыңарларының жыраулар туындылары ішіндегі аталмыш ерекшелікке барған орамын да байқауға болады. Осы жерде А.К.Таусоғарованың: «Енді осы құрылысқа кері процесс сабақтас құрмалас сөйлемде басыңқы сыңардың бірнешеуі бір ғана бағыныңқымен синтаксистік-композициялық қатынаста тұратынын көреміз» [10], — деген пікірін бере кеткенді жөн көрдік.

Олардың бұл реттегі сипатын басыңқы компоненттер баяндауышының тұлғасы тұрғысынан сөз етеміз. Толғауларда көбіне басыңқы сыңар баяндауыштары есімшенің болжалдық мәнді қосымшасымен келіп сыйыстырылуы кездеседі. Бұл толғау жанрының негізгі мазмұнынан келіп туындайтын жайт десе де болғандай.

Шалкиіз жырау:

*Менім ием Темір іс етсе,
Айналаңды берік етер.
Жиган малың тәрік етер,
Атың, тоның бұлды етер,
Өз басыңды олжа етер [7; 76].*

Бұқар жырау:

*Жетпіс бес жасқа келгенде,
Жылуы болмас қойынның,
Қаруы болмас сойылдың,
Өлмесең де жойылдың,
Әр атаққа қойылдың.
Сексен бес жасқа келгенде,
Екі қара көзді алар,
Ауыздағы сөзді алар
Бойыңдағы әлді алар,
Бетіңдегі нұрды алар,
Бойыңдағы шырды алар,*

*Аузыңдағы тісті алар,
Бетіңдегі түсті алар,
Өлмегенде нең қалар!* [8; 36].

Көріп отырғанымыздай, бұл амал басыңқы бөліктегі баяндауыштың қайталануы арқылы жүзеге асып тұр. Демек, мұнда автор басыңқы сыңардағы баяндауыш мүшені қайталау арқылы мәтін желісіндегі ойды кеңейтіп, дамытады. Нәтижесінде мәтіндегі түйдекті ойды береді. Бұдан бұл сөйлем мүшесінің өздері қатыстырылған мәтін көлеміндегі кең ауқымды қызмет аясын байқай аламыз.

Бұқар жыраудың «Кеше қара қалмақ бүлінді» деп басталатын толғауында түсіндірмелі салалас құрмаластың басыңқы сыңар баяндауыштары жедел өткен шақтың қосымшасы арқылы қатар тізбектеліп сыйыстырылады:

*Кеше қара қалмақ бүлінді,
Бүлінгеннің белгісі;
Бұрқан-талқан болысты,
Уағдадан жылысты,
Жамандықты іздесті,
Бірін-бірі күндесті* [8; 23].

Келтірілген үш толғаудың алдыңғы екеуінде есімше қосымшалы баяндауыштар қайталанған. Ал соңғысында жедел өткен шақ қосымшасы әр түрлі негізгі етістікке жалғанып басыңқы сыңардың әуезі мен ырғағын жасап тұрғанын көре аламыз. Бұл сыйыстыру түрі іс-әрекет, қимылдың түйдекті, лек-легімен берілуіне байланысты болатынына нақты дәлел.

Мұндай конструкцияны қазіргі грамматикада көп басыңқылы сабақтасқа жатқызып жүр [2; 12]. Біз мұны толғау жанрындағы ерекше бір синтаксистік көркем фигура деп қарауға мүдделіміз. Өйткені басыңқылардың арасында салаластық қатынас болғандықтан, мұндай түзілімдер сабақтас пен салаластық қатынастардың қатар тоғысуы арқылы жасалған аралас құрмаластың заңдылықтарына келеді.

Осылайша, біз құрмалас сөйлемдер сыңарларының өлең жолдарында кездесетін бір ерекшелігін көре алдық. Бұлар ұйқас, ырғақ жасау мақсатымен қоса хабарды түйдекті жеткізумен де тығыз байланысты.

Поэзияның прозадан өзгеше түсер жері ретінде сыйыстыру құбылысын атауға болады. Сөзді ықшамдап, ойды кеңейту үшін жыраулар ыңғайлас құрылымдардан тұратын сыйыстырылған периодтарды молынан қолданады, тіпті, толғаулардың көбінде оқиға, пікір, түрткі себептерді санамалап келіп, әр тармаққа түйін болар сөзді толғау соңында бір-ақ айтады. Толғауларда сыйыстыру (ықшамдау) бар деуімізге де осы жайт себеп болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2001. — С. 611–613.
- 2 Сағындықұлы Б. Тең дәрежедегі қатынастағы тілдік бірліктер: Филол. ғыл. д-ры ... автореф. — Алматы, 2004.
- 3 Баймұрынов Ж.М. Қазақ тілі синтаксистік құрылысындағы үнемдеу құбылыстары: Филол. ғыл. канд. ... дис. — Астана, 2009. — 131 б.
- 4 Өмірәлиев Қ. XIX–XX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. — Алматы: Ғылым, 1976. — 20-б.
- 5 Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. — Алматы: Ғылым, 1970. — 140-б.
- 6 Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. — Алматы: Ана тілі, 1965. — 244 б.
- 7 Алдаспан: XV–XVII ғасырлардағы қазақ акын, жырауларының шығармалар жин. — Алматы: Жазушы, 1971. — 210 б.
- 8 Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармалары. — Алматы: Мұраттас, 1992. — 206 б.
- 9 Байтұрсынұлы А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. — Алматы: Жалын, 1991. — 336–377-б.
- 10 Таусогарова А.К. Өлең мәтінінің синтаксистік ерекшеліктері. — Алматы: Жазушы, 2004. — 140-б.

Ж.З.Кадина, М.Ш.Қабанов, Б.С.Сатеева

Особенности поэтики толгау

Поэтические и прозаические тексты отличаются друг от друга по многим параметрам. Эти параметры характерны и для поэтических текстов толгау. В статье рассмотрен один из способов компрессии поэтического текста — использование в структуре сложноподчиненных предложений множества придаточных частей, относящихся к одной основной части предложения.

Zh.Z.Kadina, M.Sh.Kabanov, B.S.Sateeva

Features of poetics tolgau

Poetic and prosaic texts differ from each other in many ways. These parameters are characteristic of poetic texts tolgau. The article discusses one of the ways of compression of the poetic text — the use of the structure loginoptions offer many accessory parts relating one, the rest of the sentence.

References

- 1 Rosental' D.E., Telenkova M.A. *Dictionary of linguistic terms*, Moscow: OPA «Publ. Astrel»; LLC AST Publ. house, 2001, p. 611–613.
- 2 Sagyndykuly B. *Linguistic units in the equal treatment*: Abstract of the doctor of Philology dis., Almaty, 2004.
- 3 Baimirynov Zh.M. *Aulnaies thrift sinteticheskoy the structure of the Kazakh language*: Abstract of cand. of Philology dis., Astana, 2009, 131 p.
- 4 Omiraliyev K. *Kazakh poetry of XIX–XX centuries*, Almaty: Gylym, 1976, p. 20.
- 5 Syzdykova R. *Syntactic construction Abay's poem*, Almaty: Gylym, 1970, p. 140.
- 6 Kordabaev T. *Problems of historical syntax*, Almaty: Ana tili, 1965, p. 244.
- 7 Aldaspan: The XV–XVII century collection of works of the Kazakh akyns and Zhyrau, Almaty: Zhazushy, 1971, p. 210.
- 8 Piece Bukar Zhirau Kalkamanuly, Almaty: Murattas, 1992, p. 206.
- 9 Baitursynuly A. *White way: Verse and translations*, publ, articles and literary study, Almaty: Zhalyn, 1991, p. 336–377.
- 10 Tausogorova A.K. *Syntactic features of the text poem*, Almaty: Zhazushy, 2004, p. 140.

UDC 81'

G.Yu.Amanbayeva, M.A.Balabekova

Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: *merei_balabekova@mail.ru*)

Conditions for development of multilingualism in Kazakhstan

There is considered some questions about the translation of borrowed words in Kazakh language in this article. Author of the article shows from which languages lexicon was borrowed from and also some ways of code-switching on concrete examples. Analyzing the translations of the borrowed words in Kazakh language, we can prove that a lot of anglicizes are used in Kazakh, Russian languages. The main aim of the work is to study the conditions of multilingualism in Kazakhstani society and try to analyze the ways of holding it.

Key words: multilingual, borrowings, multilingualism, community, code-switching.

Today the Republic of Kazakhstan is a multilingual, multiethnic, multicultural and multi — confessional country, where more than 140 ethnic groups peacefully live. The place and role of Kazakhstan in the world space are defined by its geographical, geopolitical and geo-economic situation and possibilities.

Multilingualism is an effective tool for training young generation in conditions of an interconnected and interdependent world, and is one of the components of the general system of national education, which cannot be seen in isolation from the environment in which it operates and develops.

The modern development of Kazakhstani society and the cardinal sociopolitical and changes have generated the need for the state regulation of language development issues. Language study as one of the main indicators of the population's adaptation to the new sociopolitical and social cultural realities, has now becomes a topical scientific and practical issue. The legal and conceptual basis of this is reflected in all the basic state documents that define a strategic direction for the realization of the language policy in Kazakhstan. So, in 2007 the implementation of the cultural project «The Language Trinity» was begun, according to which the most important three elements of the language policy appeared, providing a worthy conformity to the world standards of development: Kazakh, as a state language; Russian, as the language of interethnic communication; and English, as the necessary condition for successful integration into world educational space [1].

At the same time, learning foreign languages is one of the most important criteria for ensuring practical and professional life activity of a person in a modern multilingual and multicultural globalized world. In this regard, Kazakhstan decided to introduce a foreign language teaching in primary schools with further improvement and development of acquisition of these languages in variational successive structure of educational institutions of basic education, secondary profile education, post-secondary vocational education and higher education. To achieve this goal, the country's universities leading educational activities towards the development and implementation of multilingual education, started a differentiated and specialized training of multilingual teaching staff for schools with advanced study of foreign languages. In higher education institutions of Kazakhstan, leading its activities towards the development of multilingual education, a growing number of professional disciplines, including informatics, computer engineering and software, mathematics, physics, information systems, ecology, economics etc., are taught in multilingual academic groups in English. For purposeful and successful development of multilingualism in a higher educational institution it is necessary to take into account some negative effects that may arise during organization of the multilingual

education. These include: the spontaneous creation of the multilingual education in higher educational institutions; a weak normative-legal data system of these centers; absence or poor facilities and equipment of the higher educational institutions, unable to provide a complete educational-methodical activity of the centers; the lack of a precise program, concept and rules of the centers development and clear view of the planned results of the students and the criteria for their evaluation; growth of spontaneous innovative experiments; educational institutions arbitrary use of foreign training programs and training materials without their correlation with domestic conditions of foreign language teaching due to the lack of common methodological platform for continuing and successive-variational foreign language education and its unified standard support (state-standard and program requirements), and others. Moreover, the problems related to language, culture and structure of the programs shouldn't be laid aside. Among other challenges of the initial phase of multilingualism introduction in higher educational institutions are: different level of language proficiency of students, their lack of confidence in the study of special subjects in a foreign language, a lack of knowledge of teachers in specifically-oriented English. Promising educational objectives of higher educational institutions, which assign primary importance to the multilingualism development are: establishment of university centers of multilingual education, organization of the gradual introduction of multilingual education in special subjects of natural-scientific, engineering-technical, humanitarian- pedagogical directions; gradual formation of multilingual academic groups; improvement of skills and proficiency of the teaching staff and students of the university in three languages in equal degree for simultaneous use in the learning process; organization of free language courses (according to the levels of language proficiency) for the future multilingual teachers; organization of the purposeful training of teachers abroad; organization of academic mobility for the exchange of experience of the teaching staff of the university according to the «Trinity of languages» project; efforts to attract international scholars, professionals, teachers, and representatives of foreign companies operating in the region, to give lectures and conduct practical classes in multilingual groups; assignment of foreign language teachers as advisors in the multilingual study directions of the university; adoption of the newest pedagogical and information technologies of foreign language teaching; stocking of the library funds and electronic base of multilingual educational, methodological, scientific, reference and other literature and multimedia materials; organization of joint creation of textbooks and teaching aids with foreign partners; development of the integrated education programs; preparation of teaching materials for special subjects taught in multilingual groups and etc. No less important are such promising areas as the study of the problems of succession of multilingual education at different levels of the educational system; the study of foreign experience in multilingual education; making up programs of elective courses, optional subject of multilingual direction; use of possibilities of the distance learning technologies; enhancement of interactive telecommunications; creation of the Web environment, and etc.

Multilingual education — is the basis of the multilingual personality formation, whose level of development largely determines the positive personal self-realization in the present conditions of public relations, its competitiveness and social mobility [2].

Foreign experts have also expressed concerns about the premature nature of the introduction of this program. The Director of the Centre for the Study of Central Asia and Kazakhstan of Indiana University (Bloomington, USA) William Fierman said, «In my opinion, in today's Kazakhstan the Kazakh language should be accorded the more essential role, especially in cities, it is necessary to give more attention to the techniques of teaching Kazakh. It is necessary to create good children's telecasts which can raise the interest of the rising generation of all nationalities in the Kazakh language. It is necessary to develop, introduce Kazakh usage in all fields».

According to the Western scholars Dave and Sinnott, in Kazakhstan the so-called «Russianalized cultural space» predominated. According to Suleimenova, «In those conditions there were also shifts in relations between Kazakh and Russian languages when for a part of the population the ethnic, cultural and language identity has appeared formal and knowledge of a native language, passive; when the falling prestige of a native language has to a certain extent led to the falling prestige of the nation, its stories and culture; when part of the Kazakh population began to use Russian for intra-ethnic communication; when the Kazakh language has forced out of the sphere of public, official and business communication; when the principle of parity proclaimed by an official policy in practice has turned into a decrease of 'functional health' and 'communicative capacity' of the Kazakh language» [3].

Substantial reforms are being carried out as part of the implementation of a qualitative transition to instruction in three languages of secondary education. At present there are six «Nazarbayev Intellectual

Schools» with a combined enrolment of 4,000 students and 33 schools with specialized training in three languages «Murager» (Kazakh, Russian and English) with an enrolment of about 5,000 students.

Since 2004, 32 schools have introduced an experiment to study the English language starting from the second grade with two hours per week. In 2011, English was studied from Grade 2 in 115 schools, involving a total contingent of more than 51,000 students. Besides, more than 15,000 children are studying in the Kazakh-Turkish tertiary, where teaching is conducted in four languages: Kazakh, Russian, English and Turkish.

In general, the number of schools offering education in Kazakh, Russian and English is planned to increase from 33 to 700 and the number of «Nazarbayev Intellectual Schools» will be increased from 6 to 20. There is an objective to provide students with electronic textbooks and facilities for e-learning of languages. It is planned to adapt textbooks and teaching aids of British publishers such as Cambridge University Press, Macmillan and Longman; these have been successfully been used elsewhere in the world (Malaysia, China, Italy, Finland, Hungary, etc.) for many years. In addition, the format and content of the professional development of teachers is being improved. Centres of teaching excellence, «Nazarbayev Intellectual Schools» and the JSC National Centre for retraining of teachers «Orleu» were created, which will enable more than 125,000 teachers to be reached in five years.

According to the state programs of development, by 2020 100% of tertiary graduates must know the Kazakh language, 90% of the population must know Russian and 20% must know English. Nowadays, the sustainable development of Kazakhstan and the international integration processes, multilingual education programs are in high demand in Kazakhstani education system. This is explained by the high academic mobility of students and practitioners' desire to improve their professional competence and competitiveness in the circumstances of the international integration of Kazakhstan.

Kazakh (96.3%), Russian (51.6%) and English (75.1%) play an important role in the further development of Kazakhstan as a competitive partner in the global community. It should be noted that the percentages indicate a preference of English over Russian. 81.3% of respondents agreed with the statement that English should be taught from Grade 1, which is much higher than the data related to the study of English starting from Grade 2 (52.1%) and Grade 5 (37.2%). The issue of teaching English from Grade 1, which was also considered from the point of view of the successful learning and development of the Kazakh language, revealed both a negative influence (55.5% of respondents believed that learning English from Grade 1 has a negative impact on the assimilation and development of the native language) and positive influence (55.3%), according to the respondents. Overall, 78.9% of respondents agreed with the opinion that support for the English language being a deliberate policy of the state. The policy of the development of three languages was seen positively by the respondents: 70.4% of respondents believed that the development of the three languages will strengthen the position of the Kazakh language and 59.6% believed that the development of three languages will strengthen the position of the English language. However, 59.6% of the respondents expressed concerns about the weakening of the position of the Kazakh language in connection with the development of the three languages and 46.6% of respondents agreed with the opinion that English will replace Kazakh in the future. Regarding the Russian language, 58.8% of respondents did not agree that English will replace the Russian language in the future [4].

Kazakhstan advocates the development of multilingualism in the country: this is evidenced in the result of sociolinguistic research. The language policy of the state, which implies the development of multilingualism and multilingual education in Kazakhstan, finds support among Kazakh youth.

It is recognized that effective language learning is impossible without solving the problems of intercultural communication in a multicultural and multilingual education in modern Kazakhstan. Without knowledge of the mentality of the people whose language you are learning, it is impossible to predict the tactics and strategy of verbal behavior of a native speaker, language achieve comfort, to find a common language with the communicant. Therefore, intercultural communication is to be understood primarily as a search and finding mutual understanding in the process of multi-level communication through the interaction of national consciousness that goes back to the classical idea of W.von Humboldt. That is why modern successful intercultural communication is impossible without cultivating tolerance of other cultures, without striving to meet and to know another culture, and through it — a different language, a different mentality, a different social culture, a different personality, other socio cultural, and another person.

Education — a key aspect of quality assessment and social vitality. The future of a state depends primarily on how and to what extent it is reasonably solved the problems of education. The main objective of the policy of the Republic of Kazakhstan in the field of education — is to raise the level of intellectual ability of the nation. Modern international community has come to realize that from quality and level of education

influence the prospects of development of any country. Need for continuous improvement of the entire system and practice of education, including language, due to the social changes taking place in society. Remain a priority to improve the quality of education and the level of education of the person at all levels of education. In accordance with the «Concept of language policy» in Kazakhstan a document of language policy of Kazakhstan «State program of functioning and development of languages for 2011–2020» developed. It stressed that the development strategy of the languages of Kazakhstan define the following objectives:

- 1) expansion and consolidation of the communicative functions of the Kazakh language;
- 2) preservation of common cultural features of the Russian language;
- 3) development of the languages of ethnic groups living in Kazakhstan.

Languages of all ethnic groups living in Kazakhstan, actively functioning in everyday life, and the Kazakh and Russian — are represented at the level of public use. Great scientific interest, from a scientific point of view, represented and continues to represent Kazakh languages. As carriers of different languages are in constant contact, then there is a constant interaction and language. At the same languages as a means of involving public communication, information storage, means of influence, as part of the social culture of Kazakh [5].

For example, only Kazakhstani people can understand expressions like «All aksakals gather at 10:00 in front of the city main office», «baursaks, shelveki, kazy-karta nicely pleased the eyes», «Slightly have been drunk with kymis in the spring evening, I decided to walk around the aul '!', Attention passengers! At the time of Oraz extended time plying the bus route number 13 to 24.00». Languages are subject to socio-economic and socio-political, socio-cultural influences. All socially significant reflected through language and on language. Linguistic science in the new conditions change the priorities «in the direction of operation, semantics, pragmatics, communicative nature of language ... problems of language relations..., language development and language policy at the level of linguistic identity, and at the level of society».

The key to sustainability, understanding ethnic groups of Kazakhstan, the rational development of language, political stability for the modern Kazakh society is the formation of multilingual individuals. A peculiar specificity of linguistic space of Kazakhstan in the new century was active intrusion of English and other foreign languages. There is a process of formation of multilingual individuals, therefore the opportunity to fully explore the phenomenon of multilingualism creates. But weak elaboration mechanism of multilingualism and techniques approach to its study, existing today, create certain obstacles to deliver quality language education.

Therefore, you should look for ways to overcome this contradiction. Some scholars find the language training as good to start it from school, to lead in several languages, for example, Kazakh — the state language — the main language of instruction; then — Russian language and literature — to teach in Russian; mathematics and physics — in English. Such training, in their opinion, is effective for the formation and development of multilingual identity. Practical implementation of such a proposal is already in the practice of teaching in some schools of Kazakhstan. For example, secondary specialized school for gifted children (Shod, Kazakhstan, Karaganda) with the 2007–08 school year is experiential learning in three languages: Kazakh language of instruction of all disciplines; in Russian – Russian language and literature, and, training in these two disciplines in the Kazakh school implemented the program of Russian schools; and since the 2007–08 school year — mathematics, physics, biology; 2009–10 school year — chemistry, geography — are taught in English. Judging by the end result of learning all tertiary graduates go to university, and at UNT (unified national testing) results graduates of this school is much higher than the results of UNT in other schools of the city.

There are clearly shown two main directions in the approach to learning in modern pedagogy:

1) modernization of traditional learning in the spirit of effective organization of learning — in this aspect of the educational process focused update on the traditional didactic teaching of reproductive teaching, the concept of education as a «technological» process with concrete results;

2) an innovative approach to training, where learning objects are the development of students' opportunities to learn new on the basis of purposeful formation of creative and critical thinking skills. Work on modeling the training, research, modeling some activities, training as an exchange of views, creative discussion related with this approach. Gradually innovative type of training is justified as a new didactic concept. The difference between traditional and innovative learning can be defined as follows: traditional training «is aimed at mastering the rules work in repeating situations», and innovative teaching «involves the development of abilities to work together in new, perhaps unprecedented situations» [6].

American culture as contrasted to Kazakhstani culture is low-context, highly future-oriented, doing, monoactive (monochronic), and individualistic, medium — to low power distance, uncertainty avoidance and masculinity culture. The recognized cultural values lie in achievement, nuclear family, religion («In God We Trust»), democracy.

In America and in Kazakhstan there are different of teaching methodology. Take in the contrastive respect the system of education in Kazakhstan and in USA. With regard of teaching methodology it should be mark the following:

- In the USA. Every academic is responsible for his or her own curriculum, which can either be eccentric, inspiring or boring; a teacher may be joyful, humorous and friendly towards students. At first some Kazakhs and Russians students find this kind of behavior and teaching trivial and unintellectual (not expressing or enjoying mental activity); there are no unified core textbooks for the students to be dependent on;

- In Kazakhstan. Every academic usually has core textbooks which are spoon-fed to the students who are then memorize them for examinations; teachers are more serious, solemn and strict; there are unified core textbooks for the students to be dependent on.

The reading list provided by the lecturer:

- In the USA. When the following question «To read them all or just to read some?» comes into existence, in America, however, you are on your own: everybody should express his own opinion and the teacher should support all discussion;

- In Kazakhstan. The students consider that reading all the books is too difficult for them; but reading some of them means making selections which is also difficult. The teacher or some one will tell you what to do and what not to do, like a child being told by a mother. Students tend to think that only the teacher has the wisdom on the subject, and they therefore think it a waste of time to listen to another student speak in a tutorial class.

About the writing essays and the style of writing and logic of thinking:

- In the USA. An essay in English also requires logical explicitness: what comes before and what comes after in an essay not only has to be logically coherent but also has to be stated explicitly as such. An essay in English is required to be highly structured. Usually, there is an introduction section in which you say what you are going to say. An essay in English also requires logical explicitness: what comes before and what comes after in an essay not only has to be logically coherent but also has to be stated explicitly as such;

- In Kazakhstan. Students in Kazakhstan may find above-listed very repetitive. An essay written by a student in Kazakhstan may be logically coherent but lacks explicit linguistic expressions to connect text together. A teacher marking this kind of essays can easily get lost or confused.

When selecting the content of multicultural education some facts should be considered. They are: socio-cultural context of students (ethnic and religious composition, attitudes and prejudices that dominate the environment, individual interests of students to the problems of a multicultural society in general and certain socio-cultural groups); ethnic and socio-economic characteristics of the region (the reasons of compact residence of ethnic groups, the leading forms of economic activity); changing social and cultural situation in the region, the country, the world (the processes of convergence countries, ethnic and religious groups, the development of conflicts and their causes, cultural expansion and formation of nationalism, etc.); methodological, methodical and personal capabilities as a single teacher, and the entire teaching staff of educational institutions.

Need to take account of socio-cultural perspective in language education dictated by modern realities. Traditionally, Kazakhstan is a bilingual country. But bilingualism of the Soviet period was one-sided, many Kazakhs have forgotten how to communicate in their native language, their own language, they have completely forgotten and consider Russian as their mother tongue. After gaining independence Kazakh language in Kazakhstan declared a state language, and his knowledge is obligatory for citizens of the republic. But in quality of multilingual and bilingual person today does not seem that model, which is focused on our society. Biracial and polylingual person often speaks one of the languages well, and others — his communicative abilities are very limited, and, sadly, many of them do not speak their native language. If we want to aim to generate and educate the ideal multilingual person, who will speak three or more languages equally and freely, we should make innovations in schools and universities of language education. Of course, this will require resolve scientific, methodological, institutional, administrative, social-economic, psychological problems. First of all, should streamline and improve the current bilingualism in any of its variations: Russian-Kazakh and Kazakh-Russian, Kazak-English, English-Kazakh [7].

Bilingualism should be the basis of any training the third or fourth language.

Native language must be the fundamental, at the main training and formation of multilingual identity. In the future, tertiary graduates must be communicatively competent, must have multicultural personality, that is by far the state, even national goal of Kazakhstan education at all its level.

We want to believe that the unique multicultural and interethnic accord will create all conditions in the Republic for the formation of the state doctrine and the national idea «Kazakhstan — House of Peace and Prosperity».

Список литературы

- 1 Государственная программа функционирования и развития языков на 2001–2010 годы / Указ Президента Республики Казахстан от 7 февраля 2001 г. — № 550. — С. 18–20. — [ЭР]. Режим доступа: tengrinews.kz
- 2 Стенгель Е. Изучение нового языка // Международный журнал психоанализа. — 1939. — № 20. — 36 с.
- 3 Сулейменова Е.Д. Динамика языковой ситуации в Казахстане. — 2-е изд. — Алматы, 2010. — С. 26–34. — [ЭР]. Режим доступа: www.filolnauki.ru
- 4 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы / Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 г. — № 1118.
- 5 Оспанова Ш. Количество школ на трех языках увеличивается от 33 до 700. — [ЭР]. Режим доступа: http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/S-33-DO-700_uvelichitsya-olichestvotriyazyichnyih-shkol-v-kazahstane-216137/.
- 6 Бачольтс М., Скапоулли Е. Язык молодежи в процессе перемены // Прагматика. — 2009. — 49 с.
- 7 Вартенбургер И., Хикерен Х.Р., Абуталеби Дж., Каппа С.Ф., Вильрингер А., Перани Д. Ранняя установка грамматической обработки в двуязычном мозгу. — Нейрон. — 2003. — 37-е изд. — 270 с.

Г.Ю.Аманбаева, М.А.Балабекова

Қазіргі таңда Қазақстандағы мультилингвалды жағдайды дамытуға бағытталған жағдайлар

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі кірме терминдердің аударылу, берілу тәсілдері, жолдары мен қолдану барысы қарастырылды. Авторлар қазіргі кезеңдегі кірме сөздерінің қай тілдерден кіріп жатқанын анықтап, олардың белгілі дәрежеде тұрақтана бастағанын, оларды аудару барысын кірме сөздерінің қолданылу ерекшеліктерін нақты мысалдармен көрсетіп, мультилингвалды жағдайды пысықтап кетті. Жұмыстың басты мақсаты қазақстандық қоғамдағы мультилингвалды жағдайды зерттеп, оның бекіту жолдарын нық ұстау болып табылады.

Г.Ю.Аманбаева, М.А.Балабекова

Условия для развития мультилингвизма в современном Казахстане

В статье рассмотрены вопросы переводозаимствованных слов в современном Казахстане. Авторами статьи показаны, из каких языков заимствована лексика, способы передачи заимствованных слов, а также условия развития мультилингвизма в современном Казахстане. Проанализированы переводы заимствованных слов в казахском языке, доказано, что активно используются заимствованные слова с английского языка. Основная цель работы заключается в изучении условий многоязычия в казахстанском обществе и в попытке проанализировать пути его сохранения.

References

- 1 State Program of Functioning and Development of Languages for 2001–2010. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, 2001, February, 7, 550, p. 18–20, [ER]. Access mode: tengrinews.kz.
- 2 Stengel E. *International Journal of Psychoanalysis*, 1939, 20, 36 p.
- 3 Suleimenova E.D. *Ethnolinguistic processes or influence of shifts in ethnic structure of population to language situation*. Dynamics of language situation in Kazakhstan Suleimenova E.D. 2nd ed., Almaty, 2010, p. 26–34, [ER]. Access mode: www.filolnauki.ru
- 4 State Program for Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, 2010, December, 7, 1118.
- 5 Ospanova Sh. *The number of trilingual schools increases from 33 to 700*, [ER]. Access mode: http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/s-33-do-700_uvelichitsya-olichestvotriyazyichnyih-shkol-v-kazahstane-216137/.
- 6 Bucholtz M., Skapoulli E. *Pragmatics*, 2009, 49 p.
- 7 Wartenburger I., Heekeren Kh.R., Abutalebi J., Cappa S.F., Villringer A., Perani D. *Neuron*, 2003, 37, 270 p.

G.Yu.Amanbayeva, A.T.Toleubekova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: Sulamita_t@mail.ru)*

Integrated models of scientific discourse research

The article deals with one of the objects of linguistic research — the category of discourse as well as its typology. The main components of the institutional dialogue are described on the basis of scientific type of discourse. Its integral differential features are analyzed. The criteria for this type of discourse and its genre space are identified. The so-called complex regulatory principles are considered, adherence to which optimizes the process of creation, transmission and use of knowledge.

Key words: text, discourse, scientific discourse, institutional discourse, classification of discourse types.

The current stage of development of linguistic science is characterized by interest of linguists to the problems of the text in general and scientific discourse in particular. This is due to a complex, multi-aspect nature of the research object, the emergence of new methods for the study of this object, the processes of globalization covering all aspects of social life including science [1].

Discourse as an object of linguistic research allows for multiple scientific interpretations.

N.D. Arutyunova defines discourse as ‘a coherent text in conjunction with extra linguistic, pragmatic, sociocultural, psychological and other factors’ [2]. M.L. Makarov has a different position offering to use the terms ‘text’ and ‘discourse’ as synonyms leaving ‘emphatic process’ for the last one [3]. The need to comment on own understanding of the term ‘discourse’ arises in connection of its membership to a number of humanities [4] as well as because of the ambiguity of interpretations that exist for this concept directly in modern linguistics [4]. To explain the reasons for this situation it is enough to cite the work of Dutch researcher T.A. van Dyck ‘The definition of discourse’: ‘the notion of discourse is diffused as well as the concept of language, society and ideology. We know that notions the most diffused and difficult to define become the most popular’ [4]. Therefore the ‘discourse’ can be briefly defined as ‘text in a situation of real communication’ [4].

Recently discourse analysis has become one of the central sections of linguistics because cognitive settings in the science of language begin to change and the view is growing in strength according to which any linguistic phenomena cannot be adequately understood and described out of their use, without regard to their discursive aspects [5].

V.I. Karasik has developed a classification of discourse types based on the typology of sociological criteria: discursive situation, status and role characteristics of the participants in the discourse and the distance (proxemics) of communication [6]. On the basis of these criteria the Russian linguist distinguishes two types of discourse: student-centered (personal) and status-oriented (institutional) discourse. Let us consider the second type of discourse closely.

Institutional discourse is communication limited by a scope of any social institution where each of the interlocutors plays a specific social role. Every institutional discourse has its own sublanguage (specialized vocabulary, phraseology) [7].

According to V.I. Karasik, the main purpose of scientific discourse is ‘the conclusion process of new knowledge about objects, phenomena, their properties and qualities presented in verbal form and associated with communicative canons of scientific communication — logic of presentation, proof of the truth or falsity of any provisions, limited abstraction of the subject of speech’ [6].

Scientific discourse is a specific scientific way of organizing speech activity. It is considered appropriate to give the scientific discourse an institutional status as it has its categorical attributes that distinguish it from the general system. Supporting the view L.V. Slavgorodskaya, we believe these constitutive features are a special purpose, the characteristics of typical participants and the form of the existence of discursive work. Indeed studying the specifics of scientific prose, one cannot but agree that any scientific work is the ‘development, continuation or refutation of previously recognized provisions, polemics with other areas or individual scientists’ [8]. Every scientific text contains the results of studies, opinions and views of other scholars; in other words the scientific text is created on the basis of common mental and conceptual space of the science of which it is a means for fixing and developing.

Scientific text is related retrospectively and prospectively with other scientific texts and acts as a micro text in the macro text of the scientific communication in the field of a particular branch of science as well as in the global general scientific communication [9]. This means a high degree of intertextual and interdiscursive interaction of scientific texts. Specificity of scientific discourse is associated with a special kind of mental activity of the person and is subject to strict laws of logic and pragmatics and therefore the possibilities of the author of the scientific text is limited and specified for the use of borrowed fragments. Terms of communication between scientists require uniqueness and certainty in the interpretation of his thoughts; therefore all references to other sources must be explicitly expressed and understood by the reader. Thus we must assume that arsenal of intertextual expressions used in the scientific literature differs by mandatory labeling (enclosed in quotation marks, registration of footnotes, references indicating the source) and less diverse than in fiction.

Scientific discourse is the process of expressing new knowledge in a whole text as well as its justification by interrelated arguments, i.e. a dialogue between old and new knowledge within which there is a gradual development of new, conceptual scientific knowledge. The specific nature of scientific discourse involves consideration of the scientific style as a specific register of communication. Scientific style is a functional style of scientific language used in various branches of knowledge (humanities, natural, technical) inside which stylistic and genre substyles should be distinguished. In terms of genre, discourse of science can be presented in the form of an official report, thesis statement, articles, monographs, dissertations, abstracts, reviews, summaries, etc. In other words, scientific style is implemented in large and small genres of science fiction. Semantic structure of scientific text combines two constitutive beginnings. On the one hand the text displays events of denotative sphere and in this case is mediated by relationships between displayed events; on the other hand, the text embodies the intellectual and communicative activities of the author of the text and its structure reflects the logical relationships between the communicating actions [10]. Since any scientific text is generated in order to create new knowledge which is of particular content, then just this new knowledge can be considered as information text, its rheme. Just rheme of scientific text is more relevant in the context of subsequent data processing. Since the sender of the scientific text has its own scientific concept, his communicative purpose is to explain and prove some truth, put the problem and try to solve it. Semantic structure of scientific text is defined by the process of cognition as well as its organization by a man for specific areas of research activities. Communication of scholars in a professional environment is carried out against the background of clearly defined communication goals, well-developed system of general knowledge about a certain subject area and thus prepared perception on the part of recipients of scientific texts.

Scientific text has a number of essential functions, the most important of which is the property of transmitting information from one entity to another. Analyzing scientific text, scholars pay attention to its constitutive factors such as the identity of the creator of the text, informative content of the text, the purpose of writing the text and the intended recipient i.e. the chain: the author-text-recipient.

Scientific discourse as a verbalized way of thinking, a way of conceptualizing knowledge must have expressed communicative structure and pragmatics in order to be understood and accepted. Dialogue between the author and the recipient of the scientific text involves the transfer of new information facilitating the description of the scientific image of the world. This new information in its turn becomes the main object of evaluation from both the author and the addressee of scientific communication. First of all this evaluation concerns the validity of scientific judgments, their relevancy and necessity. Author's such evaluation is implemented in the scientific text by linguistic means at the level of proposals or even paragraphs.

The main factor of style identification in scientific speech is its content part so the main features of the content of scientific style are the certainty of the framework of the statement subject and fundamentally objective attitude to it. It is the content side of scientific speech and communication requirements of the content that determine the original — written form of its existence as well as its monologue character and logical completeness and therefore oral form is secondary here. The central meaningful units of scientific speech as well as units of logical thinking are the concept, judgement and conclusion. Abstract and generalized nature, objectivity of presentation, accuracy, consistency and in this regard impersonality of presentation is all features of style identification which can characterize scientific style [11]. The main features of scientific style of speech can be shown by the example of linguistic material extracted from scientific articles, textbooks, monographs, lectures, etc.

The main ontological characteristics of scientific discourse are:

- Abstract in scientific discourse is seen in a distinct nominative and abstract and generalized design of the statement. Under the abstract and generalized design of the statement it is advisable to understand the functional and semantic 'colour' of scientific speech which manifests specificity of scientific thinking. In scientific language the objective properties of the phenomena under consideration should be reflected.

«The influence of mathematics, in particular the discovery of integral and differential calculation made impact on the study of Leibniz (1646–1716), the great German thinker of the XVII century, who put forward the concept of the unconscious mentality for the first time in the history of science. Picture of mental life has acted as an integral rather than the arithmetic sum. Based on the idea of continuous gradation of concepts, Leibniz distinguished perception (unconscious perception) and apperception (conscious perception which includes attention and memory). Being an idealist, Leibniz believed the universe was built from a plenty of souls — 'monads' ('Monad' — indivisible). However, he added a lot of new things in psychology, especially the idea of the active nature and continuous development of mentality, about the complicated ratio between the conscious and the unconscious» [12].

- Consistency as one of the main characteristics is realized in scientific language which is a form of expression of concepts, opinions. In scientific discourse such language means that meet the requirements of logical thinking at maximum level, express conceptual content are used.

«Education especially higher education is considered as the main leading factor for social and economic progress. The reason of such attention is to understand that the most important value and main capital of modern society is a person capable of finding and developing new knowledge and making nonstandard decisions» [13].

- Objectivity of scientific discourse is achieved through the specifics of scientific cognition which establishes an objective scientific truth. Objectivity of scientific discourse is realized due to the impersonality of linguistic expression, the desire to focus on the subject of the statement and there is a small degree of subjectivity in scientific texts.

«Gender is a set of social representations, not a prescription fixed by nature; this is what we think of the field within our social and cultural conceptions. Gender studies are based on the principle of anthropocentrism in the study of linguistic phenomena. Anthro-oriented approach to the study of language and communication is associated with cognitive scientific paradigm and allows to consider gender as a cultural phenomenon and to put 'masculinity' and 'femininity' down statuses of concepts. In the framework of the linguistic paradigm of gender it is emphasized that the concepts of 'masculinity' and 'femininity' are constructed in the language because language is presented as a method of developing consciousness» [14].

- Accuracy as a feature of scientific discourse is related to the specific scientific cognition. Scientific cognition involves not only objective but also an accurate representation of reality. Without accuracy of scientific knowledge the progress of science is impossible. This is evidenced by the prevalence of the linguistic means that are unambiguous and can accurately express the essence of concepts in scientific speech. These language means include terms and special terminology.

«Postpartum psychosis (or according to the International Classification of Diseases of 10th review — mental and behavioral disorders that occur in the first 6 weeks after delivery) is a rare mental disorder usually occurs in the first 2–6 weeks after delivery. Psychiatric disorders that arise after delivery have been already known at the time of Hippocrates who mentioned postpartum 'delusion' and 'mania'. The term 'generic fever' became widespread later» [15].

- The necessity of the statements is the most important feature of scientific discourse. The absence of this property leads to the phrase mongering and declarativity which is unacceptable in science. The essence of this principle is that if a certain position is formulated or any hypothesis (theory) is proposed, it is necessary to give undeniable rational grounds (reasons, arguments) by virtue of which they should be accepted as true or more believable than before.

«Thus we can distinguish three aspects of being, existence of science — firstly it is one of the types of cognitive activity, the purpose of which is to obtain new knowledge; secondly — the result of this activity which can be represented as the union of newly gained scientific knowledge into a coherent, organic growing system (not just their sum); third — a social institution with specific infrastructure: scientific institutions which include academic, research and university scientific organizations; professional associations of scholars (scientific communities, forums, etc.); ethos (moral norms and values) of science; resources, finances, scientific equipment, scientific information system, various kinds of communication between scholars, etc.» [16; 7].

- Setting for a search of truth. This imperative of scientific discourse assumes that our all statements are not guaranteed against mistakes. Truth in its classic sense is the ratio of the accordance of statements (hypotheses, theories) to its allocated fragment of reality.

- Conceptuality. This rule considers usage of categories system in any area of scientific discourse which serves as specific coordinates of the space of theoretical thinking. Firstly they are philosophical categories — ontological, epistemological and axiological. Secondly scientific categories, the system of which emphasizes a certain aspect of reality which is the objective content of statements of science.

«Time as a basic category of being is originally shaped in the ingenious image of the world and is represented in it by the richest paroemiological stock fixing an important role of the time phenomenon in a human life» [17].

- Methodology. It means that any scientific research can be carried out with the help of a certain set of rational methods.

«In the second half of the twentieth century scientists actively use the methods of mathematical analysis and differential equations, mathematical modeling, methods of probability theory and mathematical statistics have great success» [16;17].

- Creativity. Innovative research begins when the impossibility of solving a certain kind of problems (issues) on an existing theoretical base using previously established methods and means is fully realized. This evidence encourages the researcher to develop new ideas and hypotheses, to invent non-traditional experimental methods, means of monitoring and measurement.

«Modernization of the educational process in medical higher institutions shows that the training demands innovative technologies that provide development of skills directly required in future practice. The leading place among these methods belongs to the method of projects which allows to create a natural environment for the development of students' key competencies, educational situations, enables students to formulate and solve problems themselves, it is a technique of self-activity support by a student to resolve targeted problem» [18].

- Criticism requires the ability to listen to counterarguments, try to be on others' point of view, to look at own position as if from outside and start a meaningful dialogue with other views.

- Evidence of presentation.

«Thus the surface-active properties at interphase borders with air and a solid surface are characteristic of all three varieties of amines and significantly enhance due to increase of their the molecular mass composition. In accordance with Rebinder classification they can be referred to the surfactants of wetting and dispersing properties. The last one is particularly important for any paint composition which includes white spirit solvent» [19].

Also monotonous, uniqueness, a high degree of certainty (invariableness) of linguistic units, lack of new speech means and original ways of their use, the use of well-established, stereotyped and therefore usual forms of expression devoid of any allegories, allusions, etc. are considered to be characteristic features of scientific style. An important tool to implement the effective functions of modern scientific text is estimability of presentation which promotes the development of socially and linguistically significant values. In the modern scientific text there is a tendency to simplify the syntax, use special turn of speech. Authors often use analogies, comparisons and even metaphors [20]. In addition to the basic features scientific discourse has minor, namely: emotional and expressive features.

One could argue that scientific discourse is a discourse that satisfy three basic requirements: the study of the surrounding world should be its issue, the status of its members should be equal and a creative dialogue in the broadest sense of the word should be the method of its implementation [21]. Just these features make it possible to identify the scientific discourse among the overall system and distinguish it from other types of discourse.

Thus the scientific discourse can be defined as institutionally caused communicative process having a spectrum of specific functions, all of which meanwhile are subject to the implementation of the basic function of a pragmatic scientific discourse — to inform the recipient.

Список литературы

- 1 Кравицова Е.В. Научный дискурс как вид институционального типа дискурса // Вестн. Южно-Уральского гос. ун-та. Сер. Лингвистика. — 2012. — Вып. 25. — С. 130, 131.
- 2 Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — С. 137.

- 3 Макаров М.Л. Изучение структуры речевой коммуникации: От теории речевых актов к дискурс-анализу // *Англистика*. — 1999. — С. 75–87.
- 4 Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. — М.: Прогресс, 1989.
- 5 Gillian Brown, George Yule. *Discourse Analysis*. — Cambridge: University Press, 1983.
- 6 Карасик В.И. О категориях дискурса // *Тверской лингвистический меридиан*: Сб. ст. — Тверь: Изд-во Твер. гос. ун-та, 2007. — С. 57–68.
- 7 Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. — Волгоград: Перемена, 2000. — 368 с.
- 8 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981. — С. 66.
- 9 Чернявская В.Е. Некоторые текстообразующие факторы научно-критического текста. — Акмола: ЦНТИ, 1995. — С. 1.
- 10 Колианский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. — М.: Наука, 1984. — С. 124.
- 11 Кашкин В.Б., Болдырева А.А. Научный дискурс: теория и практика: Учеб. пособие. — Воронеж: Воронежский гос. техн. ун-т, 2005.
- 12 Петровский А.В. Общая психология. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Просвещение, 1976. — С. 14.
- 13 Капбасова Г.Б., Сабирова Р.Ш. Учебно-методический комплекс по дисциплине «Психология». — Караганда: Изд-во КарГУ, 2011.
- 14 Толеубекова А.Т. Гендерные стереотипы в современном анекдотическом дискурсе: Дипломная работа. — 2009. — С. 7.
- 15 Жук Т.П., Дудаль Л.В. Особенности клинических проявлений и лечения послеродовых психозов // *Медицина и экология*. — 2014. — № 2 (71). — С. 17–19.
- 16 Гаранина О.Д. История и философия науки: Учеб. пособие. — Ч. 1. — М.: МГТУГА, 2007. — 128 с.
- 17 Куанышева А.Б. Концепт «время» в русской языковой картине мира // *Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология*. — 2014. — № 4 (76). — С. 23.
- 18 Тлеумбетова Д.Б., Шеризатова Ж.Ж. Метод проектов как инновационная технология обучения языку: Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Наука и образование в современном мире». — Т. 3. — Караганда: Болашак-Баспа, 2014. — С. 286–289.
- 19 Дюрягина А.Н., Островной К.А., Бызова Ю.С. Влияние молекулярно-массового состава органических аминокислот на развитие адсорбционных процессов в дисперсных системах на основе уайт-спирита // *Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Химия*. — 2014. — № 3 (75). — С. 8.
- 20 Баженова Е.А. Специфика смысловой структуры научного текста и его композиции. Стилистика научного текста (общие параметры). — Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1996. — С. 158–234.
- 21 Ахтаева Л.А. Научный дискурс как специфическая разновидность дискурсивной деятельности // *Молодой учёный*. — 2010. — № 7 (18). — С. 144–150.

Г.Ю.Аманбаева, Ә.Т.Төлеубекова

Ғылыми дискурсты зерттеудің интеграциялық модельдері

Мақалада лингвистикалық зерттеу нысандарының бірі — дискурс категориясы, сонымен қатар оның типологиясы қарастырылды. Дискурстың ғылыми типі негізінде институционалдық қарым-қатынастың негізгі компоненттері сипатталды. Оның интегралды дифференциалдық нысандары талданды. Осы дискурс типінің критерийлері мен оның жанрлық кеңістігі анықталды. Реттеуші қағидалар кешені зерттеліп, оларды ұстану білімді қалыптастыру, көрсету және қолдану үдерісін онтайландыратыны анықталды.

Г.Ю.Аманбаева, А.Т.Толеубекова

Интеграционные модели исследования научного дискурса

В статье рассмотрен один из объектов лингвистических исследований — категория дискурса, а также его типология. Изучены основные компоненты институционального общения на основе научного типа дискурса. Проанализированы его интегральные дифференциальные признаки. Определены критерии данного типа дискурса и его жанровое пространство. Отмечено, что так называемый комплекс регулятивных принципов оптимизирует процесс создания, трансляции и использования знаний.

References

- 1 Kravtsova E.V. *Bull. of South Ural State University, Ser. Linguistics*, 2012, 25, p. 130, 131.
- 2 Arutyunova N.D. *Discourse. Linguistic encyclopedic dictionary*, Moscow: Sov.encyclopedia, 1990, p. 137.
- 3 Makarov M.L. *Anglistics*, 1999, p. 75–87.

- 4 Van Deyk T.A. *Language. Cognition. Communication*, Moscow: Progress, 1989.
- 5 Gillian Brown., George Yule. *Discourse Analysis*, Cambridge: University Press, 1983.
- 6 Karasik V.I. *Tver linguistic meridian: Digest of articles*, Tver: Tver State University Press, 2007, p. 57–68.
- 7 Sheygal E.I. *Semiotics of political discourse*, Volgograd: Peremena, 2000, 368 p.
- 8 Gal'perin I.R. *Text as an object of linguistic research*, Moscow: Nauka, 1981, p. 66.
- 9 Chernyavskaya V.E. *Some text-forming factors of scientific and critical text*, Akmola: CNTI, 1995, p. 1.
- 10 Kolshansky G.V. *Communicative function and structure of language*, Moscow: Nauka, 1984, p. 124.
- 11 Kashkin V.B., Boldyreva A.A. *Scientific discourse: theory and practice: instruction*, Voronezh: Voronezh State Technical University, 2005.
- 12 Petrovsky A.V. *General psychology*, 2 izd. add. and rev., Moscow: Prosveshchenie, 1976, p. 14.
- 13 Kapbasova G.B., Sabirova R.Sh. *Set of teaching materials on Psychology*, Karaganda: KSU publ., 2011.
- 14 Toleubekova A.T. *Gender stereotypes in contemporary anecdotic discourse*: Graduation thesis, 2009, p. 7.
- 15 Zhuk T.P., Dudal' L.V. *Medicine and environment*, 2014, 2 (71), p. 17–19.
- 16 Garanina O.D. *History and philosophy of science*. Part 1: Guide book, Moscow: MSTUCA, 2007, 128 p.
- 17 Kuanysheva A.B. *Bull. KSU, Philology Ser.*, 2014, 4 (76), p. 23.
- 18 Tleumbetova D.B., Sherizatova Zh.Zh. *Materials of the International scientific and practical conference 'Science and education in the contemporary world'*, 3, Karaganda: Bolashak-Baspa, 2014, p. 286–289.
- 19 Dyuragina A.N., Ostrovnoy K.A., Byzova Yu.S. *Bull. KSU, Chemistry Ser.*, 2014, 3 (75), p. 8.
- 20 Bazhenova Ye.A. *Specifics of semantic structure of scientific text and its composition. Stylistics of scientific text (general parameters)*, Perm: Perm University publ., 1996, p. 158–234.
- 21 Akhtaeva L.A. *Molodoiy uchenyi*, 2010, 7 (18), p. 144–150.

UDC 81'373.72

A.B.Kuanysheva

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: sab_85@mail.ru)*

Parameterization of the concept «husband» in the Russian language picture of the world

The article is devoted to one of the key problems of cultural linguistics — issue linguocultural concept. The author presents a conceptual analysis of the basic concept of Russian culture — the concept of «husband». Analyzed collected by V. I. Dal' Russian Proverbs and sayings that reveal the semantic content of the concept «husband». In conclusion, the most and the least important semantic components of the concept of «husband» for Russian culture.

Key words: concept, world picture, language picture of the world, linguistic culture, cultural connotation, cultural sema, conceptual analysis.

Each natural language reflects a certain way of perception and the organization, conceptualization of the world. Values and meanings which are reflected in language, develop in a certain uniform frame of reference, some kind of collective philosophy which is imposed as obligatory for all carriers of this or that national language. The way of conceptualization of reality peculiar to this language is partly universal and partly national specific. Therefore carriers of different languages see the world differently, through a prism of languages. On the other hand, the language picture of the world is «naive» in the sense that in many essential relations it differs from a «scientific» picture. Thus the naive representations reflected in language aren't primitive at all: in many cases they aren't less difficult and interesting, than scientific. Reconstruction of a language picture of the world makes one of the most important problems of modern linguistic semantics.

Due to the above relevance of this research is defined by the following: in spite of the fact that linguistic cultural modeling is one of the most actively developing directions of modern linguistics, the insufficient attention to allocation and research of concepts of national culture is paid. The list of the studied concepts is

limited. A concept «husband» plays an extremely important role in the Russian language picture of the world, and is one of key in culture of the Russian people.

The purpose of our article — to isolate and describe culturally significant meanings of a concept «husband» in the Russian language picture of the world.

Object of research were the Russian proverbs and sayings of V.I. Dal' [1–3], showing a concept «husband» in a language picture of the world of the Russian people.

The subject of research is made by the linguacultural information containing in a concept «husband».

The theoretical basis of the study were the works of well-known researchers in linguistics: V.V. Kolesov, A. Vezhbitski, N.D. Arutyunova, Yu.D. Apresyan, O.A. Kornilov and others [4–8].

Lingvoculturologia as a special branch of science has generated a lot of productive concepts in modern linguistics: lingvokulturrema, the language of culture, subculture, linguacultural paradigm, cultural universals, the context of culture and many others. The most important basic concepts for linguistics — the ones with which can be represented by cultural information in linguistic units: cultural sema, cultural background, cultural concepts and cultural connotations [9].

The key term of our work — a concept. In this article, we will stick to linguistic and cultural approach to the understanding of the concept, which supporters advocate Yu.S. Stepanov, A. Wierzbicki, Yu.N. Karaulov and others. The most developed and convincing theory on the problem of the concept seems to us the concept of Yu.S. Stepanov, outlined in his book «Constants. Dictionary of Russian culture» [10]. His definition of the concept, we will use in this article as a working definition. Here is the definition: «Concept — it is like a clot of culture in human consciousness; is a culture that is included in the human mental world, on the one hand and on the other hand, the concept — this is the person himself whereby included in the culture ... a clot of national and cultural meanings ... » [10; 43].

The content of the concept is closely connected with the problem of conceptual analysis. To date, there is no universally accepted definition of conceptual analysis. Review of works by different authors who deal with this problem, has shown that this is not some well-known and accepted method [11]. In this paper we study the concept with «husband» use of historical and etymological analysis and analysis based on numerous contexts.

We will address directly to sources of cultural interpretation. V.N. Telia [12]. Considers one of sources of cultural interpretation paremiological fund as the majority of proverbs are the preskriptsii-stereotypes of national consciousness giving rather broad lands for a choice for the purpose of self-identification. Proverbs — a powerful source of interpretation as they also are by tradition the language transferred from generation to generation for centuries of the created ordinary culture in which in a sentential form all categories and installations of this vital philosophy of the people — the native speaker are reflected.

In this article we will try to analyze the Russian proverbs and sayings, which contains a reference to the concept of «husband» and to identify cultural connotations in the values of these linguistic units, all implicit cultural meanings inherent in their semantics, that is reflected in their understanding of the husband, characteristic of Russian worldview.

Should immediately draw the line between the concept of «husband» and «man», which is very closely connected to each other in Russian culture and at the same time have specific features. So, the word HUSBAND in ancient meaning «able contented wife». Word contented meant that «a man is able to provide his wife allowances (food and everything else that is necessary for life and procreation). This word also applies to any male person who has attained maturity in a professional sense. According to the man at the Russians meant that my husband found the position in the family (rank), that is married. At the same time he could be separated from their parents and get your own allotment (fiefdom). It is possible to confirm the value of the rank of the root attached to the root of the husband. Repair meant «to act, to do, to rule, to correct». That is the word of a man meant «man of action» [1].

While working on the language material we found 163 proverbs and sayings, objectifying the concept of «husband». In total we identified (348) proverbs and sayings. Of these, 185 Proverbs and implemented the concept of «wife», 163 — the concept of «husband».

Quantitative sayings of popular wisdom, objectifying the concept of «husband», demonstrates, firstly, the importance of this concept in Russian culture, and secondly, the importance of husband's opposition «husband – wife». We consider this concept is reflected in the diverse Russian proverbs. They were most clearly enshrined husband especially characteristic of the Russian people. They can be divided into the following groups according to their implementation in such parameters of the concept «man» as «a dominant

position in family relations», «intellectual property», «responsibility of the husband», «moral qualities», «behavior», «character traits».

1) While working on the actual material we found the largest group of proverbs and sayings in the amount of 36 sayings that represent a semantic component of the concept of «husband» as «the primacy of the husband in family relations». This statement can be illustrated by the following examples:

Муж в доме, что глава (что крест) на церкви.

Жена мужа почитай, как крест на главе; муж жену береги, как трубу на бане!

И дура-жена мужу правду рассказывает.

Муж — голова, жена — душа.

Муж жене отец, жена мужу венец.

Без мужа, что без головы; без жены, что без ума.

Муж — голова, а жена — маковка (шея).

The content of the above proverbial evidence of tightness in the Russian language consciousness provisions of that chapter, the owner of the house must be the husband.

In proverbs «Муж в доме, что глава (что крест) на церкви», «Муж — голова, жена — душа», and also in the first part of the proverb: «Жена мужа почитай, как крест на главе...», «Муж жене отец...», «Без мужа, что без головы...», «Муж — голова...» installation is recognizable Christian worldview, according to which «the wife see that cleave to her husband»; This setting has been fixed in the «Domostroi» (XIV c.), which proclaimed the primacy of the husband in the family that «is read» and in the character's head metonymic sense of the word.

In the second part of the proverb: «...как крест на главе», «...жена мужу венец», «...без жены, что без ума», «...а жена — маковка (шея)» expressed empirical and psychological experience of family life, when his wife — «poppy-head», «crown», «mind», «soul», that is dominated by family relations, which is associated with household meaning of «poppy-head» — «crowning church dome» or metonymic perception of speech in the context of the neck proverb, meaning» one who turn their «family business», «crown» — «the end of something», «soul» in the context of the proverb — «the main person, inspirer of something».

These last «roles» of the woman in the family relations found reflection and in very well-aimed figurative basis of the idiom designating the husband in such standard situation: to be under a heel (henpecked).

Чем больше жену бьешь, тем щи вкуснее.

Чем больше жену бьешь, тем наваристее щи.

Бей жену к обеду, а к ужину опять (без боя за стол не сядь).

Кого люблю, того и бью. Жену не бить — и милу не быть.

Жена не стекло (можно побить).

Бей жену до детей, а детей до людей.

Люби жену, как душу, трясси ее, как грушу!

Люби жену, как душу, бей как шубу!

Шубу бей — теплее, жену бей — милее.

In these proverbs and sayings realizing a concept «husband» idea of the predominating role of the husband is also fixed in the family relations which was traditional for the Russian culture.

Installation according to which use of force by the husband in relation to the wife was considered as the traditional, ordinary and daily phenomenon, the perceived society as due and absolutely normal behavior of the husband is fixed in the Russian mentality.

У мужа жена всегда виновата.

Перед мужем жена всегда виновата.

Не петь куры петухом, не владеть бабе мужиком.

Давно то было баяно, что жена не барыня.

У плохого мужа жена — всегда дура.

The content of the given sayings of popular wisdom specifies that if in a family the husband predominates, what he neither made and nor told, he will be always right, according to guilty of something always there will be a wife.

If it turns out on the contrary, and the husband with the wife are interchanged the position, the wife becomes the head, and the husband — a neck to what good it doesn't lead. It is observed in the following combinations:

Не муж в мужьях, когда жена владеет, не работа в работах, под женками воз возить.

Не скот в скоте коза, не зверь в зверях еж, не рыба в рыбах рак, не птица в птицах нетопырь, не муж в мужьях, кем жена владеет.

Худо мужу тому, у которого жена большая в дому.

Не то смешно — жена мужа бьет, а то смешно, что муж плачет.

Бог волен да жена, коли волю взяла.

Жена верховодит, так муж по соседям бродит.

Худо дело, коли жена не велела.

2) At a concept embodiment «husband» in the Russian proverbs and sayings we revealed his such component as «the strict attitude of the husband towards the wife» which is displayed in semantics of the sayings of popular wisdom saying that the husband surely has to «be severe with the wife» as «to the wife to lower» and «give the liberty» was considered unworthy behavior of the man and was condemned by society:

Дал муж жене волю — не быть добру.

Держи деньги в темноте, а жену в тесноте.

Жене спускать, так в чужих домах ее искать.

Кто жене волю дает, тот сам себя обкрадывает.

Кто жене волю дает, сам себя бьет.

Воля и добрую жену портит.

Жене спускать — добра не видать.

It should be noted that with the adoption of Christianity, the woman began to be perceived as being dependent on men, servitude — and not just because in their physiological features she could not equate him in power, but also because it was perceived as coming out of Adam's rib his «part», his «integral identity».

3) Having considered the «intellectual properties» parameter us paremias in which contradictory ideas of the husband are realized are allocated: on the one hand such merits as mind and wisdom of the husband are emphasized:

У умного мужа и глупая жена досужа.

Не всяку правду жене сказывай.

Мужа чтут за разум, а жену по уму (т.е. за доброе поведение).

У умного мужа жена выхолена, у глупого по будням затаскана.

On the other hand, in the concept considered by us, ideas of the husband, as the person silly, ingenuous and near are realized. As the proof of that the following examples can serve:

И муж не знает, где жена гуляет.

Муж того не знает, что жена гуляет.

У нее муж по ниточке ходит.

Муж у нее колпак. Баба — ай-ай, а муж — малахай.

The content of these proverbs indicates those aspects of the concept «man» as simplicity, a denial, indecision, lack of character, too soft and weak-willed husband, who is in complete subjection to his wife. The given examples can serve as the certificate on existence in language competence of native speakers of Russian of such metaphor, as «cap», and also «mattress», «gawk», etc., that is display of an image of the person indecisive and flabby.

4) The parameters of the «responsibility of the husband» we assigned stable combinations, objectifying in the semantics of the concept of «husband», as a cultural to this as «the ability to provide for his family with everything you need», i.e., husband — support of the family.

Муж за бороною, жена за меледою (т.е. забавляется).

Муж кочадыком, баба языком (плетут).

Муж по лучину, а жена за кручину.

Муж по дрова, а жена со двора.

Муж в поле пахать, а жена руками махать.

Муж пашет, а жена пляшет.

Муж молоти пшеницу, а жена пеки паляницы (т.е. хлеб).

Жена пряди рубашки, а муж тяни гуж.

Жениным богатством века не проживешь.

Одной женой, да одной кобылой поля не удобришь.

У мужа толсто в кармане, а у жены широко в угощении (хозяйстве).

5) The same option applies paremias with seme «taking care of his wife», carrying the information that relates to the duties of husband — wife to provide everything you need:

Продай муж лошадь да корову, купи жене обнову.

Хоть гайтан порви, а жену прокорми.

Хоть крест с шеи продай, а жену прокорми.

6) The following «moral qualities of the husband» parameter revealed by us includes the proverbs representing both positive, and negative qualities of the husband which are embodied in a concept «husband» and are fixed in the Russian language consciousness.

Investigating language material, we found the proverbs displaying such positive trait of character of the husband as kindness, decency:

Не та счастливая, что у отца, а что у мужа.

Любит жена и старого мужа, коли не ревнив.

Не та счастливая, что у отца счастлива, а что у мужа.

In the considered «moral qualities of the husband» parameter we revealed group of the paremias emphasizing such negative trait of character peculiar to the husband as laziness, idle pastime.

Жена у посудника (дома), а муж у посудника (в кабаке).

Жена мелет, а муж спит. Жена прядет, а муж пляшет.

Будь жена хоть коза, лишь бы золотые рога (т.е. богатство).

The maintenance of the last given proverb specifies that the husband appreciates in the wife, first of all financial position, but not cultural wealth. It should be noted that for the Russian national consciousness the negative relation to laziness manifestation, to inaction is characteristic. The content of the specified sayings of popular wisdom speaks about husbands lazy for which idle pastime and fun — prime care, about husbands who don't love and don't want to work.

In the maintenance of the following proverb manifestation of dishonesty, falsity of the husband in relation to the wife is displayed.

Не всяку правду муж жене рассказывает, а и рассказывает, так обманывает.

But, despite negative traits of character, the husband's sins in the Russian culture are less significant, than the wife's sins:

Муж согрешил, так в людях грех, а жена согрешила, домой принесла.

Мужнин грех за порогом остается, а жена все домой несет.

Муж задурит, половина двора горит; а жена задурит, и весь сгорит.

7) The husband in the Russian culture is valuable, despite all his sins and negative traits of character. It is told about it in the following proverbs:

С ним горе, а без него вдвое. Хоть лыком шит, да муж.

Худ мой мужилка, а завалюсь за него и не боюсь ничего.

Хоть плох муженек, а завалюсь за него — не боюсь никого!

Though some sayings of popular wisdom: reflect absolutely opposite views:

Стужа да нужна, а лучше худого мужа.

За плохим жить, только век должить (волочить).

Плохой муж в могилу, добрая жена по дворам — по миру.

Плохо стужа да нужна, а все лучше худого мужа.

In these proverbs representation that the Russian wife is ready to suffer «an icy cold is displayed and I nag», if only not to live with «thin» (i.e. with bad) the husband who will cause the wife only difficulties and troubles. Language material shows contradictory representations on the «thin» husband, on the attitudes of wives towards «thin» husbands.

8) It is possible to specify one more group of proverbs in which «husband» is allocated such semantic component of a concept as «dependence on the wife; at the good wife and the husband good»:

Доброю женою и муж честен.

Жена мужа не бьет, а под свой нрав ведет.

Ехал бы прямо, да жена упряма.

9) Many proverbs contain councils to husbands — as messages in a family. Not incidentally V.I. Dal' called a proverb — «a short parable, the lecture clear and accepted by all, stated hintingly, that is is allegoric».

На чужих жен не заглядывайся, а за своею пригляди.

Чужемужнину жену любить, с ней и плакаться.

Не всяку правду жене рассказывай!

Три друга: отец, да мать, да верная жена.

So, in this fragment parametrization of a concept «husband» on his components which display all forms of the married person was realized.

We revealed the following the most significant for the Russian culture semantic components of a concept «husband»: «domination in the family relations» (46): «The husband in the house that the head on church»; strict attitude towards the wife (34): «To the wife to lower, so in others houses to look for her» «the husband's duties» (21); «care of the wife» «Though tear a throat, but support the wife»;

Also less significant semantic components, the concept considered by us are defined: «relation to work» (10): laziness: «The wife grinds, and the husband sleeps. The wife spins, and the husband dances»; «intellectual properties» nonsense (8): «And the husband doesn't know where the wife walks»; wisdom, mind (7): «At the smart husband and the silly wife is leisure»; attitude towards bad husbands (6): «For bad to live, only to dolzhit a century»; decency (5): «Not that happy that at the father, and that at the husband», unpretentiousness (5): «The old husband is glad also to a one-year-old zhitnik, troyedenny porridge»; «moral properties» (6): dishonesty: «The husband tells not all the truth to the wife, and tells, so deceives».

On the basis of the proportion can be argued that connotative expressed exculpatory motives (95) prevail over the indictments (68). The overwhelming number of identified proverbs parameter «supremacy in family relations» may indicate the presence of a linguistic competence of Russian speakers such basic metaphors as «husband — the head of the family».

Список литературы

- 1 *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 1–4. — М.: Русский язык, 1978.
- 2 *Даль В.И.* Пословицы русского народа: Сб. в 2 т. — Т. 1. — М.: Худож. лит., 1989. — 431 с.
- 3 *Даль В.И.* Пословицы русского народа: Сб. в 2 т. — Т. 1. — М.: Худож. лит., 1989. — 447 с.
- 4 *Колесов В.В.* Язык и ментальность. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. — 240 с.
- 5 *Вежбицка А.* Семантические универсалии и описания языков. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 780 с.
- 6 *Арутюнова Н.Д.* Язык и мир человека. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 896 с.
- 7 *Апресян Ю.Д.* Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. — 1995. — № 1. — С. 37–53.
- 8 *Корнилов О.А.* Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. — М.: ЧеРо, 2003. — 349 с.
- 9 *Маслова В.А.* Лингвокультурология. — М.: Изд. центр «Академия», 2001. — 208 с.
- 10 *Степанов Ю.С.* Константы. Словарь русской культуры. — М.: Академ. проект, 2001.
- 11 *Логический анализ языка. Культурные концепты.* — М.: Наука, 1991.
- 12 *Телия В.Н.* Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 286 с.

Ә.Б.Қуанышева

Орыс тіліндегі әлемнің тілдік суретіндегі «күйеу» концептінің өлшемі

Мақалада лингвомәдениеттің ең бір өзекті мәселелерінің бірі — лингвомәдени концепт мәселесі сөз болады. Автор орыс мәдениетіндегі «күйеу» концептінің тұжырымдамалық талдауларын ұсынған. В.И.Дальдің жинаған орыс мақал-мәтелдеріндегі «күйеу» концептінің мағыналық құрылымы сараланған. Қорытындыда орыс лингвомәдениетіндегі «күйеу» концептінің ерекше мәнді мағыналық құраушылары талданған.

А.Б.Куанышева

Параметризация концепта «муж» в русской языковой картине мира

Статья посвящена одной из ключевых проблем лингвокультурологии — проблеме лингвокультурного концепта. Автором представлен концептуальный анализ базового концепта русской культуры — концепта «муж». Проанализированы собранные В.И. Далем русские пословицы и поговорки, которые раскрывают смысловое содержание концепта «муж». В заключение установлены наиболее и наименее значимые смысловые компоненты концепта «муж» для русской лингвокультуры.

References

- 1 Dal' V.I. *Explanatory Dictionary of Russian language*, 1–4, Moscow: Russian, 1978.
- 2 Dal' V.I. *Proverbs of the Russian people: Sat. 2 m., 1*, Moscow: Hudozhestvennaya literatura, 1989, 431 p.
- 3 Dal' V.I. *Proverbs of the Russian people: Sat. 2 m., 1*, Moscow: Hudozhestvennaya literatura, 1989, 447 p.
- 4 Kolesov V.V. *Language and mentality*, Saint Petersburg: Peterburgskoe vostokovedenie, 2004, 240 p.
- 5 Wierzbicki A. *Semantic universals and language description*, Moscow: Yazyki russloi kul'tury, 1999, 780 p.
- 6 Arutyunova N.D. *Language and the world of man*, Moscow: Shkola «Yazyki russloi kul'tury», 1996, 896 p.
- 7 Apresyan Yu.D. *Problems of Linguistics*, 1995, 1, p. 37–53.
- 8 Kornilov O.A. *Linguistic picture of the world as derivatives national mentalities*, Moscow: CheRo, 2003, 349 p.
- 9 Maslova V.A. *Lingvokulturologia*, Moscow: Publ. Center «Academy», 2001, 208 p.
- 10 Stepanov Yu.S. *Constants. Dictionary of Russian culture*, Moscow: Academ. proect, 2001.
- 11 Logical analysis of language. Cultural concepts, Moscow: Nauka, 1991.
- 12 Telia V.N. *Russian phraseology: semantic, pragmatic and lingvocultural aspects*, Moscow: Shkola «Yazyki russloi kul'tury», 1996, 286 p.

УДК 821.0+821.111(092)

В.Н.Зензеров, А.А.Щепина

Новосибирский государственный педагогический университет, Россия
(E-mail: anneta_shchepina@mail.ru)

Роль паралингвистических средств в романе У.С. Моэма «Театр»

Проблема исследования образа героя художественного произведения и средств его создания выходит на первый план в современной лингвистике. Наиболее интересными средствами с точки зрения современного языкознания являются паралингвизмы. Статья посвящена анализу вербализованных паралингвистических средств при создании художественных образов в романе «Театр» английского писателя У.С. Моэма. Актуальность такого исследования состоит в необходимости детального изучения актов и функций невербальной коммуникации, обнаруживаемых в художественном тексте, и способов их вербализации средствами современного английского языка.

Ключевые слова: лингвостилистические средства, паралингвистические средства, художественный образ, вербальный, невербальный.

Наука осваивает окружающую нас реальность разумом. Но одного лишь разума для постижения действительности бывает недостаточно. На помощь приходит искусство и важная его составляющая — художественные образы. Художественный образ связан не только с умственным, но и с чувственным постижением реальности. Таким образом, художественный образ становится одной из основных категорий эстетики, которой присущи особые способ и форма освоения и преобразования действительности.

Литературно-художественный образ представляет собой не только изображение конкретного персонажа (например, образ Джулии Ламберт). Являясь картиной человеческой жизни, литературно-художественный образ включает в себя и всё то, что окружает данного героя в жизни. Так, в художественном произведении человек изображается во взаимоотношениях с другими людьми.

Изображение персонажей и их взаимоотношений стоит в центре образной системы художественного произведения, в котором автор моделирует объективную действительность. Словесное описание внешности персонажа в большой степени способствует его визуализации, созданию ментальной картины, живого зрительного образа.

Еще одним признаком, который придает художественному образу таинственность, является *недосказанность*, которая возникает в атмосфере психологического (социального, духовного и т. п.) напряжения и обнаруживается неожиданным самоустранением автора. Писатель таким образом приглашает читателя к диалогу, настраивает его на сотворчество.

Благодаря тем качествам, которыми обладает художественный образ, можно определить его роль (или функцию) в литературном произведении. Образы создают возможность передачи читателю того особого видения мира, которое заключено в тексте и присуще автору или его персонажу. Вся смысловая и эстетическая информация художественного текста сконцентрирована в образе.

Самобытность автора раскрывается через выбор языковых средств, с помощью которых адекватно авторскому замыслу отражаются чувства и мысли, в которых автор может выразить свое отношение к герою. Это так называемые *лингвостилистические средства*, которые используются в процессе воплощения художественного образа. Такие языковые средства выразительности традиционно принято называть риторическими фигурами. Они призваны сделать речь богаче и ярче, а значит, привлечь внимание читателя или слушателя, заставить его задуматься. Воздействующая сила художественного произведения усиливается, если автор использует разнообразные изобразительно-выразительные средства, которые апеллируют к миру чувств и эмоций.

Наряду с лингвостилистическими средствами выразительности речи автором используются и *паралингвистические средства*. Графические стилистические средства необходимы для того, чтобы сообщить читателю то, что в устной речи передается ударением, тоном голоса или паузами. Эти средства неравноправны между собой. Преимущество принадлежит пунктуации. Ее роль заключается в передаче отношения автора к высказыванию, в подсказке эмоциональной реакции, которую ожидают от читателя. Пунктуация отражает и ритмико-мелодическое строение речи [1].

Заглавные буквы и особенности шрифта помогают проследить разное отношение персонажей к ситуации и к окружающей действительности, передают эмоционально-психологическое состояние героев, создают оттенок торжественности, напыщенности, придают высказыванию особую значимость, выделяют то, что требует особого эмоционального усиления.

Принципы создания образа, семантическая насыщенность компонентов и полнота описания находятся в прямой зависимости от места конкретного персонажа в произведении, а также определяются особенностями индивидуального стиля автора, его словесно-художественной установкой в данном произведении и жанровой принадлежностью текста [2].

Паралингвистика охватывает все виды кинесики (от жестов до пантомимы) и все виды фонации. Паралингвизмы обычно связаны с конкретным высказыванием и служат дополнением к лингвистическим средствам выразительности.

В литературном тексте автор не просто передает речь говорящего человека, а художественно ее изображает, охватывая и сочетающиеся с вербальной речью невербальные, паралингвистические проявления говорящего. Способность жеста выполнять функции лингвистического знака обуславливает широкий диапазон его выразительных возможностей. Образуя паралингвистический контекст, жесты способны заменять коммуникативно актуальные и неактуальные компоненты высказывания, предопределяя различные виды вербальной неполноты [3].

Использование различных невербальных средств обусловлено конкретной ситуацией общения и определенной избыточностью языковых средств. Снимая частично эту избыточность, неязыковые факторы могут компенсировать отсутствующие единицы языка. Также паралингвистические средства часто служат для достижения однозначности коммуникации. Они, сопровождая речь, подчеркивают необходимые смысловые части высказывания, дополняют выраженную словами мысль. Основное их назначение — уточнение мысли, ее оживление, усиление эмоционального звучания речи.

К паралингвистическим средствам относятся как «факторы субъекта» (выделение значимой информации с помощью различных движений и указаний говорящего), так и ситуационные явления, т.е. предметное окружение в момент говорения (своего рода внешний фон). Таким образом, объектом паралингвистики выступают не только фонация и кинесика, но и динамические и статические ситуационные маркеры, которые вовлекаются в формирование конкретного речевого акта.

При создании своих персонажей У.С. Моэм использует всю гамму способов и средств характеристики. Тем самым каждый художественный образ рассказывает свою историю, что в совокупности и является произведением с яркой, ироничной начинкой.

Джулия — типичная актриса средних лет. Она так вживается в свои роли, что продолжает играть вне сцены. Она увлечена своей профессией так, что театр становится ее жизнью. Джулия была когда-то безумно влюблена в Майкла, и во что бы то ни стало хотела стать его женой. Например, когда Джулия вместе с Майклом навещала его родителей, она так хотела угодить им, что играла роль простой, скромной девушки.

She felt instinctively that she must conceal the actress, and without effort, without deliberation, merely because she felt it would please, she played the part of the simple, modest, ingenuous girl who had lived a quiet country life [4; 17].

Чтобы вновь ощутить свою былую молодость, Джулия заводит интрижку с молодым бухгалтером. Но и в любовных отношениях она не может быть искренней. Даже в тот момент, когда Джулия понимает, что Том влюблен в Эвис, она разыгрывает сцену, чтобы выглядеть в этой ситуации достойнее Тома.

*She turned her eyes on him once more. She could always cry easily, and she was really so miserable now that she did not have to make even a small effort. He had never seen her cry before. She could cry, without sobbing, her wonderful dark eyes wide open, with a face that was almost rigid. Great heavy tears ran down it. And her quietness, the immobility of the tragic body, were terribly moving. She hadn't cried like that since she cried in *The Stricken Heart* [4; 71].*

Майкл также являет собой пример характерного образа. Он реалист, не питает амбиций по поводу своей актерской карьеры и успешно занимается бизнесом.

Michael was a tidy, business-like man, and her photographs were kept in large cardboard cases, dated and chronologically arranged. His were in other cardboard cases in the same cupboard [4; 8].

Том — довольно типичный молодой человек, страстно влюбленный в девушку и готовый на многое ради того, чтобы получить ее расположение.

Вот, что говорит о нем Джулии мисс де Фриз: *Well, he's told Avie Crichton that he'll get her a part in your next play; He says he can get you to do anything he wants. He says you just eat out of his hand; He's a very commonplace, rather vulgar man. It's not surprising if all the fuss you've made of him has turned his head. [4; 81, 82].*

Эви — обычная представительница рабочего класса, не отличающаяся светскими манерами и опрятной внешностью.

She was a cockney, a thin, raddled, angular woman, with red hair which was always untidy and looked as if it much needed washing, two of her front teeth were missing.

For the little I eat I've got all the teeth I want. It'd only fidget me to 'ave a lot of elephant's tusks in me mouth. Evie drew her forefinger across the base of her nostrils and sniffed [4; 8].

Все эти герои являют собой характеры и участвуют в организации образной картины произведения в целом. Именно через них У. С. Моэм показывает, что жизнь — это театр, а все люди в ней — актеры, вынужденные играть по правилам этой жизни.

Всем персонажам романа «Театр» свойственна типичность. В них сконцентрированы черты и признаки, находящие свое отражение в реальной жизни и являющиеся обобщением многих явлений действительности, личного опыта автора. Герои романа чрезвычайно близки Моэму. Джулия также выросла во франкоязычной английской семье.

She was born in Jersey, where her father, a native of that island, practised as a veterinary surgeon. Her mother's sister was married to a Frenchman, a coal merchant, who lived at St. Malo, and Julia had been sent to live with her while she attended classes at the local lycee. She learnt to speak French like a Frenchwoman. She was a born actress <...> [4; 10].

Майкл, как и сам автор, живет в браке не по любви.

He had affection and admiration for her, he felt at ease with her, and he had confidence in her, but she was well aware that he was not in love with her [4; 20].

Том — это полный энергии молодой человек. Он без труда соблазняет уже немолодую актрису. У Моэма также были молодые поклонницы, несмотря на то, что писатель был женат.

He blushed again and his blue eyes shone. («He's really rather sweet».) He was not particularly good-looking, but he had a frank, open face and his shyness was attractive. He looked nice and clean [4; 6].

Застенчивость Тома и его голубые радостно «светящиеся» глаза привлекают Джулию. Но данные паралингвистические средства лишь выполняют эмотивную функцию и говорят о его волнении, но не об искренней симпатии.

Моэму удалось не только рассказать о театральной паре, имеющей успех в Лондоне, но и тонко раскрыть психологию семейных отношений, все потаенные уголки загадочной женской души, разные стороны дружбы, любовь и страсть, и театр, как он есть. Каждый персонаж несет в себе ценностную ориентацию. Все образы обладают эмоциональностью и динамичностью, и практически каждый что-то утверждает или отрицает. Через образ можно увидеть мнение самого автора. Например, сложно представить, что молодой привлекательный человек искренне влюбляется в даму средних лет, хотя и

очень красивую. И Джулии «небольшая интрижка» не может принести ничего, кроме страданий. Ее внутреннее психологическое состояние раскрывается благодаря паралингвистическим средствам. Слезы, которые для Джулии весьма нехарактерны, говорят об искренних эмоциях, она глубоко несчастна.

You're great fun to go about with and you're always so well turned out, you're a credit to any woman. I've liked going to bed with you and I've a sort of notion you've liked going to bed with me. Tears, tears that nobody could see, rolled down her cheeks. She was miserably unhappy [4; 95].

Но, несмотря на то, что и Джулия, и Майкл завели роман на стороне, они все равно не оставят друг друга. Ведь они вместе уже очень давно, у них есть сын и «звание» самой образцовой семьи Лондона. Они не те, кто идет наперекор своим привычкам.

– *You don't really think she means anything to me, do you? You ought to know by now that you're the only woman in the world for me.*

– *You old donkey», smiled Julia, knowing exactly what he was thinking and tickled to death at his mistake. «After all, you are the handsomest man in London.* [4; 132].

Тактика Джулии характеризует ее не только как блестящую актрису, но и как мудрую женщину. Она лишь улыбается и довольно смеется, слушая оправдания Майкла, невербальные компоненты коммуникации здесь выполняют регулирующую функцию, так как направлены на управление вербальным поведением Майкла. Своей улыбкой Джулия убеждает мужа, что верит ему, и впоследствии он сам начинает верить в свою ложь.

Все образы героев в романе У. С. Моэма «Театр» обладают невероятной естественностью, обладают логической и эмоциональной завершенностью. Джулия — очень темпераментная натура. Взрыв чувств и эмоций часто передается не только вербально, но и паравербально.

She swept up and down the room. They had a small flat at Buckingham Gate and there was not much space, but she did her best. She threw up her hands to heaven [4; 27].

Майкл, напротив, — весьма скупой (во всех смыслах), спокойный и даже холодный человек.

It seemed to her that none but she knew what it was like to live with a man who was such a monster of vanity. He was a bore, a crashing bore. He liked to tell Julia everything he did and every scheme that passed through his head <...> [4; 36].

Том — совсем еще юный, но тщеславный, а Эвис — карьеристка, влюбленная в свою профессию.

She knew that what had awakened his conscience was the love that had seized him for a girl who he believed was pure. The poor fool! Didn't he know that Avice Crichton would go to bed with an assistant stage manager if she thought it would get her a part? [4; 95].

Как видим, герои отлично гармонируют, дополняя друг друга.

Еще одним признаком, которым обладают некоторые персонажи романа, является недосказанность. Именно это свойство придает им некую таинственность, наделяет их образ смысловой глубиной. Например, образ Томаса Феннела вначале предстает загадочным молодым бухгалтером без имени. И лишь позже читатель узнает, кто он на самом деле. Но не писатель помогает до конца понять сущность данного персонажа, читатель сам приходит к такому заключению, исходя из результатов анализа различных средств, использованных в образе героя.

– *By the way, what's his name?*

– *I haven't a notion* [4; 3, 4].

Таким свойством, как недосказанность, обладает и образ Джулии Ламберт. Блестящая актриса, не разграничивающая жизнь и театр, неожиданно для себя самой влюбившаяся в молодого бедного бухгалтера. Искренние эмоции Джулия выражает крайне редко. Улыбка, пожатие плечами, смех — в большинстве случаев выполняют саморегулирующую функцию. Она пытается успокоить себя, убедить в правильности своих действий, оправдать события, которые поставили ее в тупик.

She could not but laugh when she thought of Tom. He had wanted her that afternoon, he had wanted her still more that night. It was wonderful to think that he meant no more to her than a stage-hand. It gave one a grand feeling of confidence to be heart-whole. She thought once more of Tom and spiritually shrugged a humorous shoulder. It was an amusing experience [4; 135].

У.С. Моэм использует несколько способов презентации художественного образа главных персонажей. Прежде всего, это внешняя и внутренняя речь героев в монологах и диалогах, авторская характеристика, описание по характерной черте, интерьер, многочисленные паралингвистические элементы, оформленные в виде ремарок (жесты, мимика), и характеристика другими персонажами.

Каждый герой характеризуется своими речевыми особенностями, по которым читатель всегда определит, кто сейчас говорит. Наиболее яркой речью обладает Джулия Ламберт.

Лексика, которую использует главная героиня, специфична, особенно по отношению к сильному полу. Основными словами здесь являются *fool, sweet, stupid* и некоторые другие. Из чего можно сделать вывод, что Джулия Ламберт считает мужчин глупыми, но милыми существами.

Poor lamb, she thought, I suppose this is the most wonderful moment in his whole life; Poor lamb, he must be as poor as a church mouse; Unless this young man is a much bigger fool than I think him he must know that there's nothing in the way of acting that you can't do [4; 4].

Обращаясь к Эви или даже к мисс де Фриз, Джулия часто использует слово *cow*. Автор поясняет, какой грубой может быть Джулия, подчеркивая тем самым свое глубокое недовольство или разочарование в действиях окружающих ее людей.

You shut your trap, you old cow, said Julia, who could be very vulgar when she chose [4; 38]; *You old cow, she said to her. How dare you interfere with my private concerns?* [4; 78]; *Old cow, thought Julia. Old cow* [4; 134].

Внутренняя речь героини выделена в тексте особым образом — заключена в круглые скобки: *(He has a certain charm); (He's really rather sweet)* [4; 6]; *(The blasted fool, why does he talk all that rot? Doesn't he know I'm crazy to marry him? Why doesn't he kiss me, kiss me, kiss me? I wonder if I dare tell him I'm absolutely sick with love for him)* [4; 18]; *(I'm a fool. I'm a bloody fool)* [4; 57]; *(The skunk, the dirty skunk. Codding me all these years)* [4; 110].

Ряд особенностей проявляется в этом дискурсе — это эмоциональная речь героини, ее искреннее чувство. Джулия часто использует повторы, что не является особенностью ее внешней речи.

Также Джулия Ламберт пользуется сценической речью персонажей, которых она играла, цитирует песни и слова из известных литературных произведений: *Beer, glorious beer* [4; 135]; *The Queen of Scots hath a bonnie bairn and I am but a barren stock* [4; 136].

Таким образом, речь Джулии поэтична благодаря таланту актрисы. Она активно использует как просторечье, так и возвышенный пласт лексики. В каждом слове героини присутствует экспрессия, что, безусловно, завораживает слушателей, но может оскорбить и обмануть. Искреннее и глубоко личностное раскрывается во внутренних монологах Джулии.

Эви, как и Джулия, характеризуется некоторыми особенностями своей речи. Она разговаривает на диалекте кокни, что видно в каждой ее фразе.

For the little I eat I've got all the teeth I want. It'd only fidget me to 'ave a lot of elephant's tusks in me mouth»; «As long as Miss Lambert's young enough to play women of twenty-five, I'm young enough to dress 'er. And maid 'er [4; 38].

Еще один способ, помогающий автору раскрыть внутренний мир героя, его характер и психологические особенности, — это описание интерьера комнаты героя. Моэм детально описывает интерьер кабинета Майкла Госселина и комнаты Джулии Ламберт.

Кабинет Майкла: *It was a very proper room for the manager of a first-class theatre. The walls had been paneled (at cost price) by a good decorator and on them hung engravings of theatrical pictures by Zoffany and de Wilde. The armchairs were large and comfortable. Michael sat in a heavily carved Chippendale* chair, a reproduction but made by a well-known firm, and his Chippendale table, with heavy ball and claw feet, was immensely solid* [4; 3].

Особенностью его кабинета является то, что «он был отдан в руки опытного декоратора». Тем самым интерьер подчеркивает, что хозяин дома не способен к истинному творчеству. А вот комната Джулии носит черты, характеризующие героиню, и может многое рассказать о ней (*pink silk, Nattier blue, gilt cherubs, Hamlet stool*).

Комната Джулии: *The bed and the dressing-table were upholstered in pink silk, the chaise-longue and the armchair in Nattier blue; over the bed there were fat little gilt cherubs who dangled lamp with a pink shade, and fat little gilt cherubs swarmed all round the mirror on the dressing-table. She wrote her letters at a satinwood desk, seated on a gilt Hamlet stool* [4; 5].

Здесь Джулия предстает как творческая личность. Тона ее комнаты приносят ощущение праздничной атмосферы, но также и контрастность. Стул, за которым Джулия пишет свои письма, взят из декораций к пьесе «Гамлет», что указывает на ее связь с театром. Также У.С. Моэм говорит, что спальная комната принадлежит только Джулии (*her bedroom*) и, следовательно, Майкл спит отдельно, что свидетельствует об отсутствии семейной идиллии.

Комната Томаса Феннела, в отличие от комнат Майкла и Джулии, выглядит довольно скромно и выдает его затруднительное финансовое положение. Том живет бедно в непрестижном районе города и поэтому стремится завести полезные знакомства в высших кругах общества, чтобы исправить свое положение.

The room into which he led her was fairly large, but dingily furnished. The crockery was of the cheapest sort.

Poor lamb, he must be as poor as a church mouse.

She noticed the pathetic attempts he had made to conceal the fact that it was a bedroom as well as a sitting-room. The divan against the wall was evidently his bed at night [4; 45].

Увидеть героя со стороны позволяет характеристика, данная другими персонажами. Например, Джулия Ламберт получает множество лестных отзывов от Майкла Госселина, Джимми Лэнгтона и Чарльза Тэмпли.

You're simply wonderful in it; All an actress like Julia wants is a vehicle. Give her that and she'll do the rest [4; 6]; You've got everything. You're the right height, you've got a good figure, you've got an indiarubber face [4; 11]; Another Siddons perhaps. A greater Ellen Terry [4; 42].

Однако в тексте имеется также ряд эмоциональных высказываний Роджера Госселина, дающих критическую характеристику Джулии: *You don't know the difference between truth and make-believe; Sham is your truth [4; 23].*

Но все характеристики касаются не личностных качеств Джулии Ламберт, а, скорее, ее актерского мастерства. Личность героини остается за кадром. А вот, характеризуя Майкла, герои говорят больше о его внешности, нежели о таланте. Например, Джулия Ламберт часто воспекает красоту своего мужа, используя такие определения, как *handsome* и *lovely*.

Michael, you're so handsome. No one could refuse to marry you! [4; 19]; Oh, you don't understand. He's so frightfully handsome, they'll fall for him like a row of ninepins, and poor lamb, he's so susceptible to flattery [4; 47]; You're more lovely than ever, she said [4; 64].

Сам Моэм выступает в романе в роли рассказчика. Поэтому еще одним способом характеристики персонажей является авторская характеристика, которая сопровождает героев практически везде. Автор объясняет речь, поступки, чувства своих персонажей, но не раскрывает их личность полностью. Он предлагает читателю самому понять характер персонажа. Такое описание отличается от классической портретной характеристики.

Например, Джулия говорит резкое слово, и автор тут же поясняет, что Джулия говорит совсем иначе с окружающими, нежели с самой собой: *Julia talked very differently to herself and to other people: when she talked to herself her language was racy [4; 4].*

Слово *racy* выступает как фоновое паралингвистическое средство, с помощью которого автор показывает, как Джулия себя любит. Ее речь при разговоре с собой — живая и выразительная.

Хотя Джулию нельзя назвать блестящим собеседником, у нее много знакомых в высших кругах общества, с которыми она часто общается. И здесь автор поясняет, в чем состоит секрет актрисы. При помощи лингвистических, а также паралингвистических средств (*her eyes were so bright, her manner so intelligent, she had a great gift of mimicry*) Джулии удастся устанавливать нужные контакты и влиять на собеседника.

Julia was not a brilliant conversationalist, but her eyes were so bright, her manner so intelligent, that once she had learnt the language of society she passed for a very amusing woman. She had a great gift of mimicry, which ordinarily she kept in check thinking it was bad for her acting, but in these circles she turned it to good account and by means of it acquired the reputation of a wit [4; 27].

Режиссер Джимми Лэнгтон говорит, что Майклу не удастся любовная сцена, и Моэм объясняет причину такой неудачи.

But it was no good. Notwithstanding his beauty, his grace and his ease of manner, Michael remained a cold lover [4; 10].

В романе также можно встретить прямое описание, которое сводится к портретному. Чаще всего при описании главных героев оно весьма небольшое по объему и представляет лишь некоторые общие черты персонажа (фигура, глаза, волосы).

Майкл Госселин: *He still had at fifty-two a very good figure. As a young man, with a great mass of curling chestnut hair, with a wonderful skin and large deep blue eyes, a straight nose and small ears, he had been the bestlooking actor on the English stage [4; 5].*

Том Феннел: *He had curly light brown hair, but it was plastered down and Julia thought how much better he would look if, instead of trying to smooth out the wave with brilliantine, he made the most of it* [4; 6].

В создании второстепенных образов прямое описание занимает одно из главных мест. Поэтому в тексте встречаются детальные портретные описания. Это облегчает понимание личности героя, читатель сразу знакомится с персонажем, а не на протяжении всего романа.

Чарльз Тэмерли описывается автором как образованный и интеллигентный человек (*cultured, well read, well-bred*).

He was then a man of nearly forty, with a small head on an elegant body, not very good-looking but of distinguished appearance. He looked very well-bred, which indeed he was, and he had exquisite manners. He was an amateur of the arts. He was a lover of music and exceedingly well read [4; 42]; *Charles Tamerley, so distinguished, so cultured, so elegant, loved her with an imperishable devotion* [4; 97].

А Долли характеризуется как пожилая обеспеченная дама (*pearls, diamond brooch*). Она истинная ценительница театра (*passion for the stage*) и поэтому всячески стремится помочь блестящей актрисе Джулии Ламберт.

She was a short stout woman with a fine Jewish nose and fine Jewish eyes, a great deal of energy, a manner at once effusive and timid, and a somewhat virile air. She had a passion for the stage [4; 30]; *Dolly de Vries was now a woman of sixty. There was a slightly masculine touch in her black satin dress, but she wore a double string of pearls round her neck, a diamond brooch at her waist and another in her hat* [4; 74].

При описании поведения и манер второстепенных персонажей автор использует паралингвизмы (*looked very well-bred; he had exquisite manners; so cultured; a manner at once effusive and timid, and a somewhat virile air*), выполняющие функцию социальной ориентации. Паралингвистические средства помогают создать более полный, детальный образ персонажей. Мимика и жесты выступают как формы внешнего проявления переживаний человека.

Разнообразные паралингвистические средства выполняют в тексте ту или иную функцию. Многочисленные ремарки и распространенные авторские описания помогают «ввести» паравербальные средства, которые позволяют понять чувства и характер героев, т.е. увидеть целостный художественный образ. Причем паралингвизмы не только сопровождают речь героев, но и участвуют в построении так называемых «немых сцен».

Сцена возвращения Джулии домой после визита к Тому Феннелу — одна из самых ярких «немых» сцен в романе. Здесь показаны истинные чувства героини без всякой наигранности. Героиня поступает так, потому что ей хорошо, она счастлива.

Julia tore off her clothes, and flung them with ample gestures all over the room. Then stark naked, she skipped on to bed, stood up on it for a moment, like Venus rising from the waves, and then throwing herself down stretched herself out [4; 47].

Мимика и жесты эффективно используются Джулией Ламберт. Она способна изобразить целую гамму чувств и эмоций, не произнеся ни слова.

When she had got into her room and somewhat noisily locked the door, she paraded up and down bowing right and left graciously to her obsequious retainers. She stretched out her lily white hand for the trembling old steward to kiss (as a baby he had often dandled her on his knee), and when he pressed it with his pallid lips she felt something fall upon it. A tear [4; 39].

Чтобы усилить свое вербальное сообщение, Джулия всегда тщательно подбирает верные жесты. Хватит лишь взмаха ресниц, чтобы заморозить собеседника, поэтому она буквально осыпает окружающих своими взглядами и улыбками.

She gave him the quick delightful smile, with a slight lift of her fine eyebrows [4; 4]; *Julia gave... a wistful look; Julia gave... a significant glance* [4; 5]; *Julia gave... a delightful, but slightly deprecating smile* [4; 7]; *She gave him another sort of smile, just a trifle roguish; she lowered her eyelids for a second and then raising them gazed at him for a little with that soft expression that people described as her velvet look* [4; 8].

Жесты и мимика Джулии являются важнейшими элементами актерской игры, поэтому она использует жесты типичных персонажей определенных драматических произведений, которые уже стали ее «визитной карточкой» на сцене.

She turned her eyes on him once more. Great heavy tears ran down. And her quietness, the immobility of the tragic body, were terribly moving. She was not looking at Tom, she was looking straight in front of her... [4; 106]; She was lying on the sofa and she stretched out her arm to give him her hand, the gracious smile of Madame Recamier on her lips... [4; 79].

Джулия Ламберт привлекает невербальные компоненты общения с целью установления контакта или для самопрезентации. Её жесты выполняют как дейктическую, так и эмфатическую функцию. Жесты и мимика других героев романа также привлекают внимание читателя.

Если Джулия довольно эмоциональная, эксцентричная натура, то Майкл — напротив — весьма рассудителен и сдержан (*perfect gentleman, sit calmly*). Но, несмотря на его некоторую апатичность, он весьма ранимый и добродушный человек (*eyes were heavy with tears, charming smile*). Это можно увидеть и в его взгляде, и поведении в целом. Невербальные средства здесь часто заменяют коммуникативно неактуальные компоненты высказывания, вносят дополнительную информацию о персонаже, либо выполняют эмфатическую функцию.

He did not speak to her, but looked sternly in front of him. Then she saw that he was clenching his jaw to prevent its trembling and that his eyes were heavy with tears [4; 22]; Michael, always the perfect gentleman, slightly raised his eyebrows and compressed his thin lips [4; 111]; He motioned her to be quiet [4; 142]; It infuriated her that when she worked herself up into a passion of tears he should sit there quite calmly, with his hands crossed and a good-humoured smile on his handsome face... [4; 39]; He smiled, and his smile was as charming as ever. He came over to her and kneeling by her side put his arms round her [4; 49].

Через кинесику раскрывается личность Тома Феннела. Его эмоциональное поведение говорит о несдержанности, желании презентовать себя и установить нужные контакты. Он корыстен и наивен, но, в силу своей молодости, неспособен скрыть этого.

He flung himself on his knees and passionately kissed her mouth [4; 79]; He smiled stiffly in answer to Julia's warm, ready smile and she felt the palm of his hand wet with sweat when she cordially grasped it. His confusion was touching [4; 4]; He gave her his good, friendly smile and slightly shook his head [4; 91].

Образы второстепенных героев благодаря кинесическим средствам оказываются не менее яркими и являются неотъемлемой частью образной системы романа.

Мимика и жесты лорда Чарльза Тэмерли привносят дополнительную информацию не только о его личных качествах, но и о его отношении к Джулии. Он безответно влюблен в нее и страдает, пытаясь скрыть свои чувства.

Charles smiled with his gentle, rather melancholy eyes [4; 116]; When Charles realized that he loved her his manner changed a little, he seemed struck with shyness and when they were together was often silent; His face was crossed by a twinge of agony [4; 76]; He kissed her tenderly. It was the first time he had ever kissed her [4; 77]; ...looking at her with an embarrassment that he tried hard to conceal [4; 110].

Весьма значимой фигурой в романе является Долли де Фриз, несмотря на то, что это персонаж второго плана. Она с первых минут появления в романе завораживает читателя своей манерой поведения. С одной стороны, она выступает как сильная и властная вдова, с другой — как добрая, ранимая и искренне любящая Джулию и театр.

She looked him in the face. Her eyes were anguished [4; 112]; ...and when he came into the room Dolly turned to him with her great eyes misty with tears [4; 48]; Dolly leant over and kissed Julia on the lips [4; 47]; Her eyes filled with tears and began to roll down her massive cheeks [4; 43].

Первый режиссер Джулии и Майкла Джимми Лэнгтон в романе является лишь эпизодическим героем, но и здесь Моэм использует не просто прямое описание, но также кинесические средства, благодаря которым мы видим его характер и манеру общения. Джимми Лэнгтон — весьма резкий и своенравный человек, не поддающийся никаким провокациям, даже со стороны Джулии. Анализируя его поведение, приходишь к выводу, что его актерам пришлось пройти суровую школу.

He struggled to get free of her, but she was strong and violent. He took a swing and with his open hand gave her a great smack on the face. <...> He poured her out a stiff dose of whisky, added a drop of soda, and made her drink it [4; 32].

Большинство персонажей находят свою характеристику в отдельных жестах, которые становятся особой деталью, позволяющей читателю понять модель его поведения, его личность. Например, Майкл Госселин хочет выглядеть молодым и красивым, и делает все, чтобы казаться таковым.

He threw out his chin and drew in his belly. He straightened his back; he had got into the way of sitting with his chin slightly thrust out so that the wrinkles in his neck should not show and he held himself with an arched back to keep his belly from sagging [4; 120]; Michael thrust out his jaw a little and pulled in his belly [4; 89].

А Том Феннел постоянно краснеет от показной скромности.

He blushed scarlet; The young man blushed again and his adam's apple moved in his thin neck; He blushed again and his blue eyes shone [4; 4–5]; He blushed again and his blue eyes shone [4; 6]; The height-

ened colour on his cheeks told her how excited he was to meet such distinguished persons [4; 107]; Tom gave him a startled look and went scarlet. The habit of flushing mortified him horribly, but he could not break himself of it [4; 116].

Гувернантка Эви представлена автором необразованной, вечно шмыгающей носом. Кинесика служит источником информации о социальном статусе и особенностях характера персонажа.

Evie drew her forefinger across the base of her nostrils and sniffed [4; 38]; Evie turned round and looked at her. She thoughtfully rubbed her finger along her nostrils [4; 104]; Evie sniffed [4; 70]; Evie turned round and looked at her. She thoughtfully rubbed her finger along her nostrils [4; 120]; Evie's sniff was skeptical [4; 140]; When she was dressing, Evie, sniffing as usual, told her that... [4; 168].

Эви ведет себя так в силу своего низкого происхождения, о чем автор сообщает, как только гувернантка появляется в действии романа.

She was a cockney, a thin, raddled, angular woman, with red hair which was always untidy and looked as if it much needed washing, two of her front teeth were missing... [4; 55].

Особое внимание автор уделяет глазам героев, описывая их с высокой точностью. Ведь глаза могут многое рассказать о своем хозяине. Поведение глаз отличается у мужчин и женщин, но зрительный контакт — это самое сильное средство неречевого общения.

Джулия Ламберт обладает красивыми выразительными глазами: *She looked straight into his eyes. Her own were large, of a very dark brown, and starry [4; 4]; ... and there was a melting look in her fine eyes [4; 7]; Thank God, I've got good eyes and good legs [4; 11]; Of course Julia had sharp eyes [4; 31]; ... and still she stared at him with those streaming eyes [4; 43].*

Глаза Майкла Госселина также описаны с удивительной точностью, и через них раскрывается внутренний мир героя, его такие личностные качества, как доброта и искренность: *As a young man, with a great mass of curling chestnut hair, with a wonderful skin and large deep blue eyes...; But with his splendid eyes and his fine figure he was still a very handsome man [4; 5]; Her heart melted within her when she looked into his deep, friendly eyes... [4; 15]; His beautiful eyes beamed with pleasure [4; 24].*

Помимо кинесических средств характеристики героев, У.С. Моэм использует также *фонацию*.

Такие фонационные явления, как вздох, плач, кашель, смех, крик, дыхание могут являться средствами эмоциональной окраски речи. Голос довольно точно сообщает окружающим о текущем состоянии человека (о его переживаниях, отношении к фактам, самочувствии, а нередко и о темпераменте, о чертах характера). Смысл высказывания может меняться в зависимости от того, какая интонация, ритм, тембр были использованы для его передачи.

Джулия обладает широчайшим диапазоном голоса, что позволяет уловить в ее тоне иронию, тревогу или недовольство. Голос Джулии часто мягкий и приглушенный, с понижением интонации к концу каждой фразы, что свидетельствует о печали или усталости (*Her voice was rather low and ever so slightly hoarse [4; 6]; She said the words very brightly, so that they sounded polite, but somewhat casual [4; 31]; Julia dropped her voice to a low, grave note. It had a true ring of sincerity [4; 122]*). Иногда происходит форсирование звука, спазмы голоса, что говорит о некотором напряжении героини (*Julia's voice faltered. Her jaw began to tremble and the loss of control over her muscles was strangely moving [4; 105]*). Но Джулия также часто смеется, негромко, весьма сдержанно, показывая свое удовлетворение ситуацией, либо пытаясь скрыть внутреннее напряжение (*She gave a rippling laugh [4; 61]; Julia crowed with delight [4; 116]*).

Манера речи Майкла, наряду с его невербальным поведением, характеризует его как спокойного, добродушного человека (*said heartily, paused*). В нем сталкиваются две крайности: с одной стороны, он флегматичен (паузы в речи, частое молчание), с другой же стороны, он меняет мелодичный, мягкий голос на высокий, в широком диапазоне силы и тональности для выражения гнева и недовольства (*cried*). Но с Майклом это случается очень редко.

Well, young feller, said Michael heartily, rubbing his hands, do you know what I hear about you? I hear that you're compromising my wife. [4; 115]; I never heard such nonsense, he cried. What a filthy mind you've got, Julia! [4; 47]; He paused. He was not a quick thinker and needed a little time to let a notion sink into his mind [4; 24].

Высота звучания голоса, темп речи, ее громкость, артикуляция являются уникально характерными для каждого человека. Неудивительно, что Джулия узнает Тома при разговоре по одному единственному произнесенному им слову.

The monosyllable had betrayed her. A chuckle travelled over the wire. The sound of his voice and the words told her who it was [4; 60].

Голос Тома часто дрожит, а его сила и высота постоянно форсируют. То, что Джулия считает милым и принимает всего лишь за смущение молодого человека, на самом деле может служить показателем его волнения вследствие обмана (*sounded eager, peevish, troubled*).

Will you really? his voice sounded eager. He had a pleasant voice. When? [4; 66]; *But his voice was troubled* [4; 84]; *He had paused for a moment before answering and his voice was peevish* [4; 102]; *There was a long pause before he answered* [4; 103].

Голос способен выразить такую же гамму чувств, как и жестикация человека. Долли де Фриз обладает не только выразительной мимикой, но и весьма эмоциональной речью. Ее манера говорения позволяет проникнуть в ролевое поведение героини и распознать его. Высокий голос, показывающий энтузиазм и радость, иногда становится чрезмерно высоким, даже пронзительным, что говорит о беспокойстве (*Her voice was loud and deep, but when she got excited the words were apt to tumble over one another and a slight cockney accent revealed itself*; «*Pompous old ass*», *she hissed as she went down in the lift* [4; 111]). Высокий тон голоса Долли в моменты горечи и усталости сменяется мягким и приглушенным (*Her voice was lower than usual and there was a little tremor in it* [4; 47]; *Dolly's voice sounded cold* [4; 108]).

Фонационные средства, как и кинесические, играют важную роль в создании художественного образа. Кинесические средства помогают точнее понять передаваемое сообщение, наблюдая за поведением собеседника в процессе коммуникации. Мимика, жесты, положение тела могут быть даже содержательнее и информативнее, чем вербальное сообщение.

Фонационные средства позволяют распознать того, кто говорит, благодаря характерным особенностям голоса каждого человека. По голосу также можно определить физическое и психоэмоциональное состояние человека, его намерения и некоторые черты характера.

В романе У.С. Моэм создает яркие художественные образы, обладающие такими свойствами, как типичность, органичность (живость), ценностная ориентация и недосказанность. Данные признаки являются характерными для всех героев романа, что способствует целостному восприятию образной системы художественного произведения.

Персонажи романа «Театр» весьма гармонично вписываются в свою эпоху. Раскрыть суть того или иного героя помогают интерьер, внутренняя и внешняя речь персонажа, авторская характеристика, описание характерной черты и многое другое.

Помимо вербальных средств характеристики персонажей, в романе также используются паралингвистические средства: кинесические и фонационные.

Сопровождая речь героев, паралингвистические средства усиливают эмоциональность высказывания, вносят дополнительную информацию или уточняют мысль. Но паралингвизмы не всегда используются в акте коммуникации. В романе имеют место «немые» сцены, в которых автор детально описывает невербальное поведение героев. Особенно в этом плане отличается актриса Джулия Ламберт. Именно через невербальное поведение героини, ее жесты, мимику, позы раскрывается большая часть личностных качеств.

Паралингвизмы вместе с лингвистическими средствами часто выявляют характерные черты персонажа. Основными функциями кинесики в романе являются самопрезентация, установление контакта и выражение внутреннего состояния героев. С помощью фонации (темп, тон и высота голоса) персонажи выражают свое раздражение, гнев, беспокойство, волнение или радость и удовлетворение.

У.С. Моэм в романе «Театр» не раскрывает всех «секретов» своих героев, он дает возможность читателю самому проинтерпретировать действия персонажей и сделать необходимые выводы относительно их личности.

Список литературы

- 1 Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. — М.: Изд-во лит. на иностр. языках, 1958. — С. 47.
- 2 Сырица Г.С. Филологический анализ художественного текста: Учеб. пособие. — М.: Гнозис, 2007. — С. 34.
- 3 Колианский Г.В. Паралингвистика. — М.: Наука, 1974. — С. 12.
- 4 Моэм У.С. Театр: роман на англ. яз. / Комментар. Н.М. Коптюг. — Новосибирск: Сибирское универс. изд-во, 2011. — 222 с.

В.Н.Зензеров, А.А.Щепина

У.С. Моэмның «Театр» романындағы паралингвистикалық амалдар ролі

Жаңа лингвистика ғылымында көркем әдебиет кейіпкерлерін зерттеу және жаңадан құрастыру бірінші орында тұр. Қазіргі қазақ тіл ғылымының көзқарасы бойынша ең қызықты тәсілдердің бірі болып паралингвизм саналады. Мақала ағылшын жазушысы У.С. Моэмның «Театр» шығармасының көркем бейнелерін жасауда қолданылған вербальдік паралингвистикалық тәсілдерді зерттеуге арналған. Мұндай зерттеудің көкейкестілігі көркем мәтінде кездесетін вербальді емес қарым-қатынастың функцияларын түгелдей қарастыруды және оларды ағылшын тілінің әдістерімен вербальді қарым-қатынас түріне өзгертуге бағытталады.

V.N.Zenzerov, A.A.Shchepina

Role of paralinguistic means in the novel «Theatre» by W.S. Maugham

The problem to study character's image and means of its creation is on the first place in modern linguistics. In terms of modern philology the most interesting means are paralinguistics. This article is dedicated to the analysis of verbalized paralinguistic means pending creation of literary images in the novel «Theatre» by an English writer W.S. Maugham. Urgency of such research consists in necessity of detailed study of acts and functions of non-verbal communication in literary text and means of their verbalization through modern English language.

References

- 1 Gal'perin I.R. *Essay on the statistics of English language*, Moscow: Publ. books in foreign languages, 1958, p. 47.
- 2 Syrica G.S. *Philological analysis of artistic text: tutorial*, Moscow: Gnozis, 2007, p. 34.
- 3 Kolshaginski G.V. *Paralinguistics*, Moscow: Nauka, 1974, p. 12.
- 4 Maugham W.S. *Theatre: roman; in English language* / Commented N.M.Koptyug, Novosibirsk: Siberian University Press, 2011, 222 p.

УДК 81`

М.Фрешли

*Западно-Венгерский Университет, Сомбатхей, Венгрия
(E-mail: freslim@mail.ru)*

Вино в древнерусской литературе

В статье представлен анализ семантики и функции вина в произведениях древнерусской литературы. В древнерусской литературе вино выполняет четыре разные функции: оно становится источником наслаждения, продуктом питания, символом страсти и символом богатства. Вино как объект культуры проявляется в древнерусской культуре, интегрируя в себе загадочные элементы греческой культуры и этические нормы христианства.

Ключевые слова: вино, древнерусская литература, библейская традиция, символ.

Виноградарство является неотъемлемой частью европейской культуры. Хотя роль виноградарства глубоко изучена в западноевропейской культуре [1], о чем свидетельствуют многочисленные исследования, его влияние на формирование древнерусской культуры малоизвестно. В данной статье попытаемся рассмотреть вино как культурный объект на материале древнерусской литературы.

В процессе изучения вопроса выяснилось, что число источников по данной проблеме незначительно. В нашем исследовании мы будем опираться на материал, накопленный в серии «Библиотека литературы Древней Руси» [2]. По разумным требованиям объема, в статье нам изучены только произведения XII–XVI вв.

В древнерусской литературе вино выполняет 4 разные функции: оно становится источником наслаждения, продуктом питания, символом страсти и богатства. Кроме этого однозначна связь вина с событиями Священного писания и, в конечном счете, многочисленные чудеса, описанные в литературных произведениях, связываются с виноделием и вином.

Рассмотрим, какую роль играет вино в восприятии пространства и времени, так как именно это показывает организационную силу данного объекта в мировоззренческом комплексе средневекового человека. Далее нами будет изучен вопрос о роли вина в аспекте культурной границы между «нашими» и «чужими» субкультурами. Библейский контекст большинства произведений обязывает говорить о запретах и ценностях, восприятии понятия положительного и отрицательного, греховного.

Вторую сферу изучения представляют вопросы межчеловеческих отношений. В рамках этого для нас интересны элементы восприятия семьи и любви в физическом и эмоциональном смысле. Возвращаясь к параллелям Библии, затронем вопросы жизни и смерти и способы перехода из одного бытийного состояния в другое.

Первым шагом нашего анализа будет толкование понятия пространства и времени по древнерусским источникам. В качестве исходного пункта примем положение о том, что для средневекового человека пространство было резко сегментировано. В чем это проявляется? Во-первых, мир для средневекового человека был разделен на земную сферу бытия (даже в этом можно выделить границу между «нашими» территориями и «чужими») и на трансцендентальный, божественный. Однако со стороны социальной сферы тоже чувствуется резкое расслоение по общественным классам.

В самом деле вино помогало людям преодолеть физические, языковые и моральные границы бытия в пространстве. Ярким примером этого является путешествие новгородского купца Афанасия Никитина в Индию, получившее свое художественное воплощение в «Хождении за три моря». В этом произведении автор подробно описывает роль вина при решении наследственных проблем:

Китайская же пристань весьма велика. Делают там фарфор и продают его на вес, дешево. А жены их со своими мужьями спят днем, а ночью ходят к приезжим чужестранцам да спят с ними, и дают они чужестранцам деньги на содержание, да приносят с собой кушанья сладкие, да вино сладкое, да кормят и поят купцов, чтобы их любили, а любят купцов, людей белых, потому что люди их страны очень черны. А зачнет жена от купца дитя, то купцу деньги на содержание муж дает. А родится дитя белое, тогда купцу платят триста тенек, а черное дитя родится, тогда купцу ничего не платят, а что пил, да ел, то даром, по их обычаю [2, VII, 348].

Видно, что в данном случае вино является не только средством преодоления языковых барьеров между народами, но и способом родить от чужестранца белого ребенка. Конечно, однозначно, что в данном случае обычай, описанный Афанасием, несет и нравственную ответственность, но здесь важно подчеркнуть, что это только для нас. Роль вина заключается в том числе именно в том, что оно помогает преодолеть этические границы в прямом и переносном смысле слова. Этическая сторона вопроса здесь очень важна, обратимся к ней позже.

Другая важная характерологическая черта вина в древнерусской литературе — его способность преодолеть границы между общественными классами, соединяя их в общий «человеческий» род. Примером этого является описание одного средневекового путешествия глазами иностранца:

И сказал ему однажды ночью царь: «Давай выйдем и походим по городу, не увидим ли что-нибудь полезное». Идя по городу, увидели они жилище под землею вроде пещеры, в котором сидел человек, живущий в крайней нищете и одетый в убогое рубище. Перед ним стояла жена его, наливая вино в чашу. И когда муж принимал от нее чашу, она пела, увеселяя его, и плясала, и ублажала мужа похвалами. Все, кто были вокруг царя, слыша это, дивились тем, кто среди столь тяжелой нищеты, не имея ни дома, ни одежды, пребывает в такой веселой жизни [2, II, 360].

В произведении видим элемент преодоления границ между вельможами и нищими, ведь в данной ситуации — кроме того, что вино появляется в качестве наслаждения — с помощью вина бедняга становится настоящим царем, которому завидуют даже богатые князья.

Как упоминалось выше, вопросы восприятия и толкования времени тесно связываются с христианским вероучением: мир воспринимался людьми средневековой Руси многослойным. Время реального мира линейно, при этом оно постоянно разворачивается в библейскую плоскость.

«Вневременная» сущность вина связывается, с одной стороны, с самым процессом созревaniem его, ведь красное вино, в конечном счете, является результатом многолетнего созревания. С другой стороны, по христианскому истолкованию, вино является символом крови Христова, что непосредственно связывает наше земное время со временем трансцендентным. Однако здесь важно разделить время до и после принятия христианства, потому что до принятия новой религии Русь была языческой, где пить (вино) было атрибутом власти (из черепа убитого Святослава делали кубок) и безмерного веселия. Стоит здесь упомянуть эпизод выбора веры, описанный в «Повести временных лет» Нестором, монахом Киево-Печерской лавры:

Владимир же слушал их всласть. Но вот что было ему нелюбо: обрезание и воздержание от свиного мяса, а о питье и подавно сказал: «Руси есть веселие пить: не можем без того быть» [2, I, 62].

Данный литературный пример одновременно являет нравственную границу языческой и христианской Руси. Ведь представители «нашей» культуры безмерно пьют вино, а для христиан это ограничивается идеалами святых. Этот нравственный элемент находит свое отражение в притчах, повестях и житиях. Вино в данном случае воспринимается авторами как символ безмерного пьянства и в качестве библейского сюжета основополагающей притчи.

Ярким примером этого является Слово некоего отца к сыну своему, слова душеполезные, в котором автор дает конкретные указания о «власти» данного спиртного напитка. В этих ситуациях вино — орудие дьявола, безмерное выпивание его — источник потери душевной чистоты:

О вине. Не увлекайся вином, ибо многих погубило вино. Горесть души — в гневе и с клеветою выпиваемое без меры вино.

<...>

На пьяном пиру не охаивай ближнего и не мешай ему в веселье его [2, II, 136].

Одновременно виноградник в некоторых источниках тесно связывается с библейским содержанием. В данных ситуациях вино и виноградник подаются в отрицательной коннотации. Таким образом, на первый план выдвигается символически натуральное свойство винограда. Примером этого является притча монаха Кирилла:

Начало. Сказал Господь. Был один домовитый человек; он насадил виноградник, и оградил стеной, и выкопал яму для отжимки вина, оставил вход — устроил и ворота, но не затворил входа. И, возвращаясь домой, сказал он: «Кого оставлю я сторожем моего виноградника? Если оставлю кого-то из служащих мне рабов, то, зная мою снисходительность, расточат они мое добро. Но вот что сделаю: приставлю к воротам хромца и слепца. Если кто из врагов моих захочет обокрасть мой виноградник, то хромец увидит, а слепец услышит. Если же кто-нибудь из них двоих захочет войти в виноградник, то хромец, не имея ног, не сможет проникнуть внутрь; слепец же, если и войдет, то, заплутав, в пропасти расшибется». [2, VI, 142].

Для нас однозначно, что автор здесь изображает виноград в переносно-символическом смысле. Он по библейским высказываниям Христова соблюдает строго нравственный закон и в переносном смысле олицетворяет душевный и физический капитал, накопленный многолетним опытом человека.

В данном истолковании вино и виноград представляются ценностями. Их «цена» — физическая величина, оно служит пищей и является одновременно признаком богатства.

В первом варианте материальная ценность вина и винограда объясняется физическими свойствами растения: содержание сахара в ягодах винограда помогло людям в средние века пережить тяжелые времена голодания. Содержание в вине алкоголя и разных минеральных элементов и витаминов превратило его в ценную пищу. Не стоит забывать, что в то время чистая, пригодная для питья вода была редкостью, таким образом вино воспринималось как «очищенная вода» от вредных веществ. Примером этого служит «Повесть об Акире Премудром», в которой вино появляется в качестве корма:

Во времена Синагрипа, царя Адорской и Наливской земли, был я, Акир, у него советником. И было возведено мне от Бога: «У тебя чада не родится». Богатства же имел я больше всех иных людей, взял жену себе и устроил дом свой, и прожил шестьдесят лет, а не было у меня чада. <...>

Но не ответил мне глас, и послушался я слов Бога, и взял племянника своего Анадана вместо сына. Был он еще дитя тогда, и приказал растить его, и вскормил его медом и вином, и одел его в шелка и в парчу, а когда подрос он, научил его всякой премудрости [2, III, 28].

Второй вариант появления винограда и вина в древнерусских источниках связывается с их ценой, значит, они являются капиталом и символизируют богатство. В таких ситуациях экономическая цена трансформируется в символ богатства, ведь виноград выращивается в течение многих лет. Значит, на это способен только сильный правитель, который умеет силой создать мирные условия для многолетнего производства вина. Об этом свидетельствуют многочисленные произведения древнерусской литературы:

После этого, желая удивить его, показали ему несаженный виноградник, некогда проросший из земли. И когда объяснил им, как это бывает, то еще показали ему все богатство: здания, украшенные золотом и серебром, и драгоценными камнями, и жемчугом, говоря: «Посмотри, Философ, на чудо дивное: велика сила и богатство амерумны, владыки сарацинского». Отвечал Философ: «Не чудо это, Богу хвала и слава, создавшему все это и давшему людям на утеху. Его это все, а не иного» [2, II, 22].

О ГОРОДЕ ИЕРУСАЛИМЕ

Много виноградников около Иерусалима и деревьев фруктовых многоплодных, смоков, шелковиц, маслин, розжов; и другие все различные деревья без числа по всей земле той растут.

<...>

О САМАРИИ

И изобильно место то всем добром: маслом и вином, пшеницей и плодами. И прощя говоря, оттуда получает Иерусалим все то добро, которым он жив.

<...>

О МЕСТЕ, ГДЕ ХРИСТОС ПРЕОБРАЗИЛСЯ

Чудесно и удивительно устроено Богом, что на такой высоте имеется здесь вода; ибо много воды на той горе на самом ее верху. Потому по той горе есть и нивы, и виноградники хорошие, и деревьев плодовых много. И видно с нее очень далеко.

Эти примеры демонстрируют, что хотя авторы и пытаются показать виноград в свете библейской традиции, в данных ситуациях он изображается именно как символ богатства. Развивая данную мысль, в некоторых произведениях литературы упомянутые выше свойства вина одновременно появляются, так оно получает многослойное толкование. Примером может послужить поход князя Олега на византийскую землю, который описывается в «Повести временных лет»:

В год 6415 (907). И повелел Олег своим воинам сделать колеса и поставить на колеса корабли. И когда поднялся попутный ветер, подняли они в поле паруса и двинулись к городу. Греки же, увидев это, испугались и сказали, послав к Олегу: «Не губи города, согласимся на дань, какую захочешь». И остановил Олег воинов, и вынесли ему пищу и вино, но не принял его, так как было оно отравлено. И испугались греки и сказали: «Это не Олег, но святой Дмитрий, посланный на нас Богом». И потребовал Олег выплатить дань на две тысячи кораблей: по двенадцать гривен на человека, а было в каждом корабле по сорок мужей [2, I, 62].

В данном тексте объединяются три основных свойства вина: пища, символ власти над побежденными и яд, как средство отравления.

В первом случае вино — полезный напиток и корм для дружины. Для нас намного интереснее вторая возможность, когда оно оказывается символом власти. Как это воспринимается? При подробном рассмотрении текста повести замечаем, что Олег в данной ситуации (взял город штурмом) требует дань в качестве вина. Значит это «требование» победителя над побежденными. Однако в тексте выдвигается и третье свойство вина — оно возможное средство отравления. В этом толковании оно — орудие убийства.

Если посмотрим трансцендентальную сторону нашего предмета, с точки зрения религии, тогда увидим, что в данных ситуациях вино играет важную роль в совершении многочисленных чудес. Примером этого служит житие основателя Киево-Печерской лавры преподобного отца Феодосия. В его житии описывается одна история, в которой вино непосредственно становится объектом чудотворения:

В один из дней пришел к преподобному Феодосию священник из города, прося дать вина для служения святой литургии. Блаженный тут же, призвав пономаря, велел налить вина в принесенный тем сосуд и отдать ему. Но пономарь сказал, что мало у него вина и хватит его только на три или четыре дня святой литургии. Блаженный же отвечал ему: «Налей все, что есть, человеку этому, а о нас Бог позаботится». Тот ушел, но, нарушив повеление святого, налил в сосуд немного вина, оставив для утреннего богослужения. Священник же, ибо мало ему дали, принес и показал блажен-

ному Феодосию. Тот снова призвал пономаря и сказал ему: «Говорил тебе, вылей все и о завтрашнем дне не заботься, не оставит Бог церкви этой завтра без службы, но сегодня же подаст нам вина в избытке». Тогда пошел пономарь, налил все вино в сосуд священнику и так отпустил его. После ужина вечером сидели они, и вдруг, как и было предсказано блаженным, привезли три воза, наполненных корчагами с вином, которые послала некая женщина, ведшая все хозяйство в доме благоверного князя Всеволода. Увидев это, пономарь прославил Бога, удивляясь предвидению блаженного Феодосия, ибо как сказал тот: «В этот день подаст нам Бог вина в избытке», — так и случилось [2, IV, 26].

Видно, что в данном контексте вино являет, с одной стороны, свое религиозное свойство — в образе крови Христова средство евхаристии на литургии и является объектом настоящего чуда «по Божественному промыслу». Таким образом, череда событий восходит к библейским временам.

Вторым примером чудесного воздействия на весь ход описанных событий будет произведение о чудесах Св. Николы. В произведении в одном эпизоде кубок вина появляется чудесным образом вместе с юношей издалека и служит своеобразным сигналом перемещения объектов в пространстве:

Отец его стоял и смотрел. А он стоял, как идол, держа чашу с вином, и ничего не говорил. Отец же долго смотрел и дивился, желая узнать его, охваченный страхом и радостью, и громко воскликнул: «Чажо <мое> Василий, на тебя ли я сейчас смотрю, на самом ли деле это ты, сладкий мой сын? Или призрак мне ныне представляется тобою?» И сын тотчас ответил: «Я это, единственный сын твой Василь, которого безбожные сарацины пленили и увели на Крит, оторвав от твоей и материнской груди» [2, II, 216].

Подводя итоги можем сказать следующее. Вино и виноделие оказываются важными элементами древнерусской литературы и культуры, даже являются составляющей частью межчеловеческих отношений. Вино в этом смысле связывает эпоху до и после выбора государственной религии, корнями восходит в глубокое прошлое, включая в себя положительные и отрицательные признаки спиртного. Как об этом писал Ницше в «Рождении трагедии», вино и пьянство являют элементы Дионисийского начала человеческой культуры, которое тесно связывается с физической любовью и бунтарством.

Взамен этого с принятием христианства появились новые идеалы, где вино превратилось в символ крови Христова, образ винограда и виноградарства стал основой для создания многочисленных притчей. Даже в это время сохранились функции вина как пищи и способа отравления.

Таким образом, вино как объект культуры многосторонне и многослойно проявляется в древнерусской культуре, интегрируя в себе загадочные элементы греческой культуры и этические нормы христианства, которые на русской почве получили своеобразную окраску.

Список литературы

1 Род Ф. История вина. — М.: Эксмо, 2004; Литературный текст: проблемы и методы исследования. — Вып. 8. Мотив вина в литературе: Сб. науч. тр. — Тверь, 2001. *Зайчик Ц.* Виноград и вино в библейской и постбиблейской литературе. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.gazetaprotestant.ru/2009/12/vinograd-i-vino-v-bibleyskoy-i-postbibleyskoy-literature/>

2 Библиотека литературы Древней Руси: В 20 т. / Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева и др. — СПб.: Наука, 2000–2004 (Все тексты будут цитироваться по этому источнику с указанием тома и страницы).

М.Фрешли

Ежелгі орыс әдебиетіндегі шарап

Макалада ежелгі орыс әдебиеті туындыларындағы шараптың атқаратын қызметі семантикасына талдау ұсынылған. Ежелгі орыс әдебиетінде шарап төрт түрлі қызмет атқарады: рақаттың бастауы, тағам, ынтығу символы және байлықтың символы. Шарап мәдениеттің нысаны ретінде ежелгі орыс мәдениетінде көрсетілді, грек мәдениетінің жұмбақ элементтері мен христиандықтың этикалық шамаларын өзінде тоғыстырады.

M.Freshly

Wine in the old Russian literature

The article presents the analysis of the semantics and function of wine in the works of old Russian literature. In the old Russian literature the wine performs four different functions: it becomes a source of pleasure, food, a symbol of passion, symbol of wealth. Wine as an object of culture is manifested in ancient culture, integrating a mysterious elements of Greek culture and ethics of Christianity.

References

- 1 Rod F. *The History of wine*, Moscow: Eksmo, 2004; Literary text: problems and methods of research. Vol.8. Wine motif in the literature (Collection of scientific papers), Tver, 2001. Zaiychik C. *Grapes and wine in biblical and post-biblical literature*, [ER]. Access mode: <http://www.gazetaprotestant.ru/2009/12/vinograd-i-vino-v-bibleyskoy-i-postbibleyskoy-literature/>
- 2 *Library of the literature of Ancient Russia*: In 20 vol. / Edit. by D.S. Likhachev, L.A. Dmitriev et al., Saint-Petersburg: Nauka, 2000–2004 (All texts will be cited in this source, indicating volume and page).

ӘОЖ 82.0(574)

Ж.Ж.Жарылғапов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: zhan_ZH@mail.ru)*

Бұқар жырау шығармаларындағы романтизмнің бейнелеу принциптері

Мақалада Бұқар жырау шығармаларындағы романтизм әдісіне тән сипаттар қарастырылды. Романтизмнің негізгі бейнелеу тәсілдерінің жырау туындыларындағы қолдану ерекшеліктері зерттелді. Жыраудың хандар мен билер образын сомдаудағы романтикалық пафосы, субъективті көзқарастары әдеби-теориялық тұрғыдан талданды. Жырау толғауларындағы максималистік мақсат, автор қиялының көркем берілу жолдары айқындалды. Дала романтикасының суреттелуіндегі дәстүр мен жаңашылдық ауқымы көрсетілді. Шығармалардағы Абылай бейнесіне қатысты тың тұжырымдар жасалды.

Кілт сөздер: Бұқар жырау, толғау, романтизм, романтикалық образ, романтикалық бейнелеу, романтикалық әдіс-тәсілдер.

Жыраулардың баршасына дерлік ортақ әлеуметтік мәселе, ортақ тақырып — ел бастаған хандар мен қол бастаған батырлар болғаны ақиқат. Ал осы мәселенің төркінін ауқымдырақ, тереңірек қараған болсақ, қазақ жырауларының түпкілікті идеясы тұлға бостандығы, жеке адамды қайталанбас рухани құндылық ретінде қастерлеуді бағамдаймыз. Соның нәтижесінде қазақ әдебиетінде өздері өмір сүріп отырған қоғамдық-әлеуметтік заңдылықтармен ымыраға келе алмайтын, рухани еркіндікті аңсаған Қабанбай, Бөгембай, Қаз дауысты Қазыбек сынды жаңа тұрпаттағы кейіпкерлер келді. «Романтизм бағытында жазылған шығармалардың кейіпкерлері әдетте болмыстың ырқымен келіспейтін, теңдік, бақыт, азаттық үшін талмай күресетін рухы күшті жандар болып келеді. Адамның бас бостандығын, адами-қоғамы мәні бар, құлшынысқа толы жағымды іс-әрекеттерге ұмтылыстарын мадақтау — романтизм туындыларына ортақ қасиет» дегенге келіссек, аталмыш образдар осы талаптың үдесінен шығады [1].

Бұқар жоғарғы әлеуметтік қабаттың өкілдерін аса ірі тұлға — Абылай айналасына жинақтай отырып, өзінің субъективті көзқарасын танытуды бірінші кезекке қояды. Қоғамы қатынастарға деген абсолютті наразылық, сол шындыққа қарсы субъективті идеал туғызды. Жырау толғауларында максималистік мақсат, автор қиялын жүзеге асыру жолында ерлікке ұмтылу жеке тұлғаға, автордың субъективті көзқарасын арқалаған кейіпкерге жүктеледі. Қаламгердің назары да үнемі осы кейіпкерде болады десек, қателеспейміз. Өйткені оқиғалық желілер, тартыс, түрлі көркемдік детальдар сияқты компоненттердің бәрі кейіпкерлер галереясында автор өзінің мақсат-мұратын «арқалатып жіберген» қаһарманының ерекше қасиеттерін ашу үшін керек. Бұқардың Бөгембай қазасын естірту жырындағы батыр бейнесі де Абылай образымен тығыз байланысты.

*Қазақтың ханы Абылай!
Ақиықты аспанға
Ұшпастай ғып торлады.
Құлағанға ұқсайды
Қазақтың қамал қорғаны,
Қайғырмаңыз, ханзадам,*

*Айтпасыма болмады,
Батырың өтті Бөгембай!*

*Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған,
Қисапсыз қол көрінсе
Қорқып жаудан қайтпаған,
Қазақ деген халқынан
Батыр шыққан даңқынан,
Қарсыласқан асылдар
Қорғасындай балқыған,
Батырың өтті Бөгембай!*

*Бұтақты мүйіз бұғысы
Саласында жайылған,
Мылтық атқан мергені
Киігін қойдай қайырған,
Құланы құлындай тулаған,
Түлкісі иттей шулаған,
Қыс қыстайтын жеріңді
Сол сықылды тау қылған,
Батырың өтті Бөгембай!*

Бұл жердегі Абылай – Бөгембай бейнесін даралауда ең үлкен жүк көтеретін, оның романтикаланған тұлғасына серпін беріп отыратын кейіпкер. Толғауда адамның ажал алдындағы шарасыздығы мен әлсіздігі көрсетілгенімен бірге, Бөгембайдың қаһармандық жорықтары романтикалық рухта бейнеленді. Бұл кейіпкер өз ортасының қоғамдық санасы мен ұғым-түсініктерінен жоғары тұрған тұлға. Олардың романтикалық ерлігі өз бостандықтары жолындағы ашық майданда, кескілескен күрес үстінде мерт болуы арқылы асқақталады. Туынды өзегіндегі Бөгембай тұлғасы адамның жасампаздық рухының қандай да болсын әлеуметтік-қоғамдық жағдаяттан биік тұратындығының дәлелі. Материалдық болмыстан идея мен адам рухын бірінші санайтын таным Бұқардың идеялық-көркемдік концепциясына айналды. Ең бастысы, бұл туындыларда өзінің шексіз ерлікке ұмтылған адам тағдырлары мен рухани қуаттан туындайтын күрескерлік белсенділік бар. Сондықтан да XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясында кейде статикалық тұрғыда көрінсе де өз ортасының тым-тым биіктетілген, пендешіл пиғылдардан әсіре жоғары идеал қаһармандар дүниеге келді. «Қашан да романтик жазушылар ерекше кейіпкер таңдамақ, олар, қарабайыр, қоңыр төбел, құр жаутаңдаған көген көздерге қарағанда, еңсесі биік жандар. Романтикалық қаһарман — бір бұлқыныстың, бір шабыттың, бөлінбейтін, жарылмайтын бір-ақ ойдың адамы», — деп академик Р. Нұрғали айтқандай, қазақ жыраулары ерлік пен елдік концепциясын дамыта отырып, реалды өмір ағысынан тыс немесе онымен бітіспейтін кейіпкерлер жасауға ден қойды [2]. Жеке адамды қайталанбас құндылық ретінде бағалау, оның абсолютті азаттыққа құштарлығын дәріптеудегі жырау белсенділігі ұлттық сөз өнеріндегі жаңғыруларға жол салды.

Абылайдың ішкі рухын айрықша жағдайларда сынап көру, оған асқан қасіретті хабарды жеткізе отырып, адамның азат рухының құдіреттілігіне сену және оның бойына күрескерлік қасиет дарыту — толғаудың басты темірқазығы. Жырау жеке адамның әлеуетін таныта отырып, күрескерлік идеяны алға тартты. Толғаудағы дара қаһармандардың тағдыры трагедиямен аяқталып жатса да, дәуір бағдарын мүлде өзгертпек болған төңкерісшілдік ұмтылыс шығарма болмысынан анағұрлым айқынырақ сезіліп отырады. Бұл қоғамдық сана және жеке тұлғаның қоғамдағы рөлі мен маңызының артуы дер едік.

*Қара керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Қаз дауысты Қазыбек,
Шақшақұлы Жәнібек,
Ормандай көп Орта жүз,
Содан шыққан төрт тірек.*

*Тұғыр болған сол еді
Сіздей төре сұңқарға.
Бәйгелі жерде бақ болған
Сіздей жүйрік тұлпарға.
Қайғырмаңыз, ханзадам,
Келмей тұр аузым айтарға,
Батырың өтті Бөгембай!*

*Еңбек қылған ел үшін,
Жауда кеткен кек үшін,
Қазақтың абырой-арына
Сарып қылған бар күшін,
Қайырлы болсын халқыңа,
Сабыр қыл, ойлап келмесін,
Қарияң келіп жырлап тұр
Еңбегі сіңген ер үшін,
Батырың өтті Бөгембай!..*

Адам рухының құдіреттілігімен қатар, осалдығын да терең пайымдайтын жырау қай адамның болсын жан әлеміндегі моральдік-этикалық өзектің әлсіреуі, я болмаса жоғалуы мүмкін екенін жоққа шығармайды. Алайда суреткер романтикасында адамның жеңімпаздық мүмкіндіктеріне, рухының ұлылығына деген сенім күшті.

*Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Сондағы жолдас адамдар:
Қара керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Шақшақұлы Жәнібек,
Сіргелі қара Тілеуке,
Қарақалпақ Құлашбек,
Тігеден шыққан Естербек,
Шапырашты Наурызбай,
Құдаменді Жібекбай қасында,
Бақ, дәулеті басында
Секербай мен Шүйбекбай,
Таңсық қожас, Мамыт бар,
Қасқарауұлы Молдабай,
Қатардан жақсы қалдырмай,
Айнақұл Бәти ішінде,
Өңкей батыр жиылып,
Абылай салды жарлықты...*

Әлемдік әдебиет тарихынан романтикалық ерліктерді жырлаған қай ақынды алып қарасақ та, барлығы адамның шексіз деп танылған рухын үнемі сынап көруде болды. Ол үшін адам бойындағы табиғи құдіреттерді ашуға және паш етуге ерекше жағдайлар: сілкіністер, өмір азаптары, катастрофалар қажет. Жоғарыда келтірілген «Қалданменен ұрысып...» деп басталатын толғауда жырау сюжетті шығарма жасауға ден қоя отырып, мұнда аталатын батырлардың ерлігін хан Абылай бейнесін ашуға қолданады. Осы арқылы үш жүздің басын құрап, ұлысты ұйыстырған ханның асқақ образы мүсінеледі. Осы аяусыз сынақтардан өткенде ғана тұлғаның басқадан мойны озық, күшті рухы салтанат құрады. Осындай үрдіс Бұқарға да тән.

Осыған орай, халық эпостарындағы романтикалық ерлік сарыны, сыртқы қажеттіліктерге қарсы бас көтерудегі жеке тұлғаның ролінің көтермеленуі сынды, өз қиялындағы әлемге ұмтылуы сияқты дәстүрлі танымдар сақталды. Жеке тұлғаның мүмкіндіктерін байқап көру, оны жеке әлем, жеке құндылық ретінде алып қарау сынды жазба әдебиетінің ілкі белгілері дәл осы Бұқар толғауларында анағұрлым айқын көрініс табады. Демек, адамзат дамуының жаңа дәуіріне дейін архаикалық тұрмыс-салты мен санасын сақтап келген халықтың көркемдік танымында өтпелі кезең байқалады. Бұл жерде көркем ойлаудың эпикалық дәстүрі айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Оқ-дәрі, мылтық дәуірімен бірге

эпикалық қаһармандықтың әлсіреуіне, «батыр бір оқтық болуы мүмкін» түсінігінің күш ала бастағанына, жекелік санаға бірте-бірте ойысудың белгілері бар. Бұл жерде біздің назар аударайын дегеніміз, фольклорлық эпостардағы тұлға туралы ертегілік сюжеттер әлсіреп, жыраулар өз толғауларында орталық бейнелердің болмысына қарапайым пендеге тән мінездер мен іс-әрекеттерді телу арқылы жеке адамның күрделі табиғатына, жеке тілек-аңсарларына көңіл бөлінетін болашақ авторлық шығармашылыққа мықты тұғыр қаланды. Сөйтіп, фольклорлық эпикалық туындылардан уақыт ілгері жылжыған сайын жыраулық жырлардағы қуатты романтизмнен бірте-бірте алшақтай отырып, өмірдің нақты жағдайларына негізделген реализм элементтерін мүмкіндігінше пайдаланып отырды.

*Уа, сен Қанжығалы Бөгембай,
Тақымы кеппес ұры едің,
Түн қатып және жүр едің,
Қабанбайдан бұрын найзаңды
Қай жерге жауға тіредің?
Абылай-ау, Абылай,
Момынға келіп бек болдың,
Атаңды білмес құл едің
Қай жеріңде төре едің?
Қарсы менен Құзарда
Жалаң аяқ жар кешіп,
Бөз тоқыған сарт едің.
Шешеңді және сұрасаң,
Қайда алтынның буы еді?
Оны да мен білуші ем,
Түрікпеннің төрінде
Қашып жүріп күнелткен қара күң еді.*

Ірі эпикалық әрекеттерден гөрі айналадағы нақты шындықтардың ортасындағы адамның жеке мұраттарының анағұрлым айқындала түсуі көшпенділердің дәстүрлі танымының үлкен өзгерістерге ұшырағанын байқатады.

Мұның бәрі қазақ сөз өнерінің әлемдік әдебиеттің ортағасырлық даму сатысына тән жанрлық канондардан тәуелсізденіп, ұжымдық шығармашылықтан авторлық шығармашылыққа қарай, адамзат көркем ойының ең жаңа дәуірдегі үлкен белесі — реализмге қарай бағыт алған ілгерінді үрдісі болып табылды. Фольклорда авторлық сананың басы бүтін айқындалып, толық жеңіске жетуіне серпін берген — жыраулық поэзия, жыраулық шығармашылықтың негізгі жанры — толғаудың алдыңғы қатарға шығуы. Реалистік әдебиеттің қаһарманы — өзінің кеңістіктегі нақты орны бар, уақыты мен әлеуметтік ортасы анық, өз қоғамы мен халқының, өз уақытының «перзенттері». Яғни әрбір ұлттың өзіндік тарихи даму жолы, қоғамдық-әлеуметтік күштердің өзіндік ерекшелігі болғандықтан, олармен адам тағдырын нақты тарихи байланыста суреттеу — реализмнің ұлттық сипатын анықтаудың басты факторы. Жыраулар негіздеген төңкерісшілдік немесе өткенді идеалдандырудан туған консервативті рух, жеке адамның қаһармандық тұлғасының өмірді түбегейлі өзгертушілігіне деген сенім қоғам дамуының реалды заңдылықтарының алдында қауқарсыздық танытуы оларды балама идеяларға жүгінуге итермелейді. Енді, батырлар жырындағыдай, тұлғаға деген шексіз сенім бірте-бірте сыншылық ұстанымдарға ауыса бастады.

Хан мен батырлардың өткен өмірлеріне мысал айта отырып, оларды шырқау көктен бір «төмендетіп» алатын жырау толғаудың кей тұсында қайтадан романтикалық бейнелеулерге, дәріптеу пафосына айналып соғып отырады. Мысалы,

*Жұлдызың туды-ау оңыңнан,
Жан біткен еріп соңыңнан,
Он сан алаш баласын
Аузыңа құдай қаратып,
Жұсатып тағы өргізіп
Жұмсап бір тұрсың қолыңнан.
Ақтан болды-ау күніңіз,
Арсы менен күрсіге
Дау-таласты үніңіз.*

*Өзің болған күніңде
Бір көшке сыймайды
Азаткерде құлығыз.*

Романтикалық рух пен сыншыл реализмнің белгі сипаттарының аралас жүретініні Бұқар бабамыздың шығармашылық ерекшелігі дер едік.

Жырау тарихи ахуалға, әлеуметтік жағдайға деген сыншылдық көзқарасын барынша байқатып, өзі әсірелеген әшкерелегіш қатынасты да бір сәт ұмытпайды. Былайша айтқанда, қоғамның ең зәру деген тақырыбын назарға ала отырып, әлеуметтік ділгірліктерді дер уағында күн тәртібіне көтере отырып, оны пассионар тұлғалармен тығыз сабақтастырады. Қазақ даласын шырғап алған кері құбылыстарды шеней отырып, сол әділетсіздіктерге деген субъективті қатыстарын да көрсетіп отырды.

*Ашуланба, Абылай,
Ашулансаң, Абылай,
Көтерермін, көнермін,
Көтеріп қазға салармын.
Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма,
Орыспенен соғысып,
Басына мұнша көтерген
Жұртыңа жаулық сағынба.
Күнінде мендей жырлайтын
Тоқсан үште қария
Енді де саған табылмас.*

Ойлана қарасақ, қоғам құбылыстарына, жекелеген адамдарға деген сыншылдық қатынас, әшкерелегіш пафос тек қана сыншыл реализмнің ғана емес, романтикалық әдебиеттің де, ағартушылық реализмнің, тіпті, натурализмнің де идеялық арқаулары еді. Дегенмен, дүниедегі жырау қабылдай алмаған әлеуметтік-қоғамдық жағдаяттарды сынау мен шенеу сыншыл реализмнің эстетикалық табиғатына сәйкес. Бұқардың кей толғауларында да әлеуметтік ортадағы әділетсіздіктерді, қоғам дертіне айналған ұсқынсыздықтарды жеріне жеткізе айыптау бар, сыншылдықпен айқын көрсету бар. Реалистік тұрғыда типтендірудің де алғашқы үлгілері осы туындыларда жасалады. Бірақ қаламгерлер өздерінің сын тезіне алып отырған құбылыстардың адамгершілікпен қабыспайтын өрескелдік екенін бейнелеп көрсете отырғанымен, ол құбылыстардың ішкі сырын, психологиялық аспектілерін қаузауды мақсат тұта бермеген.

*Ақсары атан еспелі
Ел жайлауға көшкен жұрт,
Ақтың жолын күзетпей,
Жамандықты тұтқан жұрт,
Мамыр асып, бай болып,
Байсал тауып жортқан жұрт,
Ханға тізгін салмады,
Хан жарлығын алмады,
Баяғыдай баршындап
Бірауызды болмады
Қас тұрпайы болған жұрт.*

Бұл XIX ғасырда ұлы Абайдың да қабырғасын қайыстырып, «Қайран елім, қазағым, қайран жұртым» дегізген сыншыл реализмнің басы еді. Әрине, жырау шығармашылығына реализмнің ең биік талаптарынан қарау тым әбестік болып табылар еді. Бұл жырауға өз ықыласы толық ауған идеал бейнені бөлектеу үшін қажет болды. Яғни бұл туындыларда сыншыл реалистік ұстанымдардан гөрі, романтикалық принциптер мен ағартушылық пафостағы реализм элементтері басым түсіп жатты. Бұқар ұлттық әдебиеттегі романтизм мен ағартушылық бағыттағы реализм дәстүрлерін игере отырып, еуропалық үлгідегі поэзия формаларын қалыптастыруымен-ақ қазақ әдебиетін жаңа белеске шығарып, реалистік өнердің өркендеуіне жол ашты. Мұхтар Мағауин айтпақшы, «көне қазақ әдебиеті өкілдерінің ешқайсысының творчествосында өзі өмір сүрген заман келбеті дәл Бұқардағыдай бар бедерімен суретке түсірілмеген» [3].

Атақты «Ай, заман-ай, заман-ай...» толғауында жаңа орнығып жатқан құбылыстарға ашық наразылық бар.

*Ай, заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай.
Баспақтана жиылып,
Фана болған заман-ай.
Құл-құтандар жиылып,
Құда болған заман-ай.
Арғымағын жоғалтып,
Тай жүгірткен заман-ай.
Азаматың құлапты
Жұрт талық болған заман-ай...*

Қоғамдағы өзгерістерді, ел тіршілігінің басқа бағдары жырауды қанағаттандырмады. Өркениеттің өзгеше бағдарын сезінуі ностальгиялық көңіл-күйге берілуінің анық себептері болғанын атап өткен жөн. Бір дүрбелең бір дүрбелеңге жалғасқан, тарихи кезеңнің өзгерістері ұлт өмірін мүлде басқа арнаға салып жіберетінін терең саналаған жырау жаңа уақыттың талаптарымен мүлде келісе алмады.

Бұқар ел мен жердің тағдырын жырға қосуда өзіне дейінгі жыраулардың дәстүріне иек артады. Өйткені бұған дейін жасалған эстетикалық мұраны игеріп алмай, жаңа ұмтылыстар жасау мүмкін еместігі де белгілі. Қазақ әдебиетінің төлбасыларының бірі, тегеурінді жырау — Қазтуғанның туған жерге деген шексіз махаббатының, ата жұртқа деген адам айтып жеткізгісіз сартап сағынышының ескертішіндей болған «Алаң да алаң, алаң жұрт...» толғауындағы асыл арқау Бұқардан жалғасын табады.

Қазтуған:

*Алаң да алаң, алаң жұрт
Ақала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір қоңымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып,
Қылышымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт...*

Бұқар:

*Бағаналы орда басты орда
Байсал орда қонған жұрт,
Қара түлкі қармалжық
Қас сыпайы киген жұрт,
Ақсары атан аспалап,
Ел жайлауға шыққан жұрт,
Хақтың жолын күзетпей,
Жамандықты ұққан жұрт,
Бас, аяғың бай болып,
Бәсеке дәурен сүрген жұрт.
Бай төбетің маңқылдап,
Байсал тауып үрген жұрт,
Туырлығың қара кіс,
Тура-тура болған жұрт,
Түтінге салса саспаған,
Шоралар сауықпен ішсе тауыспаған,
Ағар бұлақ сүтті жұрт,
Көп жылдарға бек сақтап,
Есен де есен болған құтты жұрт...*

Баба мекеніне деген ұлы махаббатты жеткізудегі қос жырда да пішіндік ұқсастық қана емес, ішкі рухани толқыныстың ғажап сәйкестігін аңғарамыз. Аталмыш туындылар — ұлы жыраулардың ішкі бұлқыныстары мен буырқаныстарының жемісі. Дербес драма болуға лайық «Алаң да алаң, алаң жұрт...» пен «Бағаналы орда басты орда...» деп басталатын туындыларды тұтастырып тұрған тақырыптық-эстетикалық құрылымдарының бірлігі. Бұл шығармаларда қыр өмірінде болып жататын өзіндік өмір ағыстары, дала заңдарымен өмір сүретін адамдардың жортуылды өмірінің эпизодтары суреттеледі. Көшпенділер тіршілігі, дала романтикасы — жыраулар шығармашылығының өне бойынан маңызды орын алып, үнемі қайырылып келіп отыратын тақырыбы. Сахара өмірінің өзіндік сәні, қайталанбас өмір салтын, кең өлкені еркін кезген дала қазақтарының аңғал да батыр мінезін, өршіл рухын жыраулар ерекше құштарлықпен, көтеріңкі пафоспен бейнеледі. Өткен дәуірдің еркіндігіне іш тарту, тіпті идеалдандыру арқылы жыраулардың біршамасына тән ортақ жұлге пайда болды. Жыраулар кеңістікті уақыттық формалар арқылы игеруде белгілі бір реттілікті, тарихи-әлеуметтік белгілерге сай «уақыттар байланысын» негізге алып, өз идеалына сай кеңістікті әр түрлі уақыттық өлшемдер арқылы көрсете алған.

Қырдағы елдің қызығы басылмайтын қызу тірлігі, кең даланы еркін кезген ерке ұландардың жортуылға толы өмірі, аңшылық құрып, серілікпен күн кешкен өрендері, қыз алысып, қыз берісіп жататын ауыл арасындағы дырдулы думан, жасыл жайлау, салқар көш — бәрі-бәрі қарт Бұқарға айрықша шығармашылық көңіл-күй қалыптастырды деп айта аламыз. Дала образы, қырдағы ел тұрмысына деген сағыныш жырау шығармашылығындағы романтизм желісін қалыптастырды.

Жыраудың халықтың өткен дәуіріне деген іш тартушылығы кейін «Зар заман» ағымын қалыптастыруға да серпін берді деп айта аламыз.

*Бағаналы орда, басты орда
Байсал орда қонған жұрт,
Мамырласып, ел болып,
Байсалды жайлау табылды,
Көлдей қамқа төсеніп,
Көрікті ханым түскен жұрт.
Ханым берген қамқа тон,
Жырау киіп кеткен жұрт,
Іңкәрілер алысқа,
Ас пен тойға келген жұрт,
Көріп туған көкше тай
Төре астында ат болған жұрт,
Көпке қоныс берген жұрт,
Көбең байлар семіріп,
Көк би қаһан болған жұрт,
Көрпелдестер би болып,
Көпке кеңес айтқан жұрт.*

Бұқар толғанысында дала өмірінің өзіндік тыныс-тіршілігін идеалдандыру сарыны үнемі бой көрсетіп отырады. Адам мен қоғам, табиғат пен туған жер тәрізді күрделі философиялық мәселеге бара отырып, жазушы өзін дала тірлігінен, түз өмірінен бөле-жарып қараған жоқ. Өзінің кіндік кескен өлкесінің табиғаты — суы, нуы, тауы, қыраны, өркениет дүрлігісінен алыс дала болмысы, оның адамдары — қашан да шығармашылық шабыт пен құштарлық туғызып отырды. Шығармаларына романтикалық әр үстеп отыратын осынау тақырып, адам мен жаратылыс гармониясы басқа да шығармаларында жалғасты. Ұлттық рух сынға түскен алмағайып кезеңде жазушының өткен күнді аңсауы ұлы далаға деген аңсардан туған жеке шығармашылық психологияға тікелей байланысты. Іштей елжіреу мен құмарту шығармадағы элегиялық мазмұнды, романтикалық сарынды тудырмай қойған жоқ. Көңілін мұң торлаған Қазтуған атамекенге салауат айтып, қош айтысса, Бұқарда болашақ өмірге деген сенім бой көрсетеді. Оған әйгілі «Айналасын жер тұтқан» өлеңі мысал болады. Көңілі асыққан идеал өміріне бүгінгі шындықты қарсы қоя суреттейді. Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталып, Ақпан төңкерісінің болуы қазақ зиялыларын, жалпы алғанда, қырдағы қалың елдің болашаққа деген сенімін күшейтті де, бөлекше саяси атмосфера қалыптастырды. Келер күннің жарқын жаңалықтарына деген риясыз сенім, идеалды болашақ туралы ойлар жоңғарлардың беті қайтқан тарихи оқиалардан кейінгі шығармаларының негізгі арқауы болды.

Айналасын жер тұтқан
 Айды батпас деменіз,
 Айнала ішсе, таусылмас
 Көл суалмас деменіз.
 Құрсағы құшақ байлардан
 Дәулет таймас деменіз,
 Жарлыны жарлы деменіз,
 Жарлы байға тең келіп,
 Жайлауға жарыса көшпес деменіз.
 Жалғызды жалғыз деменіз,
 Жалғыз көпке теңеліп,
 Бір жапанда соғысып,
 Кегін алмас деменіз.
 Құландар ойнар қу тақыр
 Құрай бітпес деменіз.
 Құрай бітпес құба жон
 Құлан жортпас деменіз.
 Құрсағы жуан боз бие
 Құлын салмас деменіз.
 Құлық туған құдаша
 Құрсақтанбас деменіз.
 Қу таяқты кедейге
 Дәулет бітпес деменіз.

Шығармада бүгінгі шындық пен келешектегі идеал-өмір бір-бірімен ымырасыздықта суреттеледі. Жазушының шығармадағы оқиғаларға қатынасы, ұстанымы осы бейнелі контрасттардан айғақталып отырады. Бас қаһарманның әлі орнамаған, келешектен күтетін жарқын тұрмысы мен бостандығы жыраудың өзі идеяландырған уақытында, қиялында мүсінделеді. Оның сұлбасы нақты бейнеленбей, символдау арқылы меңзеледі. Өзінің субъективті идеалы тудырған уақытты ұсынып, оны үлгі ретінде қабылдауы, ақиқат өмірге қарсы қоюы жыраудың негізгі тәсілдері.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әшімханова С. XIX ғасырдағы Батыс Еуропа әдебиетінің тарихы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2006. — 5-б.
- 2 Нұрғалиев Р. Күретапыр. Қазақ драматургиясының поэтикасы. — Алматы: Жазушы, 1973. — 231, 232-б.
- 3 Мағауин М. Ғасырлар бедері. — Алматы: Жазушы, 1991. — 81-б.

Ж.Ж.Жарылғапов

Принципы романтизма в творчестве Бухар жырау

В статье рассмотрен принцип романтизма в творчестве Бухар жырау. Исследованы художественные методы романтизма, используемые в творчестве жырау. Проанализированы романтический пафос и субъективный взгляд жырау при создании образов ханов и биев. Определены пути достижения максималистской цели автором, а также творческая фантазия жырау в произведениях, показаны традиции и преемственность в описании степной романтики. Автором предложены выводы по образу Абылая в творчестве жырау.

Zh.Zh.Zharylgapov

Principles of Romanticism in Bukhar zhyrau's works

Principles of Romanticism in Bukhar zhyrau's works are considered in the article. Artistic techniques of romanticism used in the creation of zhyrau are explored. Zhyrau's romantic pathos and subjective opinion are analyzed when creating images of khans and biys. Ways of achieving author's maximalist goals and zhyrau's creative imagination in the works are identified. Traditions and continuity in the description of the steppe romance are shown. New conclusions to the image of Abylayi in zhyrau's works are offered.

References

- 1 Ashimhanova S. *Literary history of Western Europe in the 19th century*, Almaty: Kazakh University publ., 2006, p. 5.
- 2 Nurgaliev R. *Poetics of the Kazakh drama*, Almaty: Zhazushy, 1973, p. 231, 232.
- 3 Magauin M. *Ancient heritage*, Almaty: Zhazushy, 1991, p. 81.

ӨОЖ 821.512.122:94 (574)

Р.С.Каренов

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Кенесары ханның халық әдебиетіндегі және тарихи зерттеулердегі бейнесі

Мақалада әдеби, тарихи және фольклорлық дерек көздер — Кенесары Қасымұлының басшылығымен жүргізілген ұлт-азаттық қозғалыстағы оқиғаларды көзімен көргендердің әңгімелері, өлеңдері және олардың естеліктері келтірілген. Кенесары хан мен Наурызбай батырға арналған тарихи өлеңдер мен поэмалардың ішінде жетекші орынды белгілі ақын Нысанбайдың «Кенесары туралы әні» алатындығы айтылған. XIX ғасырдың 20–40-жж. казактар көтерілісінің себептерін анықтау үшін Досхожа ақынның сол көтеріліс кезінде шығарған өлеңі маңызды рөл атқаратындығы көрсетілген. Демократиялық бағыттағы белгілі ақын М.-Ж.Көпеевтің Кенесары туралы жинаған материалдары көңіл толтырарлық екендігі туралы қорытынды жасалған. Халық ақындары — Жамбылдың және Доскейдің естеліктері фольклорлық материалдардың маңызды тобын құрайтындығы көрсетілген. Кенесары ханның отаршылдыққа қарсы жаппай көтерілісінің айқын саяси сипаты және оның казак тарихындағы прогрессивті рөлі туралы пікірі бейнеленген.

Кілт сөздер: жырау, дастан, хан, ұлт-азаттық көтеріліс, қоштасу, үндеу, паш ету, тұлға, фольклорлық деректер, баға беру.

Kipicne

Кенесары қозғалысының түрлі кезеңдерін қамтитын фольклорлық шығармалар өте көп. Олар жанрлық қырынан алғанда көлемді тарихи жырлар, ғашықтық мазмұндағы дастандар, кейіпкерлердің арман-аңсарларын аңдататын лирикалық өлеңдер, Кенесарының Арқа жұртымен қоштасуын бейнелейтін толғаулар, тәлімі мол тарихи аңыздар, хан Кене мен Наурызбай төренің қазасын жоқтауға арналған ғұрыптық жырлар болып келеді. Бұлардан басқа, күллі қазаққа аты мәлім ақындар шығарған туындылар да аз емес. Нысанбайдың «Кенесары-Наурызбайы», Көкбайдың «Абылай-Кенесарысы», Нұрханның «Жасауыл қырғыны», Саяділдің «Кенесарысы», Досқожа ақынның «Қоштасу жыры», М. Сералиннің «Топжарған», Д. Әлімбаевтың «Кенесары» дастаны сияқты т.б. жырлар Кенесары қозғалысын бейнелеуге бағышталған авторлық шығармалар тізбегін құрайды. Бұл шығармалардың басым көпшілігі көтерілістен соң туған.

Бұған қоса, Кенесары мен Наурызбай туралы жазылған тарихи ғылыми еңбектерді бір-бірімен салыстыра отырып оқыған кісі өмірде болған жайдың шындығы мен қоспасын айырып, тарихи шындықтың көркем шындыққа қалай айналғанына көз жеткізері анық.

Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» дастаны аса елеулі шығармалардың бірі ретінде

Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілістің тарихы Нысанбай жырау Жаманкүлді қалдырған «Кенесары-Наурызбай» жырының негізгі сюжеті болған. Найзасы мен қобызын қатар ұстап, жорықтағы қолдың жыршысы болған Нысанбай шығармасында Ресей мен Қоқан өкіметі қыспағынан туған ел қасіреті, батырлардың ерліктері, ханның қолбасшылық өнері, майдан даласындағы соғыс суреті сол күйінде көрініс тапқан. Шығарма қаһармандарымен бірге жүріп, бар оқиғаның куәсі

болған ақынның ой-сезімі, өкініші мен қайғысы жоқтау-жырдың бейнелеу амалдарымен ұштасып, тарихи туындының көркемдік мәнін көтере түскен.

Нысанбай Жаманқұлұлы 1822 ж. қазіргі Қызылорда облысы, Жалағаш ауданының Аққошқар елді мекенінің түстігінде Шеңгелсай деген жерде дүниеге келген. Ата-тегін айтар болсақ, бұл кісі Кіші жүз, Жетіру-Керейт тайпасының Ашамайлы аталығынан тарайды.

Ақын өзінің қарымды қаламынан туындаған дастанында балалық, жастық шағы туралы былайша толғайды [1; 191, 192]:

*Менің атым – Нысанбай,
Ат жібердім тұсамай,
Өзім жырау болыптын,
Ата-анама ұқсамай.
Бісімілла, әулие себепкер,
Ауыздағы отыз тіс,
Қызыл тілге көмек бер.
Ал, қолымды сермедім,
Керейіттен шыққан жеті ер,
Жас балаңа медет бер!
Нәсіл затым сұрасаң,
Ашамайлы Керейітпін.
Он жасыма келгенде,
Қарыма қобыз ілгенмін.
Он бір жасқа келгенде,
Сөз мәнісін білгенмін.
Он екіге келгенде,
Жақсының алдын көргенмін.
Он үш жасқа келгенде,
Жақсының соңына ергенмін,
Он төрт жасқа келгенде,
Өз елімде жүргенмін.
Он бес жасқа келген соң,
Кенесары, Наурызбай
Төрені іздеп келгенмін.
Сол кездегі төренің
Сойдақ қожа ақыны,
Қобыз алған балаға,
Толмады қожа тақымы.
Хан алдында сөйледім,
Ханның болып жақыны,
Керейіттен шыққан жеті ер
Жар болған соң беглерім,
Қожаны жеңдім ақыры...*

Шайыр «Керейіттен (Керейіттен) шыққан жеті ер» деп, кезінде Үш жүздің пірі атанған Тәуке ханның діни кеңесшісі софы Әзиз Мүсірәлі әулиені айтып отыр. Жорық жолында тар жол, тайғақ кешулерде шайыр әрдайым жаратушы иесі мен жеті пірге қол беріп, жеті өлікке жан бітірген әулие бабасына сыйынып отырған. Мұны әуелі Құдай, сонан соң сол Мүсірәлі әулиенің желеп-жебеуімен талай-талай тажалдардан аман қалғанға ұқсайды. Алғашқы мүшел жасында бала Нысанбай түс көреді. Түсінде Мүсірәлі бабасы: «Алла жазса, бағың жанғалы тұр екен, шырағым. Өсе келе ел-халқыңның жоғын жоқтап, мұңын бірге мұңлықтар, соның сөзін сөйлеп, араша түсер дәрежеге жетесің. Өкенді жолбасшы етіп, Қорқыт бабаның басына түнеп, ақ батасын алып қайтқайсың. Иншалла, бөтен болмассың», — деп аян береді. Ертеңгісіне жол жабдығын қамдап, әкесі екеуі қос атпен Қорқыт қорымына қарай жүріп кетеді. Түсінде ұлы бабасы оған көне аспабын тарту етіп, ағынан жарылып, ақ батасын береді [2].

Нысанбай 15 жасынан Кенесары үйінде тәрбиеленеді. Оған ақынның [1; 192]:

*Ханның болып баласы,
Бірге жаттым ордада
Ахмет, Тайшық қасында, —*

деген жолдары куә. Ахмет пен Тайшық — Кенесары ханның балалары.

Жалынды ақын көлемді поэмасында көтеріліс басшыларын батырлар жырының дәстүрінде бейнелеу негізінде заман шындығын отарлық езгіге қарсы көтерілген халық үнімен шебер қиюластыра білген [1; 192–194]:

*Кешегі өткен Кенекең —
Дұрри жауһар данасы.
Үйсіздерге үй болған,
Биуатанның қанасы.
Шаршағанға ат болып,
Шөлдегенге су болған,
Дарияның аққан саласы.
Ата-тегің сұрасаң,
Хан Абылай баласы.
Арқадан ауып кеткені —
Бұ жақтағы жұртының
Ауызының аласы.
Әуелгі мекен қонысы —
Көкиетаудың панасы.
Жазғы жайлау өрісі —
О да соның даласы.
Көп тілеуін тілеген
Ол — мұсылман баласы.
Абылай ұлы Қасымды,
Жасық емес, асылды.
Саржан атқа мінген соң,
Төренің бағы ашылды.
Қарсы келген егесің.
Дұшпанның көңілі басылды.
Жалғыз Саржан не болар,
Есенгелді қосылды.
Кімге апарып теңейміз,
Наурызбай сынды жас ұлды?*

*Кенесары, Наурызбай
Атағы шықты аңқылдап.
Жауды үркітіп қашырды,
Ақ алмастай жалтылдап
Зәресін алды дұшпанның
Нажағайдай шартылдап.
Қасына ерген төлеңгіт
Олжаға батты қарқылдап.*

*Хан Кененің арманы —
Құмбелден жатпақ жай алып.
Наурызбай шықты қамалдан,
Найзасы қанға боялып.
Не жаны қалсын Кененің,
Наурызбайдан аянып?
Тарта берді шылбырын,
Қылышына таянып.
Кене хан жөнөп берген соң,
Қазақ біткен оянып:
Кенекең жауға барған соң,
Артындағы көп қазақ
Несіне қалсын аянып!*

«Кене ханның жыршысы» дастанында [1; 203]:

*Наурызбайдың сөзіне
Батырлары шыдамай,
Хан қасынан ұмтылды —
Ағыбай, Дулат, Меңдібай,
Арғыннан шыққан үш жігіт —
Шәкір, Жәуке, Төлебай.
Олардан тірі қалар ма
Табыннан Қабан, Бұқарбай! —*

деп ұлт-азаттық көтерілісіне қатынасқан батыр бабаларымыздың ерлігін тебірене жырға қосқан. Нысанбай жырау шығармасының түпкілікті айтпақ ойы [3; 18, 19]:

*Күмісті садақ, алтын оқ,
Кенекең жауға жолықты.
Ақ білегін сыбанған
Балуанды тойға жолықты.
Алыстан тоят іздеген
Ақ сұңқарға жолықты.
Айшылықты бір басқан,
Қас тұлпарға жолықты.
Асқындаған пейілінен
Кенекем зорға жолықты.
Нөкерімен теп-тегіс
Бір ажалға жолықты, —*

деген жолдардан көрінеді. Ақын мұнда болған істі жай хабарлаған деу аздық етеді. Ол «жазмыштан озмыш жоқ», тағдырдың үкімі осылай болды дегенді жамағатқа есіттіріп отыр. Дана ақынның сөз сыңайын осылайша қорытуы шындыққа да, жағдайға да сәйкес лебіз. Өйткені бұл арада Кенесарының бұрынғы сансыз ерлігін, өзінің дұшпандарынан анағұрлым биікте тұрғанын, мақсатының ұлылығын тізіп жату мүлде артық болар еді [4].

Нысанбайдың жыры былайша аяқталады [3; 55]:

*Бұл қиссаны шығарған
Нысанбай деген жыршы еді,
Хан Кененің тұсында
Жұрттан озған сыншы еді, —
Айтқан сөзі үлгілі
Құлақтың бір құрышы еді,
Өлең-жырға Нысанбай
Мәшһүр шешен нар еді,
Бір естіген адамдар
Сөзіне тағы зар еді —
Көзімен көріп сөз қылған
Соғыста өзі бар еді.*

Кене ханның ұлт-азаттық көтерілісіне басынан-аяғына дейін қатысқан жорық жыршысының өзі өмір сүрген заманда қандай ақын болғаны, абырой-беделі, сыншылдығы мен шыншылдығы осы жолдарда сайрап тұр.

1847 ж. Кенесары көтерілісі жеңіліске ұшырап, Кенесары қаза болғаннан кейін Нысанбай жырау қырғыз жерінен қашып шығып, Орта Азия елдерінде біршама уақыт жасырынып жүреді. Туған жеріне қай жылдары қайтып келгені туралы нақты дерек жоқ. Ақынның ақырғы деміне дейін (1883 ж.) өмір сүрген жері — Аққошқар жеріндегі Еңбек ауылы. Бұны журналист, жазушы Т. Бекниязов жазып, дәлелдеп жүр: «Ақын Аққошқар ауылының солтүстік-батысында екі шақырымдай жердегі Күлтарыда жерленген». Төрегелді Бекниязов Еңбек ауылында туып-өскен, көнекөз қариялар сөзін тындап, солардан естіп-білгенін жазған [5].

Нысанбай жыры көпке қадірлі, бар қазаққа кең тараған туынды болғандықтан, әр түрлі өзгерістерге ұшырап, бірнеше нұсқамен тараған. Бұл шығарма алғаш рет 1872 ж. (кейбір деректерде 1875 ж.) С. Жантөрин мен Т. Сейдалининнің аудармасымен «Записки Оренбургского отдела императорского Русского географического общества» журналының 3-бөлімінде орысша әріппен

басылып шығады. Ал 1912 ж. «Кенесары-Наурызбай» жыры Қазан баспасынан жеке кітап күйінде жарық көреді.

Кенес үкіметі тұсында Нысанбай туындысы екі рет кітап болып шықты. 1923 ж. Х. Досмұхамедұлының алғысөзімен Ташкентте басылып, 1924 ж. Мәскеуде Н. Төреқұловтың алғысөзімен жарияланады. Бұл жарық көрген кітаптардың екеуі де Ә. Диваев жинаған Ж. Басығарин нұсқасы еді [6; 24–26].

Кеңес дәуірінде Кенесары-Наурызбай бастаған көтеріліс бұрмаланып көрсетілгені, кейін, тіпті, олардың аттарын атауға тыйым салынғаны белгілі. Осыған орай Нысанбай есімі де халық жадынан өше бастаған еді. Тек тәуелсіздігімізді алғаннан кейін ғана «Кенесары-Наурызбай» жыры қайтадан жарыққа шығып, Нысанбай есімі қайта жаңғырды.

Ақынның дастаны 1996 ж. «Қазақ халық әдебиеті» көп томдық жинағының 17-томында профессор Ш. Ыбыраевтың алғысөзімен жарық көрді. Соңғы жылдары «Парасат» және «Жұлдыз» журналдарында, 2008 ж. жарық көрген «Батырлар жырының» жетінші томында басылды. Осы басылымдардың тек соңғысында ғана аты-жөні толық жазылып, «Нысанбай жырау Жаманқұлұлы» деп көрсетілген.

Алдағы уақытта бүгінгі және келешек ұрпаққа еліміздің тәуелсіздігінің қадір-қасиетін қастерлетіп, олардың жүрегіне қазақ еліне деген патриоттық сезім екіміз келсе, Нысанбай сияқты тарихи тұлғамызды барынша ұлықтап, лайықты бағасын беру керек. Өйткені намыс туын көтеріп, ел азаттығы жолында күрескен, сол жолда мерт болған Кенесары, Наурызбай сияқты ерлеріміздің ерлік істерін жырлаған Нысанбай Жаманқұлұлының аты ешқашанда өшпек емес.

*Кенесары хан қоныстан ауғанда Досқожа ақынның
шығарған қоштасу жыры*

Кенесарының күресін жақтаған қазақ ақындары сарбаздардың рухын көтеруге өз үлесін қосты. Сондай ақындардың бірі Алтай-Қалқаман руының өкілі Досқожа Тоқбөріұлы, өзінің айтуы бойынша, Кенесары ханның қолына Ақмола аймағында қосылған. Кенесарының күресін жақтаған ақындар қатарында белгілі қазақ драматургы Қалтай Мұхамеджановтың бабасы Күдеріқожа ақын да болды.

Досқожа жыраудың (1801–1866) есімі «Кенесары қоныстан ауғанда айтқаны» деген жырынан [7] мәлім. Бұл жыр мекенін тастап ауа көшкен елдің туып-өскен жерін қимай жылап айрылысқан қоштасуын бейнелейді [8].

Досқожа ақын қазақтың бейбіт, еркін бақытты күн кешкен шағын еске түсіреді. Бұл қоныстың ата-бабалар қайратымен қолға түскенін айта кетеді.

*Қатарыңнан артықсың,
Қайраты түпсіз тереңім!
Атаңыз жаулап өтіпті
Қалмақтың Уса, Серенін.
Біз қоныстан кеткен соң,
Көреміз бе, дүние-ай,
Мына жатқан Есілдің
Көк орай тартқан өзенін?! —*

дей келіп, туып-өскен жердің сәулетін, қадір-қасиетін айтып тауыса алмайды:

*Күншілік жерден көрінген,
Көрінсе, көңіл бөлінген,
Алшаңдатып ат мінген,
Мұнар болып көрінген,
Кіші ауылдың қыстауы —
Баянауыл, Қазылық.
Үдере көшкен байлардың
Жолы жатыр қазылып.
Жазғытұры болғанда
Жалғыз-жалғыз ауыл боп,
Отырушы едік жазылып...*

Бізге ақын халықтың көңіл-күйін білдіретін жыр жолдары арқылы ешбір тігісін жасыруға көнбейтін шындықты куәлендіреді.

Аман бол, қалдың көгеріп,
 Бастары самал тауларым!
 Арасы биік бауларым!
 Кетемін деген есте жоқ,
 Көшірді дұшпан жауларым!
 Сарқырап аққан тастақтан,
 Сабадағы салқын қымыздай
 Сарқырап аққан бұлағым!
 Тобылғылы қалың тоғайдан
 Есепсіз өрген тышқандай
 Алтайы қызыл түлкі еді
 Ұлдарым киген тымағым!
 Қадіріңді білмедім,
 Аман бол, қайран шырағым!

Отаршылдық зардабын ешбір жазба құжат халықтың жүрегін жарып шыққан өлең жолдарындай табиғи қалпында бейнелей алмайды.

Артымда қалып барасың,
 Қарағайлым, Шұбарым.
 Қызығын көрген елімнің
 Енді білдім жыларын!
 Ағашым естен кетер ме,
 Жапырақ шашып гүлденіп,
 Көгеріп тұрған мұнарып?!
 Қарағайым, қайыңым!
 Жоқ еді, қоныс, айыбың.
 Алты ай жаздай бір көшпей,
 Алкөде бейне меткілдей,
 Кіршіксіз еді зайыбым!
 Жаздың күні болғанда,
 Ел өзенге қонғанда,
 Балдырғанды Балқаштан
 Тулатып шанышқан жайыным!
 Талма тал түс болғанда,
 Байлар қымыз ішерде,
 Сары нардай ыңыранып,
 Бәйбіше саба пісерде,
 Бірқазандай отырған
 Бозбаласы құралып,
 Дәулетті үйге түсерде.
 Ірбіті сары самарға
 Сапырып қымыз құйдырып,
 Салқын жерге тоңдырып,
 Салтанатқа төндіріп,
 Сауқым салған, заман-ай!
 Өзеннің суы — тұнығым,
 Асауымды тоқтатқан
 Қара мойыл құрығым!
 Құбыладан соққан түнеріп
 Қызыл желді тоқтатқан
 Қайыңның жалы сырығым!
 А, дариға, дүние-ай,
 Қайтейін жердің қылығын!..
 Бұл қоныстан кеткен соң,
 Іздесе, халқым табар ма
 Бір құраған шыбығын?!

*Артымда қалып барасың,
Көгеріп жатқан өзенім.
Өзеннің бойын бос қойып,
Сыртқы көгін жегенім.
Құр атыма теңелген
Жазғы мінген көбеңім.
Қонысым қолда тұрғанда
Болушы еді дегенім.
Ат мініп, жарақ асынған.
Сағынар мырза өз елін.*

Жалпылай алғанда, Досқожа ақынның жырында Сарыарқаның жасыл орманы, көгілдір таулары, көк үйірім көлдері мен өзендері көркем тілмен тамаша суреттелген.

*«Наурызбай-Ханшайым» атты эпикалық туындыдағы
Кенесары мен Наурызбай бейнесі*

Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы (1854–1936) — бүкіл өмірін қазақ ауыз әдебиетін жинап, оның өзіне ұнаған жақсы үлгілерін қайта жырлап, кітап етіп бастыруға жұмсаған зерделі жан. Ақынның Қазан қаласынан жарық көрген дастандары отызға жуық. Жүсіпбектің сондай шығармаларының бірі — «Наурызбай-Ханшайым» атты эпикалық туындысы [9].

Жүсіпбек қожаның бұл шығармасы Қазан қаласында 1915 ж. өз алдына жеке кітап болып жарық көрген. Дастан бастан-аяқ ата-бабамыздың көшпелі тұрмысын жан-жақты суреттеген. Бұл еңбекте ақын еліміздің көшіп-қону, қыз ұзату, бәйге, сайыс, айтыс, күрес, жамбы ату сияқты сан алуан ұлттық сән-салтанатын әр қырынан әдемі жырлаған. Поэмада Кенесары мен Наурызбай бейнесі, ел бүтіндігіне, халық бірлігіне шыбын жанын қиюға даяр Ханшайым сұлудың өмірі анық сомдалған.

Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық қозғалысын алғаш Ғұбайдолла сұлтан бастаса, кейін оны Саржан сұлтан, Кенесары, Наурызбай жалғастырды. Кенесары орыс пен қазақ арасындағы қарым-қатынасты, татулықты, бірлікті қалап, патшаға хат жолдағанымен, онысынан түк шықпады. Сондықтан да елін ысырып, қонысынан қуып, қонышынан басқан басқыншыларға қарсы шықпай қарап отыра алмады, намысқа мініп, қарсы ұмтылды. Сол намысты ер Кене Хан батырдың халық кәдірлеп, жырға қосып, қастерлеген қасиеттері қандай еді?

Қолда бар фольклорлық мәтіндерде Кенесары — идеалды кейіпкер, мінсіз адам, әділ хан ретінде суреттеледі. Ол бірнеше сипатта көрінеді. Егер жүйелеп айтар болсақ [10; 6]:

- Кенесары — идеалды қаһарман, билік тізгінін мықтап ұстаған әмірші, күллі қазақты өзіне қаратқан хан;
- оның қол астына атақты батырлар жиналған;
- олар ханның ордасын – мемлекет орталығына айналдырған.

Бұл туралы Жүсіпбек Шайхисламұлы өз дастанында:

*Хан болды Кенесары Орта жүзге,
Жайылды әруағы өзге жүзге.
Хакім боп жеті жұрттан иығы асты,
Жарамас шөп салуға басқан ізге.*

*Анасы Наурызбайдың бөлек еді,
Өзінің қатарынан зерек еді.
Дүниеден қайран ерлер өтіп кетті,
Қазақтың баласына керек еді, —*

деп жырлайды.

Кенесары да, оның інісі Наурызбай да өз қатарынан асып туған, ел қамқоры болған адамдар. Кенесары мен Наурызбайдың ерекше тұлғалар екенін айту үшін жыршы өзінің эпикалық туындысында олардың бабалары туралы былай баяндайды:

*Абылай хан боп өткен мұсылманға,
Жайылған әруағы барша жанға.
Жеткен соң қаза-тағдыр, дүние салып,
Қойылған бата қылып Түркістанға.
Қалмақтан Абылай хан бір қыз алған,*

*Қадамы жеткен жерге құлаш салған.
Опасыз бұл жалғаннан олар да өтті,
Ойласаң, баяны жоқ, дүние жалған.*

*Қасым хан — Абылайдың бел баласы,
Шығады, тыңдасаңыз, сөз данасы.
Абылай Қалдан ханның қызын алған,
Қасымның, естісеңіз, сол — анасы.*

*Қасым хан өзге ұлынан асып туған,
Көңілін дұшпанының басып туған.
Қарнында анасының қан шеңгелдеп,
Қызартып екі көзін ашып туған.*

Сонымен, Кенесары мен Наурызбайдың әкесі Қасым төре ерекше адам болған. Ал одан туған Кенесары да, Наурызбай да — тегін емес деген ұғым жатыр мұнда.

Қасымның төрт ұлының ішінде бөлек туған Кенесары. Ол сол себепті хан болды, — дейді халық жыршысы:

*Қасым хан, қаза жетіп, дүние салды,
Тағдыры кімнің жетсе, соны алды.
Мирасқор орнын басып, елін ұстап,
Артында Қасым ханның төрт ұл қалды.*

*Хан болды үлкен ұлы — Кенесары,
Дұшпанға ерегіскен өтті зары.*

Поэмада Кенесары — ақылшы, батагөй абыз, тапқыр шешен, бекзат болып бейнеленеді. Әрбір жауапты, қиын іс Кенесары бата бермей істелмейді. Жорыққа шығарда, шайқасқа енерде ол бата беріп, ақ жол айтып кіріседі. Оның батасы фольклор дәстүрінде болып келеді. Мысалы, Тілеуқабақ жұртына кетіп бара жатқан Наурызбайға берген батасы мынадай:

*Он сегіз мың әлемге
Патша болған, Құдайым!
Көз жасымды қабыл ет,
Мінәжат қылып жылайын.
Бір өзіңе тапсырдым,
Пана болған басына,
Рақым ойлап, иллаһим.
Бұрын сапар көрмеген,
Бейқам еді бұл айым.
Өзіңнен басқа панам жоқ,
Қайтып көзім көргенше
Болды қиын уайым.
Екінші, сізге тапсырдым,
Жүз жиырма төрт мың пайғамбар,
Отыз үш мың сақабалар,
Иман Қасен, Құсайын,
Төрт Имам, төрт шаһарияр.
Және сізге тапсырдым,
Ғайып ерен, қырық шілтен,
Назарыңды салғайсың.
Сапарда болса бір кілтең,
Ғаріпке жәрдем болғайсың.
Хазіреті Қызыр Илияс,
Мәдет ет, Ғауыс, Қияс,
Қожа Насыр, Баһауддин,
Хан Абылай аруағынан
Мәдет сұрап қойдым бас!..*

*Қош айтып, бата беріп, қалды жайға,
Тапсырып баршаларын бір Құдайға.
«Бізді баққан дұшпан көп, бейқам болмай,
Берік бол», — деп айтады Ағыбайға.*

*Ер Науан қырық жігітпен бата алды,
Сапарға тәуекел деп қадам салды.
Кене хан шығарып сап, шүкір етті,
Иниалла, жолы болар ахуалды.*

Бұл бата халық ұғымына сәйкес. Жыршы Кенесарының аузына әдеттегі батаны салып отыр. Оның ойынша, Кенесары халықтан алшақ емес.

Кенесары бекзаттықты, хандық жолды бәрінен жоғары қояды және өзі кісілікті, жомарттықты қатты ұстанады. Ұлы ханның малға, дүние-мүлікке қызықпағанын «Наурызбай–Ханшайым» жырындағы мына жайттан байқаймыз.

Наурызбай мен Ағыбай Тілеуқабақ деген байдың жылқысын барымталайды. Оларды Ханшайым қуып жетіп, өзінің тапқырлығымен, ержүректігімен Науанды тәнті етеді. Науан айдап келе жатқан жылқыны Ханшайымға сауғаға тастап кетеді.

Еліне құр қол оралған Наурызбайға Кене хан өзінің оң жағынан орын беріп:

*Қырық жігіт, есен барып, келдің
бе аман?
Тарылды сен кеткелі маған заман.
Жылқысы Тілеуқабақ көрінбейді,
Қой десем, болмап едің, жері жаман, —*

деп тұспалдағанда, Ер Науан болған жайды баяндап:

*Бұралып талшыбықтай бойға жеткен,
Іс болса айтыңыздар бізден өткен.
Жұмыстың бастан-аяқ жайы солай,
Уа, аға, лайық па екен бермей кеткен? —*

дейді. Сонда Кене ханның көңілі толып:

*Жылқы алғаннан бұл ісің он есе артық,
Шақырайын той қылып оң мен солды, —*

деп той қамына кіріседі.

Атақты жыршы Кенесарының мырзалығын көтермелей айтып, оның пайым-түсінігін, ақсүйекке лайық заттылығын барынша дәріптейді. Мысалы, қалыңдығына кетіп бара жатқан Наурызбайға берген сыйы мынандай:

*Қазына-жабдық артты тоғыз нарға,
«Барсын, — деп, — салтанатпен мәхбур жарға».
Қос берді падишалық алтын шатыр,
Дүние мұқтаж емес еш оларға.*

*Жабдығын азық-түлік берді сайлап,
Тоғыз нарға қоңырау, байрақ байлап.
Бесінде бейсенбі күн шыға қонды,
Айтұяқ айтып сойып, «иә, Құдайлап».*

*Қолға алды тоғыз тұйғын, тоғыз сұңқар,
Мінгені қырық жігіттің бәрі тұлпар.
Толтырып төрт сандыққа асыл бұйым,
Арттырды, «Болмасын, — деп, — жолы дімкар».*

*Не асыл інжу-маржан алды тастан,
Жабдығын тамамдады аянбастан,
Кене хан аттандырып, амандасып,
Айтады ақыл-хайла бір-бір бастан.*

Бұдан да артық сый-сияпатты Кенесары хан Наурызбайдың қайынағасы Мұсаға, онымен бірге келген жолдастарына жасап, қазақтың «тоғыз сыйлау» салтын толық орындайды. Келтірілген мысалдардан көретініміз — халықтың «хан қандай болуы керек» деген түсінігі. Өмірде Кенесары осындай кең, осындай жомарт болды ма — белгісіз. Бірақ фольклор оны осындай етіп бейнелеп отыр [10; 6].

Жүсіпбек қожа өз шығармасында Наурызбай төренің жастық-албырттық шағындағы қайтпас қайсарлығымен бірге, Ханшайым сияқты ел ұйытқысы бола білген кемеңгер қыздың өмірін де айшықты бейнелейді. Ханшайым — кешегі Жиренше бабамыздың бәйбішесі Қарашаштың, Алаша ханның ханымы Ханбибінің, Бәйдібек батырдың тоқалы Домалақ ененің (Нұрила), Келдібек бидің бәйбішесі Айбикенің жол-жоралғысын, өнеге-үлгісін ұстанған асыл аналарымыздың бірі. Қысылтаяң шақта екі елдің ортасына алтын дәнекер, ақ тілеуші бола білген аяулы ару.

Ж. Шайхисламұлы туындысындағы оқиға Кіші жүздің алтын-жаппас руларының көші-қон жолында, Батпақты көлінің жанында өтеді. Дастандағы жер атаулары Үшбурыл көлі, Тоқырауын, Тоғыз арал өткелі. Бұлар Торғай өзені сағалары болуы мүмкін. Оқиға 17 жастағы Наурызбайдың алтын-жаппастармен бірге қоныстас Тілеуқабақ аталығының қызы Ханшайыммен үйленуі, қыздың келін болып түскен бойы Кенесарының көзі өтіп қайтыс болғаны жөнінде.

Дастанда Кенесары Ханшайымды көріп, көркіне қайран қалып:

*Басқа әйел түлкі болса, құндыз екен,
Аспанда анық Шолпан жұлдыз екен.
Туды деп адамзаттан кім айтады,
Перизат, Хорлығайын нұр қызы екен.*

*Науанжан жарын тауып алған екен,
Әйелден бар Құдайым салған екен.
Деуші еді: «Қосылмайды екі жақсы», —
Айтқаны бұрынғының жалған екен, —*

деп тамсанады. Көп ұзамай-ақ Ханшайым Кененің көзі тиіп, талып қалады да, үш күннен кейін дүниеден өтеді.

Ханшайым өлімінен соң Наурызбай сұлтан ағалары Ержан төре, Кенесарымен бірге Қоқанды шабуға аттанады.

*Кенесарытанудың негізін қалаған ғұлама
Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы*

Кенесарының тұлғалық бейнесі мен билеушілік танымын және саяси ахуалды кеңінен сипаттап, отандық тарихтың беттерінен орын алуына бірден-бір себепкер болған Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының (1858–1931) «Қара мес» деп аталатын еңбегі [11; 48]. Осы туындысында Сарыарқаның тарихын сипаттай келе, Көпейұлы [11; 49–50]: «Біздің бұл Сарыарқадағы қазаққа «қазақ бізге бағын, қара» деп, «ақ патшадан жарлық алып шықтым» — деп, Ибан Сыманыш деген бөлкебай келді. Сонда оныменен талас Қытайдан да елші келді, «қазақ саған қарамайды, маған қарайды» деп. Ол екеуінен патшаға қазақтың өз ішінен төреден Кенесары, Наурызбай шығып, келіп айтты:

*Бағынба қазақ орысқа,
Бағынсаң қазақ орысқа.
Осы бастан амандас,
Сарыарқа деген қонысқа.
Береке кетер асыңнан,
Билік кетер басыңнан.
Інгеннен інген күйерсін,
Күйдіруші табылып.
Көршілес жақын қасыңнан,
Қызығып тұрсың байқамай.
Күйгеннен зарлап айттым-ай,
Көрінісі орыстың,
Текеметтің бозындай.
Ойлағаны жамандық,
Жарадан аққан іріңдей,*

*Абақты деген үйі бар,
Қазулы даяр көріңдей.
Қызыл қарын жас бала,
Обалына қаларсың
Кейінгі үрім-бұтақтан,
Қарғыс бір нәлет аларсың,
Ап кетейін бір жаққа,
Соңымнан ерші ерінбей!*

Сонда сол замандағы қазақтың жақсылары кеңесті де Кенесары, Наурызбайдың сөзін қостамады және қытай елшісіне де сөйлеспеді. Жерімізге тимесең, баладан солдат алмасаң, саған қараймыз деп, гәделәтшілік бар деп, ақ патшаны өз ықтиярларымен қарап бағынды. Теріге жаздырып, уағда хат алды», — деп Кенесары мен Наурызбайдың өз қара басы үшін емес, ұлт болашағы үшін тер төккенін сипаттаған.

«Кенесары жорығы» деген бірінші нұсқасында Мәшһүр-Жүсіп [12]: «Қырғызбен соңғы соғысында Кенесарының ту тіккен жері Кекілік сеңгірінен бес шақырымдай жоғары Майтөбе деген жер екен. Майтөбені қырғыздар ежелден «Қанды жер» деп айтысады екен.

Қызылсу — Тоқпақтың тұсынан Алатаудан аққан бір өзен. Қоқидың көлі Әулиеата уезінде Шудың жағасында, Ағашақ болысында.

Қолға түскен соң Кенесарының Жаманқараның бодауына Солты руы (ұруы) алған. Наурызбайды Қалпақ батыр мен Жанқабылдың боданына Сарбағыс, Тілеуқабыл манап алған.

Екеуін қалай өлтіргендігі Мәшһүрдің «Мес» кітабында атам заманда әлдеқашан жазылған. Керек қылғаның сонан қараңдар.

Наурызбай төренің мінезі ауыл арасында әншейін жүргенде періштедей екен. Жауға шапқанда, суықтығы албастыдай көрінеді екен. Наурызбайды «өліпті» — деп естірткенде, бір қыздың айтқан өлеңі:

*Елімді жауға айдаған Көшек еді,
Жабысқан он үш жаста өсек еді.
Жыламаймын жатамын да бауырым төсеп,
Бір жатқан ер Науанмен төсек еді! —*

деп Наурызбайдың тұлғалық бейнесіне оң бағасын берген екен.

«Кенесары жорығына қатысты үшінші дерек» деген нұсқасында Мәшһүр-Жүсіп [12; 49]: «Кенесары ханның жылы қоян еді. Сегіз жыл хандық дағуасын қылды. Жылқы жылы қырық бес жасында қырғыздың қолына түсті. Әуелі шабамын деп қол көтерген — сол бойымен қарысып (қарығып) қалды. Екінші — қылышты алып шауып жіберген табанда өлді. Үйіне көтеріп барса, үйіші тегісімен қырылып, бәрінің жаназасы бір күнде оқылды. Сол тұқым ауыл-аймағымен таусылып бітті. Қырғыз халқы артынан көп пұшайман болды», — деп Кенесарының дәуірін бабасы Абылай хан билігінің жалғасы ретінде қарастырған.

*Халық ақыны Доскейдің Кенесары ерлігіне арнаған
көлемді шығармасы*

Көрнекті әнші-композитор, жыршы, әңгімеші, ақын Доскей Әлімбаев (1850–1946) ұзақ өмірінің сексен жылын жыр толғап, ән шырқап өткізген. Оның үстіне Сарыарқаны ән мен жырға бөлеген, өнерімен өрге өрлеген Басығараның Қанапиясы, Құлтума, Шөже, Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Жаяу Мұса, Ғазиз, Естай секілді дүлдүлдермен бірге жүрген.

Доскей ақын жүздеген жыр-толғаулармен бірге, «Бақыт іздеуші тазша», «Қажымұқан», «Жетім бала мен жебір уәзір», «Тоқа батыр», «Кенесары», «Қара шолақ сиыр» тәрізді дастандар жазған.

Доскейдің «Кенесары» поэмасы [13] 1916 ж. патшаның «Маусым жарлығынан» кейін ұлт-азаттық қозғалыстың тууына байланысты елді рухтандыру, жігерлендіру мақсатында туған. 570 жолдан тұратын бұл дастан көне эпостық үлгіде шығарылған. Дастанның арқауы — тарихи шындық. Ол бізге Кенесары қозғалысынан біраз мәліметтер береді. Бұл туынды бірлікте, елдікте үндейді:

*... Патшаға сеніп ердің деп
Сөзіңді астырт бердің деп,
Кенекең қылған өкпені.
Сондықтан әбден өштесіп,
Манапқа мейірім етпеді.*

Өрлей берді Кенекең,
 Бішкек пенен Арасан,
 Оны басып тағы алды.
 Тоқпақ пенен Кекілік,
 Алынбай енді сол қалды.
 Асатын жер таба алмай,
 Батырлар ауыр ойланды.
 Көкала қалқан өңгеріп,
 Жебелі найза қолға алды.
 Тас қыдырып, тау кезіп,
 Тоқпаққа қарай жол салды.
 Қыспақты күнде қысылшаң,
 Тұрғанда төре осылай,
 Астыртын хабар алысып,
 Патшамен манап сөйлесіп,
 Қырғыздың манап Орманы
 Патшаға барып сатылды.
 Көмекке алып, қасына
 Жинады өңкей батырды.
 Азғырып, алдап дулатты,
 Қайта өзіне шақырды.
 Кенекеңе білдірмей,
 Дулат тегіс қашады.
 «Біз кеттік, — деп, — Кенеден», —
 Манапқа хабар шашады.
 Ішінен шығып дұшпаны,
 Кененің сырын ашады.
 Мұны естіген манаптар
 Көңілденіп тасады.
 Манап пен дулат бірігіп,
 Мықты уәде жасады.
 Ішіне тыңшы кірген соң,
 Әлсіз жерін білген соң,
 Бір күні түнде қапелдем
 Кенекеңнің көп қолын
 Манаптар келіп басады.
 Қапыда қалып Кенекең,
 Түн ішінде сасады.
 Сонда да қайтпай, жауымен
 Қан майданды жасады.
 Тоғыз айлық соғыстан
 Шаршап әбден қажыған
 Батырлардың қайраты
 Қайта туып, тасады.
 Сонда-дағы шыдамай,
 Кененің қолы қаймығып,
 Шегініп кейін қашады,
 Патшаға қарсы соғысқан,
 Халық үшін жан қизған,
 Әскері кетіп қолынан,
 Кенесары, Наурызбай
 Қырғызда қалып өледі...

Доскей ақын өзінің туындысында:

Қазақтың жиып батырын,
 Басын қосып жинайын.

Қолды түзеп көк найза,
 Желкесін жаудың қияйын.
 Арғыннан шыққан Ағыбай,
 Шапырашты Бұғыбай,
 Толқынта найза сілтеген
 Шәкір, Жәуке, Толыбай,
 Азға қуат беретін
 Туған інім Наурызбай,
 Қайратты қалай тыяйын?!
 Атамның еді жолдасы,
 Қарт Бөгенбай бар еді,
 Соған барып дос болған
 Тарақтыда Байғозы,
 Назымды соған құяйын.
 Төртуылда Жанайдар
 Жиһан асқан ер еді.
 Тамадағы Танашты
 Шақырса, ол да келеді.
 Базар батыр Бөрішіде
 Ерегiскен дұшпанның —
 Жау жазасын береді.
 Көбек батыр және бар
 Жауға жеке кіретін.
 Бижан батыр тағы бар,
 Мінген аты — Көкшағыр,
 Әкесінің аты — Алишағыр,
 Жарғыштың жеті бірі еді,
 Қайраты мұның ірі еді.
 Оған еріп жолдас боп,
 Көкаласын мінеді, —
 Немересі Жұманның
 Байқан батыр келеді.
 — Ерегiскен тақсыр-ау,
 Жауың қайда? — дер еді.
 Байқан батыр ерлігі
 Оның-дағы мол еді...
 Кенесары батырдың
 Жауға аттанар жолы еді.
 Жиналған осы батырлар
 Он төрт мыңдай қол еді, —

деп бабаларымыздың ұрыс үстіндегі ерліктерін бүкіл елімізге паш еткен.

Қорыта айтсақ, Доскей Әлімбаевтың бұл поэмасында қазақтың азаттық күресіне іріткі салған ру, тайпа көсемдерінің дүниеқор, екіжүзді әрекеттерін әшкерелейтін нақтылы мысалдар мол кездеседі...

*Хан Кене – Алаш ақыны Мағжанның «Оқжетпестің қиясында»
 атты поэмасының бас кейіпкері*

Қазақтың кемеңгер ақыны Мағжан Жұмабаевтың дастан-поэмаларындағы тарихи тұлғаның бейнеленуі — ерекше тақырып. Жыр жұлдызының «Ертегі» поэмасы «Бостандық туы» газетінде 1922 ж. басылған, ал «Оқжетпестің қиясында» Ташкентте 1923 ж. жарық көрген. Екі туындының басты ойы — ел қорғаны бола білген Кене ханды аңсау [14].

Әсіресе М. Жұмабаевтың «Оқжетпестің қиясында» атты биік романтикалық поэмасындағы [15] тебіреністі лебіздер ойы ұшқыр, ұлттық мұраты нұрлы азаматтарды толғандырмай қоймайды. Поэманың бас кейіпкері — отанын қорғауды ардың ісі деп санаған Кенесарыны Алаш ақыны қалай аңсайды? Кене ханның өзін құрбандыққа қиған ісін Алаш ақыны қалай жырлайды? Бұл сауалдар туралы шығармада былай делінген:

*Арқада Бурабайға жер жетпейді,
Басқа жер ойды ондай тербетпейді.
Бурабайдың көлі мен Көкшетауды
Көрмесең, көкіректен шер кетпейді.
Қиясымен бұлт құшқан Оқжетпестей
Басқа тау ойды аспанға өрлетпейді.
Арқада Бурабайға жер жетпейді,
Алаштан Кенекеме ер жетпейді.
Көкшеде күңіренген Кенем қайда?!
Дариға, жүрегімді дерт өртейді.*

*Көкшені күндіз-түні мұнар басқан,
Қап-қара бұлттармен құшақтасқан.
Алдында бұйра жалды бөлек тау тұр,
Көкшеге қосылмаққа қойнын ашқан.
Мөп-мөлдір, дөп-деңгелек көл ортада,
Жел ойнап, ақ бетіне меруерт шапқан.
Сол көлдің жағасында Оқжетпес бар,
Жасаған мұнарадай құйып тастан.
Найзадай Оқжетпестің қиясына
Жалғыз-ақ Кенекем зой қадам басқан.*

Қазақ ұғымындағы «ер» мен «еркек» түсінігі осы ретте айқындалған:

*Алашта талай-талай ерлер өткен,
Ерлерде Кенекеме кім бар жеткен?
Сүйремей елін өрге, көрге сүйреп,
Ер емес, «ершіктер» ол елді еңіреткен.
Жалғыз-ақ Кенекем зой қайрат қылған,
Қазақты құтқарам деп қалың өрттен...*

Поэмадағы соңғы тармақ Алаш қайраткерінің Кенесары хан сияқты ерді аңсауы ғана емес, өзінің заманына деген құсалық шерін аңғартады («Күңіреніп біздей бейбақ жыр толғайды»):

*Арқада Бурабайдай жер болмайды,
Алашта Кенекемдей ер болмайды.
Кене Арыстан мезгілсіз мерт болды зой,
Алашқа бұдан да зор шер болмайды.
Ел азды, арқа тозды, қайғы басты,
Күңіреніп біздей бейбақ жыр толғайды.
Құдай-ау, мәңгілікке қарғамасаң,
Кенедей енді неге ер тумады?!
Кене жоқ, ізін басар іні де жоқ,
Дариға, жүрегімді дерт улайды.*

Бүгінде Мағжан ақын жырының түпкі мұратындағы шындық әлі ескіре қойған жоқ. Өйткені орындалмаған армандар, ұлы өкініштер толып жатыр. Сонда да болса, қазіргі кезеңде қазақ жеріне тәуелсіздік таңы атқанына, еліміз үміт пен сенімге толы нық қадамдар жасап жатқанына, ел қамын терең ойлайтын намысты, жігерлі арыс азаматтар азаттық туын берік ұстап, заман көшін алға бастап отырғанына шүкіршілік етеміз...

*Жамбылдың Кенесарының ұлы тұлғасын тануға
арналған өлең жолдары*

1846 ж. Кенесары өз қолдары және ауылдарымен Жетісуға келді. Орыс әкімшілігімен егесі ұзаққа созылып кеткен, оның үстіне қарулы әскері мен соңына ерген ауылдардың шаруашылығы мен күнделікті тіршілік қамын ұйымдастыру және қажет бұйымдармен қамтамасыз ету азабын басынан өткізіп қалжыраған Кене хан Жетісу жеріне әбден шаршап-шалдығып жеткен еді.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор М. Қойгелдиев: «Түрлі құжаттарда кездесетін деректік материалдарды салыстыра отырып, Кене ханның Жетісуға бет бұрғанда мынадай екі мақсатты көздегенін байқауға болады. Егер ісі сәтті жүрсе, Ұлы жүз қазақтары және қырғыздардан

қосылған қолдармен біріге отырып, Жетісу, Солтүстік Қырғызстан және Шу бойын Қоқан үстемдігінен босатып, осы өңірге орнығып, өз әрекетін одан ары жалғастыру. Ал егер бұл әрекеттен ештеңе шықпаса, онда Ресей билігі орнаған территориядан ұзап, Қытай құзырындағы Шығыс Түркістанға ойысу еді» [16], — деп жазады.

Жетісу жұрты Кенесарыны қалай қарсы алды? Тарихи деректерді тексере отырып, мынаны байқауға болады. Жетісуға келгенге шейін-ақ Кене хан мен оның әскері, жанына ерген батырлары жөніндегі хабар, дақпырт қазақ даласына кең тарап, аңызға айналып үлгірген еді. Соған байланысты халық арасындағы оның беделі аса жоғары болғандығы еш күмән туғызбайды.

Бұл ретте Жамбыл ақынның «Есте қалған әңгімелерден» [17] атты естелігіндегі: «Кенесарыға еріп келген өңкей батырларға Жетісудың кілең айбынды ерлері қосылып, Алатауды сілкінткендей бір қалың, қайратты қол құралады. Кенекенің Жетісуға келгенін бір кезде Сүйінбай бәріміз ұзақ жырмен айтушы едік, сонан есте қалғандары тіпті аз...

*Алдына дабыл өңгерген,
Артына сауыт бөктерген
Кенекем келді алыстан.
Ақауызы арқырап,
Ақ сауыты жарқырап,
Жауар бұлттай түйіліп,
Найзасын көкке үйіріп,
Наркескені жарқылдап,
Наурызбай келді арыстан.
Жауды көрсе қуанған,
Алмасын қанға суарған,
Табыннан шыққан Бұқарбай,
Ту ұстаған Нәпбай,
Жортуыл жолшы Бұғыбай —
Жалаң қылыш байланған,
Жау қайда деп сайланған,
Батырлар келді Қордайға...
Кенесары келген соң,
Өңкей ерді көрген соң,
Ерлігін жаннан асырған,
Бес қаруын асынған
Келді Саурық, Сыпатай,
Жас Бәйсейіт, Сұраншы,
Келді бәрі қалмастан,
Кенесары алдында
Өңкей көкжал бас қосқан...
Қара тасты айырап
Қайраттары алмастан.
Сондай ерлер өтті ғой
Дұшпанымен айқасқан, —*

деп толғаушы едік» деген пікірдің шындықтан тым алшақ еместігін байқауға болады.

Атағы әлемге тараған жыр алыбы Жамбылдың аузынан жазылып алынып, мұрағатта сақталған бұл өлең жолдары Кенесары Қасымұлының ұлы тұлғасын тануға қымбат мағлұмат қосады.

*Кенесарының азаттық жолындағы күресінің белгілі ақын-жазушылардың, тарихшылардың
шығармаларына арқау болуы*

Алғашқы зерттеулер ішінде 1888 ж. Ташкентте «Кенесары мен Садық» деген атпен шыққан Кенесары ханның баласы сұлтан Ахмет Кенесариннің естеліктер жинағы өте құнды еңбек болып табылады.

Кешегі Кенес дәуірінде Кенесары «жауыз», «бүлікші», «қаракшы», оны дәріптегендер «ұлтшыл» атанды. Солардың бірі Н. Ахметбеков еді. Ақын Кенесары-Наурызбай көтерілісін алғаш объективті түрде көрсетіп, хан Кене мен Наурызбай ерлігін асқақтата жырлайды. Бұл ел арасында сөз болып,

жоғарыға жетеді. Амал жоқ, қуғын-сүргінге ұшырамау үшін Н. Ахметбеков «Жасауыл қырғын» поэмасын қайта жазады. Бұл дастанында ол Кенесарыны қанды балақ қарақшы етіп суреттейді [18].

Профессор Ермұхан Бекмахановтың пайымдауынша [19], Кенесары Орта жүздің де, Кіші жүздің де қазақтарының азаттық қозғалысын Торғай аймағында басқарған. Батырлықпен, ерлікпен атағы шыққан Торғай өңіріне Кене ханның ат басын бұруы, ойсырап қалған жасағының орнын 62 салалы Торғай өзенінің бойындағы Қабырға, Өлкейік сияқты салаларын мекендеген арғын-қыпшақтан шыққан батырлармен толықтырып, оларды алдағы болатын ұрыстарға дайындап, жарамды ат-көлік, қару-жарақ дайындау еді. Торғай өңірінің Қарасай мен Қошалақ аралығындағы шұрайлы мекенге ат басын тіреген Кенесары хан осы жерде бірер жыл мекендейді. Ол жайында қазақтың тұңғыш қаламгерлерінің бірі, әрі ақын Мұхамеджан Сералиннің «Жауыр торы» дастанында жазылады.

Кенесары ханның Торғай өңіріне келуін жергілікті тұрғындар жылы қабылдап, оның жасағына осы тұста Торғай өзенінің бойындағы арғын-қыпшақтың батырлары Шәкір Қараманұлы, Иман Дулатұлы (Амангелді Имановтың атасы), Жәуке, Жанайдар, Төлебай, Меңдібай сынды елдің бас көтерер біраз азаматтары қосылады. Осылай Торғай өңірі — қазақтың соңғы ханы Кенесарыға арқа сүйер сенімді бекініс болады [20; 5].

Кенесарының өмірі мен қаһармандық істері жайында сөз етілген жырларда ханның таңдаулы батырлары Иманның, Жәукенің, Ағыбайдың, Бұқарбайдың, Жанайдардың, Шәкірдің, т.б. есімдері жиі айтылады. Өйткені бұл батырлар ойдан шығарылған емес, өмірде болған адамдар. Сондықтан да М. Сералин «Жауыр торы» дастанында:

.... Жігіті Кенесары – өңшең сері,
Келгенде олар дайын үйдің төрі.
Ағыбай, Бұқарбай мен Шәкір, Жәуке,
Кекір мен Байтабында қалаулы ері, —

деп суреттеп, төрт жол өлеңде айтылған батырлардың аттарын, бүкіл қазақ еліне әйгілі еткен. Бұл батырлар Кенесары ханның інісі Наурызбайдың соңынан ерген сенімді қырық жігіттерінің ішіндегі бірегейлері болған. Туған інісіне қалай сенсе, бұл батырларға солай сенген Кенесары хан Созақ, Түркістан, Ақмешіт, Мерке, Қызылжар, Қараөткел, Кереку, Ор, Аманқарағай бекіністері мен камалдарын аларда оларды алғы сапта ұстаған [20; 5].

XX ғасырдың отызыншы жылдарында М. Әуезов «Хан Кене» пьесасын (сахнаға бірер қойылуынан кейін тыйым салынған) жазады. Заңғар жазушының пьесасында Кенесары: «Мен сүйенер өмір мен жұбанар үміт қалған жоқ... бұдан арғыны көргенше Алланың ақ бұйрықты ажалы келсін», — деп торығады. Ол бұл сөзін рухани қажып, күйреп, жеңілгендіктен айтып, өлім тілеп отырған жоқ. Ол қайратты, қайсар, өр, өжет. Ол үшін туған елінің тәуелсіздігі жолында күрестен бас тарту — өлімнен де сорақы. Кенесары өз қамын емес, ел қамын жеп күйзеліп, күніренеді. Ел намысынан артық не бар?! [21; 7].

Жалпы, Кенесары хан жайында бір жарым ғасыр бойы көп айтылып және жазылып келеді. Оның өмірі мен азаттық жолындағы күресі көптеген ақын-жазушылар мен тарихшылардың еңбектеріне арқау болды:

1. Фольклорлық деректерде Кенесарының тұлғасы ерекше сомдалған. Мысалы, Омар Шипин [21; 7]:

Ерлігі Наурызбайдың ерен еді,
Хан Кене ақылдасқан зерек еді.
Ортада оба ағаштай терек еді,
Екеуі қапылыста өліп кетті,
Қазақтың баласына керек еді, —

деп жырлаған.

2. Ақын Қалижан Бекхожин [21; 7]:

Сескенткен айбынымен жеті жұртты,
Жоңғар мен шүлдірлеген жау шүршітті.
Арқаның аруақты батырлары
Бір кезде тау теңселтіп, жер сілкітті.

Сарнатып жел қобызын есе тартып,
Ерліктің әсерімен жыршы шалқып.
Сөйледі қанша батыр өтсе-дағы
Солардан Кенекемнің айбыны артық! —

деп Кенесарының ерлігін, өрлігін мадақ еткен.

3. Ақиық акын Сырбай Мәуленов [22]:

*Халқы үшін қан жұтып, қару алып,
Ту көтеріп, далада дабыл қағып.
Он жыл бойы бір түспей ат үстінен,
Он жыл бойы көрмеді дамыл алып.*

*Жасын оты секілді бұлтты жарып,
Қосындарды майданға шықты алып.
Ел қорғаны ержүрек батыр ұлды
Арманындай аялап күтті халық.*

*Толғантты оны тартылған жер тірлігі,
Найзаменен түрілген ел түндігі.
Екі өкпесі қысылып дем ала алмай,
Талықсыған халқының еркіндігі.*

*Өлетінін білсе де күні бұрын,
Қысқа екенін сезсе де ғұмырының.
Ұрпақтарға болды ол орнатпақшы,
Азаттықтың тәуелсіз ұлы күнін.*

*Кене хандай кемітіп қолбасыны,
Тот басқандай елімнің болды асылы.
Әр ауылдан шығарып бір-бір батыр,
Кереметтей көтердік болмашыны.*

*Қорғаймын деп саумал көл, сайран жерді,
Әкесі, туыстары майданда өлді.
Жан-жағынан жау қаптап жалаң қағып,
Жазым етті қапыда қайран ерді.*

*Халқымыздың кім оны демес ары,
Хас батырдың көңілде елесі әлі.
Кейбіреу қалай десе, олай десін,
Тарихта тұрады өшпей Кенесары! —*

деп қазақ ханының даңқы алысқа кеткенін айтқан.

4. Кенесарыға арналған тарихи фольклорлық үлгілердің бүгінгі күнге жетуі үшін көп еңбек еткен ғалым Е. Ысмайылов болған. XX ғасырдың отызыншы жылдарында ол Кенесары мен Наурызбай туралы өлең-жырларды, аңыздарды жинап құрастырған болса, 1948 ж. фольклорлық шығармаларға арналған «Қазақ әдебиетінің тарихында» (бірінші том) Кенесары мен Наурызбайдың халық әдебиетіндегі бейнесі туралы зерттеу мақаласын жариялаған. Ғалымның атқарған еңбегі кеңестік идеологияның шартына сәйкес келмегендіктен, 25 жылға сотталғаны мәлім [6; 26]:

5. Кенес үкіметі тұсында Кенесарының күрес жолына іргелі ғылыми зерттеу арнаған тарихшы-ғалым Е. Бекмаханов («XIX ғасырдың 20–40 жылдарындағы Қазақстан» монографиясы) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Ол тарихи шындықты жазғаны үшін 25 жылға сотталған. Аяусыз азап тартқан. Е. Бекмахановты қолдағаны үшін М. Әуезов, Қ. Сәтбаевтар қуғынға түскен. Бірақ тарлан тарихшыны ешкім бетінен қайтарып, жасыта алмаған. Ермұқан түрмеден жазған хатында [23]:

*Жаным менің жаралы,
Тарттым қанша жаланы,
Қайғы ішкен жылдарым,
Жылап өтіп барады, —*

деген. Тек 1954 ж. 16 ақпанда ғана көрнекті ғалым ақталып, түрмеден шықты.

6. Сәбит Мұқанов «Аққан жұлдыз» романында Кенесарыны қуғындап, патшадан шен-шекпен алған бай-сұлтандар мен би-болыстарды атап кеткен.

7. Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында Ілияс Есенберлин «Қаһар» романын [24] жазғаны белгілі. Бұл кітапты тұңғыш рет «Жазушы» баспасы 1969 ж. басып шығарған. «Көшпенділер» трилогиясының үшінші кітабы ретінде «Советский писатель» баспасынан 1978 ж., «Художественная литература» баспасынан 1983 ж. шыққан. Сол жылдары «Қаһар» романы әдебиет тарихында ерекше құбылыс болған. Атақты жазушының туындысы қалың оқырмандардың махаббатына бөленген, ел тағдырын шыншылдықпен бейнелеген көркем шығарма ретінде бағаланған.

Бұл жерде академик Рахманқұл Бердібайдың мына бір пікірін келтірген орынды сияқты: «Кенесары мен ол бастаған азаттық қозғалысының ақиқатын батыл әрі ақиқат суреттеген жазушы Ілияс Есенберлиннің романын нағыз әдеби ерлік деп білеміз. Әдебиетшілер былай тұрсын, тарихшылардың өзі Кенесары тақырыбына бара алмай, әділдік сөзін айта алмай жүрген кезде «Қаһар» романының жазылуы және жариялануы қоғамдық ойды сергіткен нағыз жаңашыл құбылыс болды. Кейіннен бұл роман орыс тіліне, басқа көптеген тілдерге аударылып, әлем жұртшылығына кеңінен танылып, биік бағаға ие болды. Соған қарамастан, ішіне шынашақ айналмайтын кейбір күншіл қаламгерлер романның құнды қасиетін төмендетіп көрсетуге, шығармадан саяси қателер іздеуге тырысып, жазушының өмірін улады. Оның «Көшпенділер» деп аталған тарихи романдары сыйлыққа ұсынылғанда өзінен өзгенің озғанын көре алмайтын, жаңалыққа қуана білмейтін кейбір жандар жабыла аттан салып, трилогияны жамандап шықты. Бірақ жақсы мен жаманның парқын қапысыз айыратын уақыт қазақтың азамат жазушысы Ілияс Есенберлиннің еңбегі өмірлі екенін дәлелдеді, бұл шығарма көп таралыммен қайталанып басылып келеді... М. Әуезовтің «Хан Кенесі» мен І. Есенберлиннің «Қаһары» — Кенесарыға орнатылған ең қымбат жәдігер...» [4; 13].

8. Кенесары тұлғасына жаңаша қарап, оның шынайы бағасын беру ісі Қазақстан тәуелсіз мемлекетке айналғаннан кейін ғана қолға алынды. Хан Кенеге арналған бұрынғы зерттеулермен қатар академик М. Қозыбаевтың, профессор Ж. Қасымбаевтың зерттеулері, жаңа құжаттық жинақтар жарық көрді. Қайсар тұлғаның ұлттық тарихымызда алатын орнына көзқарас түбегейлі өзгеріске ұшырай бастады. Мысалы, тарих ғылымдарының докторы М. Қойгелдиев: «Кене хан бастаған қозғалыс барысында жалпы қазақ халқының, әсіресе оның саяси басқарушы тобының, саяси кемелдігінің әлі де болса жетімсіздігі, төмендігі, жеке дербес мемлекет құру қажеттігін терең ұғыну дәрежесіне көтерілмегендігі анық байқалды. Біздің түсінігімізше, тек осы контексте ғана Кене хан бастаған қозғалыстың халық тарихында алатын орны мен оның трагедиялық сипатын тура ұғынуға болады» [16; 118], — деген қорытынды жасады.

І. Есенберлиннің «Қаһарынан», ұзақ жылдардан кейін, соңғы уақытта «Абайдың жұмбағы» деген атпен Р. Токтаровтың романы жарыққа шықты. Мұнда жазушы Құнанбайдың бейнесін сомдай отырып, Кенесарының көпқырлы тұлғасына да біраз тоқталған. 2000 ж. Кене ханның бас сүйегін іздеу жөнінде арнайы топ ұйымдастырылды. 2002 ж. Кенесарының туғанына 200 жыл толуына орай халықаралық ғылыми конференция өтті. Астана қаласында оған ескерткіш тас орнатылды. 2004 ж. Едіге Уәлиханов «Кенесары» атты кітабын Мәскеу қаласындағы «Молодая гвардия» баспасынан шығара отырып, ұлы ханның күресін қалың көпшілік оқырманға танытты. 2005 ж. Кенесары Қасымовтың жерленген жерін анықтау үшін «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында арнайы ғылыми-зерттеу экспедициясы ұйымдастырылды. Жақында жазушы Д. Рамазанның «Кенесары-Күнімжан» драмасы Қ. Қуанышбаев атындағы Астана театрында қойылды. Соңғы жылдары баспасөз бетінде мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, 1837–1847 жж. арасындағы ұлт-азаттық қозғалысының көсемі Кенесары Қасымұлына арналған біраз мақалалар мен өлеңдер жарияланды. Бұл еңбектерде халық қиялындағы, ел арманындағы қазақ жұртының соңғы ханының жарқын бейнесі көрініс тапты.

Сөз соңында айтарымыз, Кенесары көтерілісіне байланысты көркем шығармалар, монографиялар, ғылыми еңбектер, кітапшалар, мақалалар жарық көріп, түрлі деңгейде конференциялар өтіп, оған ғылыми тұрғыда әділ бағалар беріліп жатыр. Десек те, бұл тақырыпта әлі де көптеген ізденістер жүргізіліп, ғылыми еңбектер жазылуы тиіс.

Өңгімімізге арқау болған Кенесары көтерілісі және оның өмір жолына байланысты кейбір көмескі айтылып жүрген деректер әлі көп. Сондықтан да бүгінгі және келешек ұрпақтың көзімен Кенесары бейнесіне, ол басқарған ұлт-азаттық көтерілісіне қайта баға берілсе, болашақта жаңа шығармалар жазылса, нұр үстіне нұр болар еді. Осының барлығы халыққа керек дүние болары даусыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Нысанбай жырау Жаманқұлұлы*. Кенесары-Наурызбай (үзінді) // Ақжолтай Ағыбай батыр. — Алматы: Ғылым, 2002. — 191–233-б.
- 2 *Жанаев А.* Нысанбай жырау // Ана тілі. — 2012. — № 44 (1145). — 1–7 қараша. — 6, 7-б.
- 3 *Нысанбай жырау*. Кенесары-Наурызбай. (Дастан) // Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. — Алматы: Жалын, 1993. — 16–55-б.
- 4 *Бердібай Р.* Елдік туын көтерген Ер Кенекен // Қазақ. — 2013. — № 50–52 (670–672). — 13–27 желт. — 12–13-б.
- 5 *Мырзағалиева К.* Нысанбай жырау // Ақиқат. — 2012. — № 11. — 127, 128-б.
- 6 *Бейсенбаев П.* «Кенесары-Наурызбайды» жырлаған Нысанбай жырау жырдағы оқиғалардың куәсі болған // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Ұлт мақтанышы Кенесары Қасымұлы (1802–1847). — 2011. — № 21 (33). — 24–26-б.
- 7 *Досқожа.* Кенесары қоныстан ауғанда айтқаны // Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. — Алматы: Жалын, 1993. — 56–60-б.
- 8 *Қазақ әдебиеті: Энциклопедия.* — Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі; Қазақстан даму институты, 1999. — 750 б.
- 9 *Наурызбай-Ханшайым* // Ақжолтай Ағыбай батыр // Құраст., жауап. шығ. А. Ісімақова, С. Сәкенов. — Алматы: Ғылым, 2002. — 27–129-б.
- 10 *Қасқабасов С.* Алаштың арман-аңсары (Кенесары хан халық әдебиетінде) // Егемен Қазақстан. — 2013. — 24 желт. — 6-б.
- 11 *Пазылов Ә.* Ұлт көсемі — Кенесары // Алаш. — 2010. — № 4 (31). — 48–53-б.
- 12 *Көпейұлы Мәуһүр-Жүсіп.* Кенесары көтерілісінің басталуы // Көкшетау. — 2011. — № 2 (14). — 40–51-б.
- 13 *Әлімбаев Д.* Кенесары (Поэма) // Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. — Алматы: Жалын, 1993. — 197–210-б.
- 14 *Ісімақова А.* Алаш әдебиеттануы. — Алматы: Мектеп, 2009. — 560 б.
- 15 *Жұмабаев М.* Шойын жол // Жұлдыз. — 1990. — № 10. — 115–122-б.
- 16 *Қойгелдиев М.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. — Алматы: Жалын, 2004. — 400 б.
- 17 *Жамбыл.* Есте қалған әңгімелерден // Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. — Алматы: Жалын, 1993. — 146–148-б.
- 18 *Мырзағалиева К.* Кенесары-Наурызбай туралы жазылған жырлардағы тарихи шындық // Ақиқат. — 2012. — № 3. — 73–75-б.
- 19 *Бекмаханов Е.* Кенесары — ұлт-азаттық көтерілісінің көсемі // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Ұлт мақтанышы Кенесары Қасымұлы (1802–1847). — 2011. — № 21 (33). — 8, 9-б.
- 20 *Бектемісов А.* Шәкір Қараманұлы жайлы не білеміз? // Қазақ. — 2012. — № 31–32 (597–598). — 3–10 тамыз. — 5-б.
- 21 *Оспанұлы С.* Қаһарман хан бейнесі мен қасиеттері // Қазақ. — 2012. — № 31–32 (597–598). — 3–10 тамыз — 7-б.
- 22 *Мәуленов С.* Кенесары // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Ұлт мақтанышы Кенесары Қасымұлы (1802–1847). — 2011. — № 21 (33). — 43-б.
- 23 *Жантемірова Р.* Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс // Қазақ тарихы. — 2011. — № 4 (109). — 46–47-б.
- 24 *Есенберлин І.* Он томдық шығармалар жинағы. — 7-т. — 3-кіт. — Көшпенділер: Тарихи трилогия. — Алматы: Жазушы, 1986. — 328 б.

Р.С.Каренов

Образ хана Кенесары в народной литературе и исторических исследованиях

В статье приведены литературные, исторические и фольклорные источники — исторические песни, рассказы очевидцев событий и их воспоминания о национально-освободительном движении под предводительством Кенесары Касымова. Подчеркивается, что среди исторических песен и поэм, посвященных Кенесары хану и Наурызбаю батыру, ведущее место занимает «Песня о Кенесары» известного поэта Нысанбая. Автором отмечено, что для выяснения причин восстания казахов в 20–40-х гг. XIX века важное значение имеет песня акына Досхожи, сложенная им во время этого восстания. Сделан вывод о том, что заслуживает особого внимания материал о Кенесары, собранный известным поэтом демократического направления М.-Ж. Коппеевым. Показано, что важную группу фольклорных материалов составляют воспоминания народных акынов: Джамбула и Доскея. Кроме того, отражены мнения отдельных ученых и исследователей о восстании Кенесары, которое носило ярко выраженный антиколониальный массовый характер и сыграло прогрессивную роль в истории казахского народа.

R.S.Karenov

The image of Khan Kenesary in national literature and historical research

In this article presents the literary, historical and folkloric sources — historical songs, stories of eyewitnesses and their memories of the national liberation movement led by Kenesary Kassymov. It's emphasized that among the historical songs and poems dedicated Kenesary Khan and Nauryzbaiy knight, takes a leading role «Song of Kenesary» famous poet Nysanbaya. It is noted that to determine the causes of the uprising of the Kazakhs in the 20–40-ies of the nineteenth century is important akyn Doskhozha song, composed by him during this uprising. It is concluded that deserves special attention on the material Kenesary collected famous poet democratic direction M.-Zh. Kopeev. It is shown that an important group of folklore materials are folk memories akyns: Zhambul and Doskeiy. Reflect the views of individual scientists and researchers of the uprising Kenesary, which bore a pronounced anti-colonial mass character and played a progressive role in the history of the Kazakh people.

References

- 1 *Lucky Agybay Batyr*, Almaty: Gylym, 2002, 632 p.
- 2 Zhanaev A. *Ana tili*, 2012, 44 (1145), November, 1–7, p. 6–7.
- 3 *Kene Hahn: Historical reflections and the play, epics*, Almaty: Zhalyn, 1993, p. 16–55.
- 4 Berdibay R. *Kazakh*, 13–27, 50–52 (670–672), 2013, December, 13–27, p. 12–13.
- 5 Myrzagaliyeva K. *Akikat*, 2012, 11, p. 127–128.
- 6 Beisenbayev P. *Star family. Legendary figure: Pride of the Nation Kenesary Kassymuly (1802–1847)*, 2011, 21 (33), p. 24–26.
- 7 Doskozha. *Kene Hahn: Historical reflections and the play, epics*, Almaty: Zhalyn, 1993, p. 56–60.
- 8 *Kazakh literature: Encyclopedia*, Almaty: Ministry of Education and Science of Kazakhstan; Institute of Kazakhstan, 1999, 750 p.
- 9 *Lucky Agybay Batyr / Songwriters, publishers responsible A. Ismakova, S. Sakenov*, Almaty: Gylym, 2002, p. 27–129.
- 10 Kaskabasov S. *Egemen Kazakhstan*, December, 24, 2013, p. 6.
- 11 Pazylov A. *Alash*, 2010, 4 (31), p. 48–53.
- 12 Kopeyuly M.-Zh. *Kokshetau*, 2011, 2 (14), p. 40–51.
- 13 Alimbaev D. *Kene Hahn: Historical reflections and the play, epics*, Almaty: Zhalyn, 1993, p. 197–210.
- 14 Ismakova A. *Literature Alash*, Almaty: Mektep, 2009, 560 p.
- 15 Zhumabaev M. *Zhuldyz*, 1990, 10, p. 115–122.
- 16 Koygeldiyev M. *National political elites. Fate and the case (XVIII–XX century). Research*, Almaty: Zhalyn, 2004, 400 p.
- 17 Zhambyl. *Kene Hahn: Historical reflections and the play, epics*, Almaty: Zhalyn, 1993, p. 146–148.
- 18 Myrzagaliyeva K. *Akikat*, 2012, 3, p. 73–75.
- 19 Bekmahanov E. *Star family. Legendary figure: Pride of the Nation Kenesary (1802–1847)*, 2011, 21 (33), p. 8, 9.
- 20 Bektemisov A. *Kazakh*, 31–32 (597–598), 2012, August, 3–10, p. 5.
- 21 Ospanuly S. *Kazakh*, 31–32 (597–598), 2012, August, 3–10, p. 7.
- 22 Maulenov S. *Star family. Legendary figure: Pride of the Nation Kenesary Kassymuly (1802–1847)*, 2011, 21 (33), p. 43.
- 23 Zhantemirova R. *History of Kazakhs*, 2011, 4 (109), p. 46, 47.
- 24 Esenberlin I. *Ten-Works*, 7, 3, Nomads: historical trilogy, Almaty: Zhazushy, 1986, 328 p.

С.Ысқақұлы

Қытай Халық Республикасы, Іле педагогикалық университеті
(E-mail: 554323028@qq.com)

Таңжарық ақынның табиғат лирикасы

Мақалада Таңжарық ақын табиғат лирикасындағы пейзаждық өлеңдеріне ғылыми талдау жасау басты мақсат ретінде алынған. Ақын туындыларындағы адам және табиғат мәселесі тығыз сабақтастықта қарастырылды. Автор ақынның пейзаждық лирикасын І.Жансүгіров жырларымен салыстыра отырып, олардағы үндестік пен ерекшеліктеріне, табиғатты суреттеудегі қаламгерлік шеберліктеріне баға береді. Іле табиғатының әсем келбетін жырлаудағы суреткерлік шеберлігі дәлелденді. Қытайдағы қазақ әдебиетінде классик ақын саналатын Таңжарық Жолдыұлы табиғат лирикасы саласындағы көркем туындылары арқылы мол үлес қосқандығы әдеби-теориялық тұрғыдағы талдаулар жасау арқылы нақты сөз болады.

Кілт сөздер: Қытайдағы қазақ әдебиеті, Таңжарық Жолдыұлы шығармашылығы, қазақ поэзиясы, табиғат лирикасы, пейзаждық өлеңдер, әдеби-теориялық талдау.

Әлем әдебиетіндегі поэзияда табиғат лирикасы — сонау ықылым замандардан бері жырланып келе жатқан өзекті де өміршең тақырыптардың бірі. Классик ақындардың барлығы да осы тақырыпты жырлауда небір асыл жауһар жырлар қалдырды. Әр ұлттық әдебиетте табиғат лирикасы сол халықтың таным-түсінігі, тарихи дүниетанымы арқылы көрініс табатыны дау туғызбайтын мәселе. Қазақ әдебиетінде ақын-жыраулар толғауларында, Ыбырай, Абай, Мағжан, Сәкен, Ілияс және тағы басқа лирик-ақындар шығармашылығында табиғат лирикасы ұлттық нақышпен, халықтық таным-білікпен жырланғаны мәлім. Қытайдағы қазақ әдебиетінде де табиғат лирикасын жырлауда өзіндік ерекшелікпен, суреткерлік шеберлікпен танылған бірталай ақындар бар. Солардың ең таңдаулысы болып табылатыны әдебиет тарихынан ойып тұрып орын алған, өршіл де өміршең лирикасымен бағаланатын классик ақын — Таңжарық Жолдыұлы.

Аса дарынды ақын Таңжарық Жолдыұлының қазірге дейін бізге жеткен мұра саны 25858 жол болып, шығармаларының екі томдық толық жинағы Қытайда және Қазақстанда 2001, 2002 жж. баспадан шығып, халқымен қауышты. Осы екі томнан тұратын шығармалар жинағында адам және қоғам, адам және табиғат тақырыптары логикалық бірізділіктегі жүйеде арқау болғанын байқаймыз.

Бұл орайда шығармаларын жинап, зерттеуші О. Егеубаевтің ақын өлеңдері мен поэмаларының отыз мың жолға жуығы сондай үрейлі, тар жол тайғақ кешу, қысылтаяң жағдайда өмірге келгендігін айта келіп: «Ұлтымыздың тарихында арғы бет, бергі бетте қаншалаған бағлан ақындардың жарық жұлдызы абақтыда, айдауда сөнгендігін барлығымыз да қанық білеміз. Бірақ солардан бір-екілі шығармасы болмаса түрме құпиясын, жауыздық сырын, өзінің жан азабын Таңжарықтай түрме түбінде кісендеулі, күлеткілі отырып, қанша мындаған өлең жолдарымен қағаз бетіне таңбалап кеткен бірде-бірі болмаған. Таңжарық — бүкіл қазақ әдебиетіне түрме тақырыбын әкелген тұңғыш ақын», — деп түйіндеуі шындыққа сай деп білеміз [1].

Таңжарықтың қай өлеңін оқысаңыз да, көркем Іленің сұлу табиғаты мен мұңдалап тұрады. Ақын халықтың көңіл-күйін, қуанышы мен жұбанышын табиғаттың ішкі иірімдеріне сіңіре отырып, оны өзінің туған жерге, өскен елге деген терең сүйіспеншілігімен ұштастыра жырлайды.

Академик Р. Нұрғалидың Ілияс Жансүгіровтің табиғат лирикасын талдау барысында «Ілиястың пейзаж лирикасының ішіндегі еуропалық үлгілерге ұқсамайтын, ұлттық бояуы айрықша қанық, қазақ тілінің бейнелеу қуатының керемет қуатын көрсеткен, ерекше бітімді, стильдік-көркемдік тұрғыдан бірегей туындысы — «Жетісу суреттері», — деп жазады [2]. Табиғат лирикасында Таңжарықтың талғам-талантын танытарлық, шоқтығы биік шығармасы:

*Байқасаң Іле жердің ортасындай,
Егерде дене болса қолқасындай.
Тауы алтын, тасы күміс, ағашы жез,
Сулары еркек қойдың сорпасындай, —*

деп айрықша ықыласпен суреттеген құтмекен — Іленің көркем табиғатын кестелеген «Іле сипаты» атты ең тамаша лирикалық толғауы деуге болады. Ақын өлеңдерін бір тау тізбегі десек, оның көк тіреген шыңы осы өлеңі деуге болады.

Ілияс суреттеп отырған Жетісу да, Таңжарық жырлап отырған Іле де шекаралас екі мемлекетке бөлініп қалғаны болмаса, бір аймақ, бір өлке екені белгілі. Таңжарық өлеңмен суретін салған Іле де — жер жанаты аталған Жетісудің бір бөлігі. Бір-біріне жалғасып жатқандықтан, жер бедері де, табиғат көрінісі де бірдей болуы себепті екі ақынның суреттеуінде де ұқсастық, сабақтастық болуы заңды. Бұл жағынан Ілиястың табиғат лирикасымен үндестігі бар екеніне жарқын мысалдар көп. Алайда екі өлеңдегі ұқсастықты, үндестікті кейінгісі алдыңғысын қайталау емес, керісінше, бір өлкені, ондағы табиғат көрінісін суреттеудегі жалғастық, бір-бірін толықтыру деп түсінуіміз керек. Қанша ұқсастық бар дегеннің өзінде сөз қолданыс, ұйқас түрі, бейнелеу тілі, суреттеу тәсілі жағынан Таңжарық өзіндік қолтаңбасын таныта білген. Оның өлеңдерінде табиғаттың көркем көрінісі соншалықты дәл, жарасымды, сәйкес бояулармен кестеленеді. Өздерінің туып-өскен балалық, жігіттік, азаматтық шақтарын өткізген, зары мен мұңы, күйініші мен сүйініші, қуаныштарының қуәсі болған туған жер табиғаты екі ақынды да тебіrentпей, жүректерін тербемей қоймаған.

Ілияс Жансүгіров «Жетісу суреттерінде»:

*Ыстық көл — жер айнасы мөлтілдейді,
Балқашты қамыс қамап желкілдейді.
Аттанған алты өзені Жетісудың
Балқашқа бауырымдап еңкілдейді, —*

деп немесе

*Қарқара қалың қазақ көбесіндей,
Албанның албырт-ерке енесіндей.
Қарағай қапталдағы, жыныс арша,
Қыдырлы малдың құтты келесіндей.
Текестің көкке өрлеген тік қиясы
Сымпып сол маңайдың төресіндей.
Мың жылқы мышырая жантайысқан
Өзгесі жүгініскен төрешідей.
Былықай, Бесжығалаң, Түптің түрі
Қатықтың жаланбаған тегешіндей.
Қарқара жарасымды жасыл жайлау
Үй — күлше, құрттың жайған өресіндей, —*

деп Жетісу аймағына кіретін географиялық мекен, өзен мен көл, тау мен жота, шың мен қия, жайлау көрінісі, сыр-сипаты, өзіне тән ерекшелігі нақтылана суреттелсе, Таңжарық «Іле сипатында»:

*Шетен тұр қатарында былқ-сылқ етіп,
Байлардың жаңа өспірім мырзасындай.
Күбірлеп жапырақтар қылады өсек,
Бұлардың жайын білген сырласындай.*

Немесе

*Тұнжырап түсі суық ұша тастар,
Шапаны — арша болып, жалбыр астар...
Итмұрын итиіп тұр сөз аша алмай,
Өмірі қапалықтан көз аша алмай, —*

деген тәрізді орман ағаштарын, тау-тасты, өсімдік әлемін адам келбетіне келтіре, жан бітіре бейнелейді. Ілияс та, Таңжарық та өздерінің кіндік қандары тамған өлкенің тау-даласын, өзен-көлін, орман-тоғайын, тас қиясы мен майсалы жазығын, жер бедерін, жабайы аң мен жан-жануар әлемін ерекше сезіммен жырлайды. Ондағы өсімдік дүниесін, қарағай мен қайыңның, тобылғы мен тораңғының, шетен мен шеңгелдің, арша мен ырғайдың, итмұрын мен қарақаттың, рауғаш пен таңқурайдың, бүлдірген мен жауқазынның табиғат аясында өскен халықтың өкілі ғана жіті аңғара алатын қасиеттерін аша, сұлулыққа толы табиғат ананың мейірбан кейпін, көркем көрінісін шебер суреткерлікпен жасай білген.

Біз ақынның табиғат лирикалары мен ауыл өмірін суреттеген өлеңдерін оқығанымызда, одан Іле сынды гүл жамылған сұлу өлкенің жанды да әсем табиғатын көрсек, сол табиғатқа етене араласып, біте қайнасқан қазақ халқының өз тұсындағы тамаша тұрмыс өрнегін көре аламыз. Қысқасы, Таңжарық шығармалары — қазақ халқының сол бір дәуірінің жанды картинасы әрі Іле табиғатының айнасы. «Әдебиетіміз тарихында бұрын-соңды Қытай қазақтарының бір дәуірлік кешулерін, тұрмыс-

тіршілігін, сахара табиғатын, салт-санасын, мәдениетін, этнографиясын — бәрін-бәрін Таңжарықтай шыншылдықпен, терең толғаныспен, қайталанбас даралықпен жырлаған ақын болған емес» [3], — деген пікір орынды сияқты ...

*Тоқ сенде, семіз сенде, арық сенде,
Күйзеліп, күйбең қағып күн өткізген,
Дүниеде күйсіз жүйрік анық сенде...
Осы жеткен ісіне бойы жетпей,
Айрылған асығынан зарлы сенде.*

Бұнда да бүтіннің орнына бөлшек, жалпының орнына жалқы қолданылу арқылы, ауысып келген заттың уәкілдік сипаты, образды ерекшелігі дараланып, тілі көркемдетілген. Мазмұн нақышталып, сезімдік бояуы қоюлана түскен.

Ілені көрмеген оқырман ерен суреткерлікпен жазылған «Іле сипатын» оқығанда, гүлге оранған Іленің көркем табиғатына таңданбай, тамсанбай, тәнті болмай тұра алмайды, бейне Іле аңғарына барып қайтқандай сезімге кенеледі. Демек, бұл өлеңді Іленің поэтика тілімен салынған географиялық картасы десек те болғандай. Поэзия тілімен осындай жанды да жалынды сурет салу тек Таңжарықтың қаламына тән. Ендеше, өлең шумақтарына зер салып көрейік.

*Іленің тауы биік, ені жалпақ,
Жамылған жасыл көрпе, баста ақ қалпақ.
Жіберіп екі бұтын екі жаққа,
Көсіліп жатыр жайға, кеуде шалқақ.*

Мұнда ақын екі жағы екі үлкен тау тізбелерімен қоршалған Іленің табиғи көрінісін суреттеп, етегі көкорай шалғын, қалың орманмен көмкеріліп тұрған, басын мәңгі қарлар мен мұз қаптаған Тәңіртауының айшықты образын жасайды. Жансыз табиғатқа адамға лайық қимыл-қозғалыс бере психологиялық кейіптеу тәсілін қолданады. Бірде жасыл көрпе жамылып, ақ қалпақ киіп, аяғын еркін көсіліп, кең кеудесін шалқақ ашып жатқан қазақ жігітіне баласа, енді бірде:

*Жамылған түлкі ішігін бәйбішедей,
Шынтақтап жатыр көлбеу, төсін ашып.
Қалқайған қасындағы қара шоқы,
Отырған баласындай етін қасып, —*

деп түлкі ішігін жамылып, шынтақтап жатқан немесе немерелерін айналасына жиып алып, арқасын қасытып, соны рахат көріп, үрім-бұтағын мақтаныш сезініп, шүкірлік етіп, ауылға ұйытқы болып отырған мейірімді анаға теңейді. Бұл суреттеуден ақынның туған жерге деген терең сүйіспеншілігі, сағынышы мен ыстық ықыласты лебі аңқып тұр. Келесі жолдарда кескіндеу, қимыл-әрекет, сезім қуаты басым:

*Жартаста жалбыраған жапырақтар,
Жалаудай жалпылдайды қойған асып.
Сылық етіп, сүзе қарап, күлімсіреп,
«Қылық-қылық» деп суы жатыр жылжып басып.
Шым батып, шымыр қағып, шыр айналып,
Көбігін езуінен шетке шашып...*

Міне, бұл — сөзбен салған сурет. Бүк басқан ну орманды жартастарда жалаудай жалпылдап тұрған жапырақтар, тау баурайында сынаптай сырғып жатқан мөлдір бұлақтар, ондағы топ-тобымен серуендеп асыр салып жүрген балықтар қатарлы үлкенді-кішілі детальдер осы ортаға тән тамаша жарасымдылық пен үйлесім ақынның жүйрік қаламынан қағыс қалмаған. Әрі әдемі келісім тауып бейнеленген. Мұндай жасыл пүліш, жұпар гүлдерге бөленген айнакөл, асау өзенді мекенге адам ғана емес, алуан түрлі жануарлар да таңдап келіп тұрақтап, өсіп-өркендеп, өз алдына бір көрік қосатындығы табиғи. Ақын енді бір кезекте құстар дүниесін суреттеп:

*Мамырлап жағасында аққу мен қаз,
Жақтырмай жақындасаң қыңқылдасып.
Балтаңдап үйрек пенен сары ала қаз,
Ұрысқан кемпір-шалдай мыңқылдасып.
Таранып қанаттарын қарабайлар,
Күрсініп, науқас шалдай ыңқылдасып.
Әскердей мәрші ойнаған сап-сап болып,
Көкқұтан, тырна көлде сыңқылдасып... —*

дейді.

Бұдан көрікті табиғатқа адам емес, жан-жануардың да бауыр басып, өзгеге қимастай терең махаббат орнататындығын байқаймыз. Іле өзені және оның тармақтары бойында тек аққу мен қаз ғана емес, үйрек, сары ала қаз, қарабай, көкқұтан, тырна... қатарлы көп түрлі құстар әр алуан дыбыспен бірі шал-кемпіріше сөйлескендей, бірі науқас адамдай ыңқылдап, неше қилы әуендермен өз алдына бір дүние болып үндестік тауып көрсетіледі. Бұндай табиғи сұлулық төрт тұрманы сай Іле сияқты мекендерде болады. Кез келген жерде бола бермейді. Ақын осыны мақтанышпен жыр етеді.

Өлеңнің ендігі бір бөлігінде Іле өзені мен оны құрап, оған құйып жатқан тарауларын:

*Іленің басы Күнесте жылжып аққан,
Сарқырап құйған бұлақ әр тараптан.
Қасында Шақы деген бір тарауы,
Ағыны артығырақ шапқан аттан.
Қас деген сол жағында бір сіңлісі,
Баладай асау мінген жалбаң қаққан.
Жырғалаң, Көксу, Текес оң жағында,
Текіртіп мас адамдай атқа шапқан.
Қосылып бәрі келіп бір Ілеге,
Аптығын сонда басып, тыным тапқан, —*

деп Іленің сабырлы ағатын негізгі тұлғасы — аптығып шапқылайтын бұлақтар мен өзеншелерден құралатындығын бір қырыннан әдемі етіп, жанды бейнеде суреттейді [4].

«Іле сипаты» — бастан-аяқ төгіліп тұрған сөз маржаны. Ізгілік пен сұлулыққа бөленген, көркем теңеулердің алқасы.

*Өлкесі бәйбішенің денесіндей,
Мұхиттың кеудесі бар кемесіндей.
Барлығын бауырына алып, тұр тербетіп,
Өсірген өз қолымен енесіндей.
Екі тау — екі жақта білегіндей,
Аспанның ағаиштары тіреуіндей...*

Мұндағы тізбектелген теңеулер ақынның буырқанған сезімінен, толқын атқан қиял қанатынан, көрікті ойдың елегінен, дария көңілінен, толғауы тоқсан қызыл тілінен сорғалаған. Толғауда тұтас Іле өңірі адам денесіне ұқсатылады. Одан соң соған жалғас ілгерілей түсіп, Іле алқабындағы тау мен дала, жоталар сол адамның дене мүшелеріне келісімді теңеліп, біртұтас тұлғалы бейне қалыптастырады. Бұл тек теңеулік тәсілдермен бейнеленген көркем көрініс ғана емес, кейіптеу, эпитет, әсірелеу ұлғайту, кішірейту формасына келтірілген неше түрлі көріктеудің тоғысуынан туған алып адам тұлғасы екені айшықты образымен айқын білініп тұр.

*Бестөбе, Бестамақтар — бүйрек, бауыр,
Қатесіз Аралтөбе — жүрегіндей.
Көк көрпе жатыр бойға өлшенілмей,
Есептің бұлақтары бөлшегіндей,
Көрінген көк жазықтан көк төбелер —
Бұлтиған жас қыздардың емшегіндей... —*

деп теңеу дәнекерлігінде тауды білегіндей, Аралтөбені жүрегіндей, бұлақтарды есептің бөлшегіндей, жоталарды жас қыздың емшегіндей деп мейлінше кішірейтіп әсірелеп тұр.

Демек, «Іле сипатында» Іленің бүкіл жер түзілісін, табиғатын, байлық қайнарын жағрафиялық картаға ұқсас көз алдына жайып салады. Көрініс пен көңіл-күй нақты қабысқан, кейіптеу мен теңеу орынды қолданылған, психологиялық мінез бен қимыл-әрекет әдемі астасқан табиғат лирикасын тудырған. Таңжарық — нені суреттесе де, жеріне жеткізіп, жан дүниеге күшті ықпал етерліктей, айрықша талғампаздықпен, табиғи әрі образды етіп бейнелейтін суреткер ақын.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Егеубаев О. Қытайдағы қазақ әдебиетінің жарық жұлдызы: Халықарал. ғыл.-теор. конф. материалдары. — Алматы, 2003. — 4-б.
- 2 Нұрғали Р. Арқау. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1991. — 481–482-б.
- 3 Ахметов О. Сөнбес алау // Сөнбес алау. — Күйтін: Іле халық баспасы, 1994. — 135-б.
- 4 Тұтқабекұлы Ж. Іле сипатына талдау // Іле педагогикалық институты ғылыми журналы. — 1988. — № 1. — 27-б.

С.Искакулы

Пейзаж в лирике Танжарык акына

В статье главная цель автора — научный анализ и показ пейзажа в лирике Танжарык акына. В произведениях акына тесно переплетены проблемы человека и природы. Сравнивая пейзажную лирику акына со сказаниями Ильяса Жансугурова, автор статьи мастерски описывает природу, их созвучие и особенности. Танжарык Жолдыулы, считающийся классиком казахской литературы в Китае, своими произведениями внёс большой литературно-теоретический вклад в становление казахской лирики.

S.Iskakuly

Natural lyric poetry of Tanzharyk akyn

In this article the primary objective of author is a scientific analysis of landscape in the lyric poetry of Tanzharyk of akyna. In works of akyna densely casebound problem of man and nature. An author, comparing the landscape lyric poetry of akyna to the stories of Il'yasa Zhansugurova, masterly describes nature, their consonances and features. Besides an author argues trade of image of beautiful appearance of nature of valley Silt in the songs of akyna. Tanzharyk Zholdyuly, considered the classic of kazakh literature in China, brought in a large literary-theoretical contribution the works to the image of natural lyric poetry.

References

- 1 Egeubayev O. *Bright star of the Kazakh literature in China. Proceedings of the international scientific-theoretical conference*, Almaty, 2003, p. 4.
- 2 Nurgali R. *Arkau*, 2, Almaty: Zhazushy, 1991, p. 481, 482.
- 3 Akhmetov O. *Unging out flame*, Kuitin: People's Publ. House Ile, 1994, p. 135.
- 4 Tutkabekuly Sh. *Scientific Journal Elias Pedagogical Institute*, 1988, 1, p. 27.

ӘОЖ 83 (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» — халық даналығының айғағы

XV ғасырдың көрнекті энциклопедист-ғалымы, балгері, барлық дерттің емшісі Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының өмірі мен қызметі суреттелген. Оның барлық кеселдер мен ауруларды емдеудің арнайы халықтық тәсілдері баяндалған. «Шипагерлік баян» атты негізгі ғылыми еңбегі талданған. Ғалымның бұл трактатты жазғанда өз заманының медицина, астрономия, философия, тарих, психология, этнография, лингвистика ғылымдарының және тағы да басқа ғылымдардың озық жетістіктерін пайдаланғандығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: шипагер, мұра, зерттеу, өнеге-өсиеттер, уақыт, мүшел жас, шипагерлік ғылым, көшірілу.

Kipicne

XV ғасырда жазылып, араға бес ғасыр салып, сағындырып жеткен, XX ғасырдың аяғында қолымызға тиген, бұрын-соңды қазақ тарихында болмаған ұлттық мәдениетіміздегі елеулі құбылыс, асыл кітап, қасиетті қазына, халық даналығының айғағы — Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны».

Кітаптың авторы — ғұлама, қарауызген шипагер, жаһангер, тарихшы, этнограф, философ, ақын, астроном, биолог, химик, психолог, географ, ұстаз. Ол 1397 ж. туып, 1492 ж. 95 жасында дүние салған. Автор өзі туралы [1; 14]:

– Атым — Өтейбойдақ, Тілеуқабылдың ұлымын. Ата-тегім — Ұлы жүз Зарман, Зарман ішінде Албан. Мекенім — Жетісу. Ауылымда құрбы-құрдас, таныс-білістерім аз емес. Жиренше шешен, Жәнібек ханның қарашасымын. Жылым — Иіртеқ (ұлу), сексен беске келдім. Бойым ұзын, қара торы, қоңқақ мұрынды, кең иықты, қап сақалды, ұзын қасты, кем сөзді жанмын, — деп жазған.

«Шипагерлік баянда» өсімдіктерден алынған 854 түрлі, жануарлардан алынған 455 түрлі шипалық қасиеті бар емдік дәрілердің тізімі, адам мүшелерінің 430-ға тарта атаулары, мыңнан аса дәрі және 4577 рецепт берілген [2].

Өзінде перзент болмағандықтан, Өтейбойдақ:

– Айырылып қалма, жан баласының көзіне түсірме, өзіңнен қуат кетіп бара жатса, жоюдың амалын тап. Тұтас жаттап ал, егер тапсырсаң, ұлыңа тапсыр, қызыңа тапсырма. Қатыныңа сеніп кетпе, сақ бол, — деп, қолжазбасын кіндіктес інісі Топайға тапсырады. Шипагердің өсиеті бойынша әр замандағы ұрпағы қолжазбаны көшіріп, көшірілген бетін өртеп отырған.

Содан бері Райымбектің, одан Шыбылдың, одан Қоңырбөріктің, одан Тама дейтін ұрпағының қолынан өтеді. «Шипагерлік баян» жазылғанынан екі жүз тоқсан үш жылдан кейін Айғайтас, Шалкөде дейтін жерде Бұршақ би 1766 ж. бесінші рет, одан бір жүз сексен алты жылдан соң 1952 ж. Іле аумағына Қарасты Текес ауданының Шиліөзек аулында Түменбай Ыстанбайұлы алтыншы рет көшіртіп (қазіргі қазақ тіліне жаңашалатып), 1991 ж. оның баласы Нұртай Түменбайұлы Алтай, Буыршын, Егізтөбеде 1968 ж. қызыл қорғаушылардың (мәдени төңкеріс) өртегенінен қалған нұсқасын жетінші рет аударады. Өкінішке орай, сөйтіп сан ғасыр аман сақталып келген асыл қазына Қытайдағы мәдениет төңкерісі атты лаңда өртке түседі. Жойқын қолжазбаның түпнұсқасының солай 1095 беті ғана қалады, арасындағы 3655 беті өртеніп жойылып кетеді.

Және өкініштісі, 1952 ж. алтыншы рет көшірілгенде, қазіргі қазақ тіліне көшіріп аударған кісі шығармадағы бәйіттерді аударуды қиынсынып көшірмеген. Соның салдарынан бағзы заманның байтақ өлең-жырлары бергі нұсқасына енбей, бізге жетпей қалған.

Егер «Шипагерлік баян» толық сақталып бұл заманға жеткенде, қазіргі нұсқасынан 7–8 есе көлемді болғандай екен.

Ұрпақтан ұрпаққа көшіріліп, алдыңғысы өліп, соңғысы ұрпақ жалғайтын адам баласының дәл өз өмірі сияқты біздің заманымызға жеткен ұлы тәбәрік қолдан қолға көшірілгендіктен, қолжазбаның өзгеріске ұшырағаны да сөзсіз [3].

«Шипагерлік баян» 1994 ж. араб әрпімен Үрімшіде (Қытай), 1996 ж. Алматыда «Жалын» баспасында қазақ тілінде басылып шықты. Қытай үкіметі «Шипагерлік баянның» құндылығын бағалап, «Мемлекеттік бірінші кітап» деген сыйлықпен марапаттады (1997). Қытайда Өтейбойдақтың мұрасын зерттеу үшін екі Мемлекеттік медициналық орталық құрылған.

2002 ж. Қазақстан халық емшілер қауымдастығы Өтейбойдақтың жерленген жеріне (Алматы облысы, Райымбек ауданы, Шалкөде жайлауындағы Айғайтас бөктері) арнайы құлпытас орнатты.

*Әз-Жәнібек — «Шипагерлік баянды» жазуға
нұсқау берген қазақ ханы*

«Шипагерлік баянды» жазуға нұсқау берген Қазақ хандығының іргесін қалаған хандардың бірі — Әз-Жәнібек. Бұл жайт ғалымның өз қолымен жазылған. «Шипагерлік баян» атты ұлы еңбегінде молынан қамтылған.

Қазақ тарихында Жәнібек хан — Қазақ хандығының құрылу үрдісіне толық қатынасып, басшылық еткен тарихи тұлға. 1469 ж. дейін Қазақ хандығының халқы Әбілхайыр ханның қарсыластары есебінен өсе түседі. 1463 ж. Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан соң, көшпелі өзбектер мемлекетіне Сібірден — Ибақ хан, Алтын Ордадан — Ахмет хан, Ноғай ордасынан — Мұса мен Жаңбыршы билер, Хорезмнен — Береке сұлтан, ал Қазақ хандығынан Жәнібек хан қарсы шығады. 1470 ж. басында Шайх-Хайдар хан өлтірілген соң, көшпелі өзбектер мемлекеті толығымен күйреп, Дешті-Қыпшақтың басым бөлігінде Жәнібек хан басқарған қазақ хандығының билігі орнайды. Жәнібек хан XV ғасырдың 70-жж. ішінде қайтыс болған. Хан тұсында Қазақ хандығы жеке ел болды. Жәнібек ханның артында тоғыз ұлы қалды. Олар: Иренші, Махмұт, Қасым, Әдік, Жаныш, Қамбар, Таныш, Әсік және Жадық. Бұлардың ішінде Қасым мен Әдіктің ХҮ ғасырдың соңы — XVI ғасырдың басында қазақ қоғамындағы рөлі өте зор болды [4].

Ғұлама ғалым «Шипагерлік баянын» Жәнібек ханның Жарлығы бойынша шамамен 78 жасында (яғни, 1466–1467 жж.) бастап жазған. 1473–1474 жж. шамасында (85 жасында) алғашқы нұсқасын аяқтаған.

Өтейбойдақ бабамыз қуанышы қойнына сыймай Жәнібек ханның Ақордасына қарай аттанады. Ол Жәнібек ханға үлкен үміт артып барған еді. Сондағы мақсаты, өзінің қара басының атақ-абыройы емес, шипагерлік кітабы қазақ халқына таралып, жас жеткіншектерді мектеп ашып, осы өнерге баулып, халықтың ауру-сырқау бейнетін жеңілдетсем деп жазып қалдырған арманы еді. Осы аңсарлы оймен алып-ұшып жеткенде, хан ордасының жау қолымен ойрандалып, қырғынға ұшыраған жұртының үстінен түседі. Сол қырғында хан қаза болып, өз үміті де сөнеді. Босқындармен бірге Ақордадан қашып әрең құтылып, «Есің барда елің тап» дегендей, Жетісуына оралады.

Жәнібек хан өлген соң, ғалым кейінгі жылдардағы өмірін қолжазбаны өңдеумен өткізеді. Өзінің соңғы өмірі жөнінде ол: «...Тіссіз шопандай жасым қалды... Өткен іс өтті, өлер шақ таялды, мезгілсіз шағырған шақырауықтай дестір таңдай тұрлауы болып, осы жазылды. Бұл соңғылыққа үлгі болар. Олайы, білімнің тіккеуікпен құдима қазғандай қиын екеніне көзі осыны оқыған соң жетіп те қалар...

Ой, дүние-ай!

Іске аспады арманым, қаран қалды,

Шың басына шығарда арандалды.

Өтейбойдақ қойыпты атымды әкем,

Жаман ат, жаман ырым мазамды алды.

Қалмады ұрпақ, Өтейбойдақ аяңдалды,

Мені өшірмес «Шипалық баян» қалды.

Амал не? Жазу солай. Іс оңына үкім басар, зарланғанша түзейтінін түзеп, күзейтінін күзеп, жазғандарымды жөндей берейін», — деп жазады. Ғалым ойын жалғастырып: «Енді оны кіндіктес інім Топайға тапсырамын... Баяны Топайдан соңғылыққа жалғанбақ» [5; 430], — деп тұжырымдайды.

Менен ұрпақ қалмаса да, күндердің күнінде мені әлемге әйгілейтін «Шипагерлік баяным» артымда қалмақ. Бұл — соңғылар қадірін біліп, ұстана білсе, сөнбейтін шырақ, қанғысыз бұлақ, қадірін білмесе — отбасы аяқпен тозатын тулақ, — деп жазыпты сәуегей әулие.

*Ғұлама ғалымның еңбегінде шипагерлік
ғылымның баяндалуы*

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы өз туындысында негізінен шипагерлік ғылымды баяндайды. Ал өзге ғылыми тұжырымдар, ой-толғаныстар, мәліметтер сол шипагерлік баян негізінде мысал, тарих, аңыз, салт-сана ретінде айтылады.

Еңбекте тарихи аңыз-әңгімелер, өлең шумақтары, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер көптеп кездеседі.

Ғалым елдің қамын ойлап, бүкіл өмірін халқына қызмет етуге арнап, шипагерлікпен өткізген. Сөйтіп жүріп мыңдаған аурудың емін тапқан.

Мысалы, шешек ел басына торғай қаққан тарыдай қырғын салған бір жылы күндіз күлкі, түнде ұйқыдан айырылған шипагер тәжірибеден тәжірибе жасап жүріп, шешек суын (вакцина) табады: «Шешек тарап болғасын, шешектің іріңі табылмайды, сақтайын десең де ұзақ сақталмайды, ексең, өнбей қоймағы шарт, қатып қалмақ, шірімек. Соның үшін шешек таралып, алғаш шыққан баланың шешек іріңін алып, тананың шабынан терісін тіліп, қан шығарылмағы орындалым тапқасын шешек іріңі сол араға жағып қойылмақ, бір жұмадан кейін қарасақ тананың шабындағы шешек іріңін жаққан арасы жұдырықтай не одан үлкен, немесе кіші боп томпайып бұлтимақ» [1; 140].

Сол томпақты жарып, камсек құрай қуысымен бүйрек қабына құйып, күн тимейтін салқын жерге қойып, ағашты қаламдай үшкірлеп, шешек болған баланың білегіне жағып, жаққан жерді инемен сызып қойып отырады. Ағылшын дәрігері шешекке қарсы бұл вакцинаны 1796 ж., яғни Өтейбойдақтан 350 жыл кейін тапқан [3; 4].

Шипагер өз шығармасында сырқаттардың пайда болу себептерін ыстықтық пен суықтықтың алмасымдылық әсерінен болатынын жазып кеткен. Дүниедегі тіршіліктің негізі: нұр, су, топырақ, ауа сынды төрт заттан құралатынын, адамзат баласы осы төрт затқа тікелей тәуелді болатынын, әлем шексіз және мәңгілік екенін, дүние сан қайтара жаңаланып, түрін қанша өзгертсе де, оның тегі өзгермейтінін де топшылаған.

Халқымызда жеті атаға толмай құда-құдандалы болмау, қыз алыспау дәстүрі бар. Бұл туралы: «Ата-анасындағы сырқат мезет, мерзетке жұғып науқас боп туылмағы, баланың кіндігін кесіп, кірін

жуған кіндік шешелеріне жұқпағы, мұнымен ғана тынбай, ұрпақтан ұрпақ тұқым қуаламы қуылма себепкерлер делінбек. Мұны тұқым қуу, ұрық қуалау деп жұрт айтқалы қанша өткендігін кім білсін? Тек Алла ғана білмек. Міне, осындай қуылмалық себепкерлерден сақтаным таппақ үшін, әуелі нәпсіні тыймақ пен жат төселімнен тыйылмақ шарт. Енді бір жақтан, жеті атадан асқаннан кейінгі аталардан қыз алыспақ керек» [1; 148], — дейді ғұлама.

Өз-Жәнібектің қазаққа жеті атасына дейін қыз алуға тыйым салған Жарлығы осы Өтейбойдақтың ақылымен жарияланған.

«Шипагерлік баянда» адам мүшелерінің анықтауларының өзі қазақ тілінің ол заманда-ақ қаншама бай болғандығын дәлелдейді. Ғалым бір ғана қолдың (ұстамар) өзін былайша жіктейді: «Ұстамар тоқбас жілік, иық, талмау, топшы, шынтақ, қар, құлжілік, кәріжілік, білек, білезік, білезік буыны, иық буыны, шынтақ буыны, білезік қағар, оң тәбәрік, сол тәбәрік, қырда, білезік соғар, қиғы, тасқиғы, басбармақ, қымқыр, сырнақы, көбе, түп көбе, ет көбе, жымқыр, жұмқыр, өбе, ашарық, бүкті, аражиек, жұмба алақан, жалпақ алақан, қарынсау, басбалық ет, бедер, шынашақ, ортанқол, ортан, қортан, нұқыма, шұқыма, қанысқы, қара тырнақ, ақ тырнақ, қырнау, жұмқырлық илігім, көбе буын, түртек, түртпек тақылетгілерден қойындалғылық таппағы шарт» [1; 180].

Өтейбойдақ адам мүшесін сыртқы он екі, ішкі он екі деп, жиырма төрт мүшеге бөледі [1; 177]. Ол 24 мүшенің әрқайсысын жіліктеп, жіктегенде соншама атауының бар екеніне көзіміз жетеді. Соған қарап байырғы қазақ тілінің қаншалықты бай екеніне қайран қалуға болады.

Ғалым шипагерлік туралы ойын былай түйіндейді: «Шипагерлік те өнердің бір түрі. Шипагер — өнерпаз екені айқын ұғыныс. Шипагерлік алды су ішкілігі болса, ажал аузынан алып қалу; арты науқасты сырқаттық бейнеттен айықтыру борышын өтемек» [1; 80].

Ал шипагердің өзін ол: теңдессіз шипагер, нағыз шипагер, қараұзген шипагер, шипагер, емші, емкөс, жарғышы, қараемші, қаншы, тамыршы, сынықшы, оташы, іш сипағыш, көзқарақшы, ішірткіші, бақсы, жаурыншы, бәлгер, құмалақшы, болжағыш, аяншы, құшнаш, әулие, әнбие деп бөлген.

«Шипагерлік баяндағы» өнеге-өсиеттер

«Шипагерлік баянда» жетіге тиіспеу, қырық бірге жұғыспау, он екіден айырылмау дейтін өнеге-өсиеттер бар. Мұнысы адам баласы орындауға тиісті шарт-заң тәрізді.

Сонау өткен уақыттардан бері қазақ ұлтының санасында сандардың қасиеті мен қадірі жайлы әр түрлі пікір-ырым айту салты қалыптасқан. Солардың бірі 7 санына байланысты.

Қазақ халқы «жеті» санын киелі және қасиетті санаған. Халық ауыз әдебиетінің үлгілерінде де «жеті» саны жиі кездеседі. Бұл да тегін емес. Қазақ халқының қасиетті жетілерін атап өтетін болсақ, олар: «Жеті ғашық», «Жеті жетекші», «Жеті шәріп», «Жеті ғалам», «Жеті ата», «Жеті қат көк», «Жеті амал», «Жеті күн», «Жетіжұт», «Жеті жок», «Жеті жетім», «Жеті қазына» және т.б. Атам қазақ қадір тұтқан киелі «жеті қазына» ұрпақтан ұрпаққа, атадан балаға мұра болып, біздің дәуірге жетті. Қазанын қадірлеген, әйелін әмеңгерлікке берсе де жау қолына бермеген, мылтығын берен деп төріне ілген, түз далада тазысын жүгіртіп, бүркітін ұшырып аңшылық саят құрған, қаншалықты қиын заманды басынан кешсе де, осы «жеті қазынаны» осы заманға жеткізіп, ұрпағына мұра етті.

Қасиетті жеті санының бабаларымыз пайымдаған үлгілерін ескере отырып, Өтейбойдақ өз шығармасында «Жетіге тиіспеу» керек деген ұсыныс жасаған [1; 113]:

- 1) Көктемде көктеп келе жатқан өскінге тиіспеу.
- 2) Көктемде көбеймелі жорғаламаларға тиіспеу.
- 3) Көктемде көрінген қорғалағыштарға тиіспеу.
- 4) Көктемде көз ашпаған шикілікке тиіспеу.
- 5) Қай-қашан да қонжатқа тиіспеу.
- 6) Қай-қашан да көршіге тиіспеу.
- 7) Қай-қашан да елшіге тиіспеу.

Бүгінде жеке адам ғана емес, әр халықтың да сандар туралы өз түсінігі, көзқарасы қалыптасқан. Мысалы, қазақ халқы үш пен жетіні киелі санаса, 9 санынан сақтанған, әрі тепе-теңдік белгісі ретінде қараған. Ежелде шығыстық славяндардың 9 санынан қатты қорыққаны, теңізшілердің тоғызыншы толқыннан қауіптенгені тарихтан белгілі.

Өтейбойдақ 41 санын — қауіпті сан деп есептеген. Сондықтан да ғалым «Қырық бірге жұғыспау (жоламау)» деген қорытынды жасаған [1; 113]:

- 1) Ордалы сумаңға жұғыспау.
- 2) Қордалы қынамаға жұғыспау.
- 3) Жалғыз ағашқа жұғыспау.
- 4) Иендегі жалғызға жұғыспау.
- 5) Суық торғайға жұғыспау.
- 6) Алдан өткен абаданға жұғыспау.
- 7) Елден кеткен забажанға жұғыспау.
- 8) Пәлелі өртке жұғыспау.
- 9) Шығулы бетке жұғыспау.
- 10) Жаралы жыртқышқа жұғыспау.
- 11) Қаралы елге жұғыспау.
- 12) Ашынған долыға жұғыспау.
- 13) Ашыққан ұрыға жұғыспау.
- 14) Даралы жерге жұғыспау.
- 15) Дастарханға жұғыспау.
- 16) Жетімге жұғыспау.
- 17) Жесірге жұғыспау.
- 18) Кесірге жұғыспау.
- 19) Еңіреген ерге жұғыспау.
- 20) Өзің шығар төрге жұғыспау.
- 21) Арқаны сылыр ерге жұғыспау.
- 22) Жатқа кетер қызға жұғыспау.
- 23) Көктемдегі мұзға жұғыспау.
- 24) Өте шығар сызға жұғыспау.
- 25) Асып қалған асқа жұғыспау.
- 26) Жарасы бар басқа жұғыспау.
- 27) Парақұмар ыласқа жұғыспау.
- 28) Басқа елдік қарашаға жұғыспау.
- 29) Балатқалы иге жұғыспау.
- 30) Төбелесте арашаға жұғыспау.
- 31) Тікені бар аласаға жұғыспау.
- 32) Құламағы құзға жұғыспау.
- 33) Дәм атасы тұзға жұғыспау.
- 34) Иесіз жатқан малға жұғыспау.
- 35) Киесі бар далға жұғыспау.
- 36) Обалы бар торшыға жұғыспау.
- 37) Залалсыз қоршыға жұғыспау.
- 38) Түтін ұшар шаңыраққа жұғыспау.
- 39) Ырыс келер босағаға жұғыспау.
- 40) Даладағы өлгенге жұғыспау.
- 41) Шыдап жерге көмгенге жұғыспау.

Бұл жұғыспаулар соқтықпау, жәбірлемеу, ойрандамау, қырмау, аялау, абайлау, сактану, қорғау секілді сегізге жіктеледі.

Қазақтың лиро-эпос жырларында 12 санын жиі кездестіруге болады:

Орай да орай оқ атқан

Он екі тұтам жай тартқан!

(«Қобыланды батыр»).

Он екі айдың жартысы жаз болады,

Жаз белгісі үйрек пен қаз болады.

(«Қозы Көрпеш – Баян сұлу»).

Үлкендігі басының

Он екі қарыс қазандай.

(«Қамбар батыр»)

деген сөз тіркестері 12 санын ерекше қасиет тұтудың белгісі.

12 саны қазақ халқының ертегілерінде, өлеңдерінде, жұмбақтарында да жиі кездеседі. Мысалы:

*Біз, біз, біз едік
Біз он екі қыз едік.
Тап боп отқа шоқ болдық,
Таң атарда жоқ болдық.*

Бұрынғы қариялар мектепке баратын балаларға тілек-бата айтатын: «Хатты тез танып, кітапты көп оқып, Лұқпандай хакім, Атымтайдай жомарт, 12 ғалымның тілін білсін» деп.

Қазақта Ораза айын 12 айдың сұлтаны дейді. Өйткені осы айда дау-дамайдан, ұрыс-керістен, ұрлық-қарлықтан арылып, тек денсаулықты, тазалықты, жақсы мінезді қалыптастыру керек.

Жылқы малын сойғанда, соғым етін 12 жілікке бөлуі, киіз үйдің де 12 қанатқа дейін болуы санның қасиеттілігінен болар [5; 3]. Осы жағдайды ескерген Өтейбойдақ өз туындысында «Он екіден айырылмау» [1; 114, 115] керек деп, 12 санының ерекше құрмет тұтылуы туралы былай деген:

1. Жағаласпай жан қалмақ кайда?
Жарғыласта жаныңнан айырылма.
2. Не шындық? Не сұмдық? Жау тимек —
Ақылыңнан айырылма.
3. Еркесіз ел, серкесіз шел болмас —
Ел бастаушы көсеміңнен айырылма.
4. Тіл — кесілмес атқан оқ. Дау туылар —
Шешеніңнен айырылма.
5. Өзінді зор, басқаны жөр деме.
Көппен көрерсің —
Еліңнен айырылма.
6. Кебенек іші мың арып, мың семігерлік —
Жаныңды алса да, сырыңнан айырылма.
7. Жаман деп қатыныңнан,
Көшем деп алып қойған отыныңнан айырылма.
8. Ризықсыз пенде болмас —
Даяр асың малыңнан айырылма.
9. Ағайын, туыс. Дос-жарансыз кім бар? —
Болмашыға өкпелеп, досыңнан айырылма.
10. Қырық найза қарғы деп —
Қарақудай баспанаң қосыңнан айырылма.
11. Пенде қадыр санаты бес қаруды тастама —
Шыбын жаның шыққанша намысыңнан айырылма.
12. Өте шығар сұм жалған, боқшылыққа қайрылма. Адам күні адаммен ысылмақ, өнер қайқырда.
Өнерпаз деген ат алсаң — өлсеңдағы қайғырма.

Әрбір пендеге пайдалы іс істе, пайдасызға жолама, басыңа күн туғанда он екіден айырылма деп ақыл айтады.

Бабамыздың біздерге қалдырған осы 12 өсиетін ұғып, көңілімізге түйіп алайық.

*«Шипагерлік баяндағы» сол кездегі қазақтың
апта, ай, жыл атаулары*

Халық уақытты анықтауда өзіндік бай тәжірибе жинақтап, оны қолдаудың сәті мен жолдарын және соған лайықты сөз өрнектерін де таба білді. Жылды, тоқсанды, айды, аптаны, тәулікті бөлудің шаруашылыққа сай реті мен ыңғайын да орайластыра келтіре білді. Ал мерзім, мезгіл өлшемдеріне келгенде халық өлшемі мен атауы да бай. Ұлттық ұғымда мерзім уақыттың, мезгілдің шамасы мен ұзақтығын білдіреді (Мысалы: *бие сауым, күн, ай, тоқсан*) [6].

Уақыт ғасырмен, жылмен, аймен және аптамен өлшенеді. Апта — «жеті» деген сөзді білдіреді.

Өтейбойдақ өз еңбегінде сол кездегі қазақтың апта, ай, жыл атауларына ерекше назар аударған. Ғалым аптадағы күндерге жеке-жеке ат берген [1; 165]:

- Бақтал — сенбі.
- Баттал — жексенбі.
- Сақтал — дүйсенбі.
- Қақтал — сейсенбі.

Аттал — сәрсенбі.

Ғаттал — бейсенбі.

Мереке — жұма.

Аптадағы жеті күннің бесеуінің аты «сенбі» сөзінің алдына парсының 1, 2, 3, 4, 5 сияқты реттік сан есімдерін қою арқылы жасалған. Олар мыналар:

1. Жексенбі — бірінші сенбі.

2. Дүйсенбі — екінші сенбі.

3. Сейсенбі — үшінші сенбі.

4. Сәрсенбі — төртінші сенбі.

5. Бейсенбі — бесінші сенбі.

Күн санауды халқымыз былай атаған:

1. Бүгін.

2. Ертең.

3. Бүрсігүні.

4. Арғы күні.

5. Қасиетті күн.

6. Соңғы күн.

7. Азына

Түнеукүні — бірнеше күн бұрын.

«Құдайдың күнінің бәрі сәтті» дейтін қазақ халқының мынадай ырымдары болған:

1. Сейсенбі күні үлкен іске кіріспейді, мал сойылмайды, жаңа мекенге көшпейді, алыс жолға шықпайды.

2. Сәрсенбі — сәтті күн. Үлкен іске кірісуге, алыс жолға шығуға болады.

3. Жұма — қасиетті күн. Бұл күні үлкендер Құраннан дұғалар оқиды, мешітке барады. Ет көп болсын деген ниетпен халқымыз қысқы соғымдарын сойған.

Халқымыз жылды он екі айға бөледі де оны ай санау деп атайды. Бұл ерте заманнан қалыптасқан дәстүр. Түркі халықтары жылды тағы да төрт маусымға (яғни тоқсанға) бөледі. Әр айдың атаулары немесе оны тоқсанға, яғни әр маусымға, бөлуде табиғат құбылыстары, ауа райы ескерілген. Сондай-ақ оның шаруашылық жағынан үлкен мән-маңызы бар. Бұл жағынан халқымыз үлкен шеберлік пен білгірлік танытқанын да айта кету керек.

«Шипагерлік баянда» ай атаулары келесідей [1; 166]:

Ергеу — наурыз.

Көктеу — көкек.

Мезгеу — мамыр.

Көзгеу — маусым.

Шілтеу — шілде.

Тамызық — тамыз.

Дәндеу — мизам.

Соқтау — қазан.

Күйек — қараша.

Қауыс — ықтырғы.

Ығыс — желтоқсан.

Қаңтар — қаңтар.

Шығыс елінде жыл басы наурыздан басталады.

Ежелгі астрономиялық есепте әр айға сәйкес келетін жұлдыз аттары да бар. Мұны жұлдыз ай деп атайды. Кейбір елдерде, сол сияқты Қазақстанның кей аймақтарында қазіргі азаматтық айларды жұлдыз ай атымен де атай береді:

ЖҮЛДЫЗ АЙЛАР (немесе күн жолындағы шокжұлдыздар)				
Р/с №	Қазақ тілінде	Көне түркі тілінде	Арабша	Орысша
1	Токты	Қозы	Хамал	Овец
2	Торпақ	Үді	Сәуір	Телец
3	Егіздер	Ерентүз	Зауза	Близнецы
4	Шаян	Құшық	Саратан	Рак
5	Бикеш	Бидай басы	Сүмбіле	Дева
6	Арыстан	Арыстан	Әсет	Лев
7	Таразы	Өлкі	Мизам	Весы
8	Бүйі	Шаян	Ақырап	Скорпион
9	Мерген	Сұрмерген	Қауыс	Стрелец
10	Ешкімүйіз	Ұғылақ	Жәді	Козерог
11	Суқұйғыш	Көкек	Дәлу	Водолей
12	Балықтар	Балық	Хұт	Рыбы

Жаздың ең ыстық уақытын жазғы шілде дейді. Ол — 26 маусым мен 5 тамыз аралығы.

Қыстың ең суық уақытын қысқы шілде дейді. Ол — 27 желтоқсан мен 6 ақпан аралығы.

Халық жыл санау дәстүрін он екі жылдан қайырып отырады да оған жыл басын — тышқан, соңын доңыз деп атайды. Жыл аттарына сәйкес аңыздар да шығарған. Жыл қайыру жылды есептеуге де, сол сияқты адам жасын анықтауға да өте ыңғайлы.

Сондықтан Өтейбойдақ жыл атауларына көңіл бөлген [1; 166]:

Сумақы — тышқан.

Маңғаз — сиыр.

Айбар — барыс.

Секем — қоян.

Сумаң — жылан.

Тұлпар — жылқы.

Иіртеке — ұлу.

Шопан — қой.

Мешін — мешін.

Айтақ — ит.

Шақырауық — тауық.

Қорысқы — доңыз.

Қазақша жыл санау мен жыл қайыру кестесі мынадай:

Тышқан	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008	2020	2032
Сиыр	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009	2021	2033
Барыс	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010	2022	2034
Қоян	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011	2023	2035
Ұлу	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012	2024	2036
Жылан	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013	2025	2037
Жылқы	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014	2026	2038
Қой	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015	2027	2039
Мешін	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016	2028	2040
Тауық	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017	2029	2041
Ит	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018	2030	2042
Доңыз	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019	2031	2043

Ескерту. Жыл басы наурыз айының 22-нен басталады.

Өзінің қай жылы туғанын қазақша атау бойынша білгісі келгендер туған жылын он екіге бөлуі керек. Қалдықсыз бөлінсе, ол мешін жылы болғаны, қалдық біреу болса — оның тауық, екеу болса — ит, үшеу болса — доңыз, төртеу болса — тышқан жылы болғаны. Сөйтіп кете береді.

Хижра жылын есептеу. Біздің заманымыздың 622 ж. арабша бірінші жыл болып есептеледі. Бұл жыл, яғни 622 ж. шілденің 16 жұлдызына қараған түні Мұхамбет (Мұхаммед) пайғамбар

Меккеден Мәдина қаласына көшті. Хижра күнтізбесі осы күннен басталады. Хижра (хижрат) — араб сөзі, туған жерінен көшу, елінен ауу деген мағынаны білдіреді.

*Мүшел жас турасында Өтейбойдақ
Тілеуқабылұлының пікірі*

Адам баласының ғұмыры негізінен 100 жас арқылы есептеледі. Осыған орай қазақ адамның жастық кезеңін, егде тартқан шағын түрліше атаған. Ол мүшел жаспен де байланысты болған.

Өтейбойдақ мүшелік жыл санау есебі бойынша адамның дәуірінде мынандай мүшел болады деп есептейді: «Өнегелік тектелігі мүшелдік он екі жыл мүшеленденімділігі пенде жасына қарай 13 жастық асыңқы мүшел, 25 жас, 37, 49, 61, 73, 85, 97, 109 жас басыңқы мүшелдер делінбек.

Адам пендесінің ризық теруіне сай, несіптік ризықтың қуаттылығына сай, өзек мүшел 25 жас, 37, 49, 61, 73 жас бес мүшел аталатындығы шарт.

Еркелік мүшел жас 13 жас, 85, 97, 109 жас төрт мүшел тектелігі болымы жарак. Жинамалық пенделік тоғыз тектелігі мүшел жастық бар. Өзек мүшел делінбегінің себебі, адам пендесінің әр күні күнәға батпағы шарт етілгілік болымы. Күнәға батса да жартым-жарты емес, толымдылық батулығынан болмақ. Олайы қару-қайрат мол, ақыл-аяла толысқан қандай харакетке де жеткіліктік етерлігі барлығынан.

13 жас, 85, 97, 109 жас еркелік мүшелдік тектелімі күнәға батарлық ой жоқтығы, ойы болса да күнәға батарлық харакетінің жоқтығы. «Қартайшақ бір балалық, туылғы нақ балалық», — деулік шарифатта күнәға батпайтындығын көрсетімдік дәлелімдік. Соның үшін сәбилік мүшел де делінбек. Қартайғанда не күнә болмақ? Ақылынан танса, аузынан шалса, баладан күні төмендігі аяндық қой.

61 жас, 73 жас мүшел жартым күнәға батымдық мүшелді тектелгі делінбек.

13 жастық мүшелден басқа мүшелдік пенделік жас аралығы ылғи 12 жылмен толымдалғы жалғасымдалық» [1; 172].

Ел аузында мүшелдердің әрқайсысы бірнеше шаққа бөлініп аталады.

Айталық, балалық мүшел — нәресте шақ (2 жасқа дейін), сәби шақ (7 жасқа дейін), бөбек шақ (8–9), жеткіншек шақ (10–12), жасөспірім шақ (13–15), ересек шақ (15–16) деп алты шаққа бөлінеді. Сондай-ақ жігіттік мүшелде бозбалалық шақ, албырт шақ, ағалық шақ, кісілік шақ деген 4 шақ бар. 49 бен 61 жастың аралығындағы ер ағасы болған шақ, ел ағасы болған шақ, отағасы, қосағасы, атасақал аузына біткен шақ деп тағы бірнешеге бөлінеді. Сондай-ақ адамның мөлшерінің әр түрлі атауы қалыптасқан. Олар мыналар: бала — 14–15 жасқа дейін, жеткіншек — 15–18 жас арасы, жігіт — 20–37 жас арасы, ағай, аға — 38–55 жас арасы, ал 55–65 жас арасында -а, -е, -еке жұрнақтарын қосып құрметтеп атайды. 60–70 жас арасында ақсақал, үлкен кісі деген тәрізді қосымша сөздер тіркеледі, 70 жастан арғы адамдарға ата, әке, жәке, қария, қарт деген сөздер қосып айтылады.

Міне, мұның бәрі адамның жас ерекшелігін ажырату, әрі үлкендерге деген құрметтің, ілтипаттың белгісін танытады.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мысалдар «Шипагерлік баянның» бүгінгі заманның дәрігерлері үшін және де қазақ тілін, тарихын, мәдениетін, әдебиетін, этнографиясын, астрономияны, биологияны зерттеушілер үшін теңдесі жоқ асыл қазына екендігін дәлелдейді.

Сондықтан да ғұлама ғалымның еңбегіне алғаш өз пікірін білдірген қытайлық зерттеуші-ғалым Төлеуқан Ыбырайұлы: «Ұлтымыз тарихында сирек кездесетін, медициналық еңбек әрі ғылымнама тек шипагерлік жағынан ғана емес, ол халқымыздың тіл, мәдениет, тарих, философия, психология, астрономия, этнография, жұлдызнама, әскери ғылым, этика, эстетика, тағы басқа жақтардан да қыруар білім, мәдениет береді. Өнер-білім тарихы ел тарихынан айырылмайды. Ұлтымыз тарихында сирек кездесетін ғылымнама «Шипагерлік баян» — дәуірінің жемісі», — деп әділ бағасын берді. Бұл еңбекке одан кейінгі мезгілде де пікір жазған көптеген ғалымдарымыздың ойларының түйіні: «Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» кітабы — Шығыс медицинасының үлгісімен жазылған, бірнеше ғылымдардың басын біріктіретін, адам баласының ең басты байлығы — денсаулықты сақтап, сырқаттарды емдеудің негізін қалаған терең де тарихи ғылымнама» дегенге саяды [7].

Сонымен, аңызға айналған, қалың қазақтың көңілін күпті қылған тарихи ғылымнама, ұлы шығарма «Шипагерлік баян» жайында ықшамдап айтарымыз осы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян / Араб қарпінен көшіргендер К. Елемес, Д. Мәсімхан. — Алматы: Жалын, 1996. — 464 б.
- 2 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 7-т. / Бас ред. Б. Аяған. — Алматы: Қазақстан энцикл. Бас ред., 2005. — 277-б.
- 3 Жолдасбеков М. Сөнбейтін шырақ, қанбайтын бұлақ // Егемен Қазақстан. — 2000. — 17 наур. — 4-б.
- 4 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. — 2-кіт. — Алматы: Өнер, 2013. — 27-б.
- 5 Байнатов Ж. «Қасиетті» сандардың құпиясы // Ана тілі. — 2014. — № 4 (1210). — 30 қаңт.-5 ақп. — 27-б.
- 6 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. — Алматы: Ана тілі, 2000. — 49-б.
- 7 Мұсаұлы А. Асыл дәстүрдің негізі // Қазақ әдебиеті. — 2011. — № 16 (3232). — 22 сәуір. — 4-б.

Р.С.Каренов

**«Трактат об излечении от болезней» Отейбойдака Тлеукабылұлы —
достояние народной мудрости**

В статье описаны жизнь и деятельность выдающегося ученого-энциклопедиста XV столетия, знахаря, излечителя от всех болезней Отейбойдака Тлеукабылұлы. Автором проанализирован его главный научный труд — «Трактат об излечении от болезней», в котором излагаются его оригинальные народные методы излечения от недугов и болезней. Сделан вывод о том, что ученый при написании своего Трактата использовал научные достижения своего времени в области медицины, астрономии, философии, истории, психологии, этнографии, лингвистики и других наук.

R.S.Karenov

**«A treatise on the healing of diseases» Oteyboydak Tleukabyly —
property of folk wisdom**

It's described the life and work of an outstanding scientist — encyclopedist of the XV century, medicine man, healer all diseases Oteyboydak Tleukabyly. It's analysis of main scientific work — «A Treatise on the healing of diseases», which outlines its original public methods of ailments and diseases. In conclusion is that a scientist when writing his treatise used scientific achievements of his time in the medical field of astronomy, philosophy, history, psychology, ethnography, linguistics and other sciences.

References

- 1 Tleukabyly O. *Treatise on the healing of disease*, Trans. from the Arabic alphabet K. Elemessov, D. Masimkhan., Almaty: Zhaly, 1996, 464 p.
- 2 *Kazakhstan: National Encyclopedia*, 7, edit. in chief B. Ayagan, Almaty: Editorship «Kazakh encyclopedia», 2005, p. 277.
- 3 Zholdasbekov M. *Egemen Kazakhstan*, 2000, March, 17, p. 4.
- 4 Historical figures of the Kazakh people: Quick Reference. 2 the book, Almaty: Oner, 2013, p. 27.
- 5 Baynатов Zh. *Ana tili*, 4 (1210), 2014, January, 30, February, 5, p. 3.
- 6 Kenzheahmetuly S. *Seven treasures*, Almaty: Ana tili, 2000, p. 49.
- 7 Musaully A. *Kazakh literature*, 16 (3232), 2011, April, 22, p. 4.

ЖУРНАЛИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ЖУРНАЛИСТИКИ

ӘОЖ 070:81'373.2(574)

Қ.Д.Асанов, Ж.Ж.Еркін

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: Kamashke64@inbox.ru)*

Сөз өнерін меңгеру — болашақ журналистер үшін басты міндет

Мақалада болашақ журналистерді сөз өнеріне баулудың теориялық және тәжірибелік негіздері қарастырылған. Бүгінгі БАҚ-тағы журналистердің сөйлеу мәдениеті мен жазу сауаттылығы туралы нақты мысалдар келтіріліп, сөз (тіл) өнерінің маңыздылығына ғылыми пайымдаулар жасалды. Сондай-ақ жазба тіл (баспасөз) мен ауызекі сөйлеу тілінің (телерадио) лингвистикалық заңдылықтары сөз болып, олардың болашақ журналистер үшін қажеттілігі айқындалды.

Кілт сөздер: сөз өнері, сөйлеу мәдениеті, әдеби тіл, баспасөз, теледидар, радио, сауаттылық, орфографиялық ереже, бейпіл сөздер, диалект сөздер.

Бүгінгі БАҚ-ның тіл тазалығы қандай дәрежеде? Бұл сауал зиялы қауым мен зерттеуші-ғалымдарымызды көптен бері толғандырып келе жатқан мәселе. Кез келген елдің сөйлеу (тіл) мәдениетінің ажарлы, айшықты, шұрайлы болуы сол халықтың жазу-сызу өнерімен, яғни әдебиеті, баспасөзімен, тікелей байланысты.

Бұл мәселе өткен XX ғасырда да өзекті проблема ретінде ұлт тілінің жанашырларын үнемі толғандырып отырған. Белгілі ғалым Әсет Болғанбаев «Тіл және шеберлік» атты мақаласында ана тіліне деген журналист жауапкершілігі туралы төмендегідей толғамды ойлар айтқан: «Ана сүті бой өсіреді, ана тілі ой өсіреді деген. Әрбір көз ашып, дүниеге келген нәрестенің бойындағы барлық жақсы қасиеті анадан тараған. Ана мен тіл — бөлінбес бір дүние. Мұны бөліп-жарып, ажыратып қарауға еш болмайды. Ана тілі — өлмес мұра, жоғалмас асыл мүлік. Әр ұрпақ өз ана тілін байытып, жетілдіріп бірден-бірге мирас етіп қалдыру — бәрімізге ортақ парыз. Әр адамның ана тіліне деген қамқорлығы, жанашырлығы, қосқан үлесі, тигізер пайдасы күнделікті сөйлеген өз сөзіне, жазған төл туындысына соншалықты жауапты да ұқыпты қараудан басталады. Демек, әр адам жөргегінен үйренген тілге өле-өлгенше жауапты деген сөз.

Бұл тіл бүгінде сөз байлығы молайған, құрылым-құрылысы жүйеленген, жазу ережелері орныққан, стильдік тармақтары сараланып жетілген, ауызша да, жазбаша түрде де жалпыға бірдей қызмет ететін ұлттық жазба әдеби тіл деген сипат алып отыр. Демек, бұдан былай өз ана тілімізді қалай пайдаланып, қалай дамытамыз десек, бізде барлық мүмкіндіктер жасалған. Бұл ретте журналистер қауымына түсер ауыр салмақ, артылар аманат ерекше болмақ» [1].

Өткен ғасырдың 80-жж. айтылған бұл пікірдің көкейкестілігі XXI ғасырдың алғашқы он жылдығында да өз қуатын жоғалтпағандығын уақыт көрсетіп отыр. Журналистер қауымына түсер «ауыр салмақ» пен артылар «аманатқа» бүгінгі бұқаралық ақпарат өкілдері лайықты қызмет атқарып жүр ме?

Міне, мәселенің негізгі мәнісін де осы сұрақ төңірегінде өрбітіп, сараласак, шешімі күрделі біраз жайттарға қанығарымыз анық.

Біріншіден, ел тәуелсіздігімен бірге келген сөз бостандығы, ой еркіндігі республикамыздағы бұқаралық ақпарат құралдары санының күрт өсуіне алып келді.

Әрине, кешегі кеңестік дәуірдегі санаулы газет-журнал, телерадионың саны өсіп, бұқара халықтың рухани қажеттілігін өтеп жатса, оны неге қолдамасқа? Бірақ, бір өкініштісі, бұқаралық

ақпарат құралдары саны өскенімен, сапасының тым құлдырап кетуі еді. Ұлттық журналистика мамандарын даярлайтын бірден-бір оқу орны ҚазМУ-дың түлектері бүкіл республика көлемін қамтып, жұмыс істеуіне сандық тұрғыдан да, әлеуметтік-тұрмыстық себептерден де дәл сол уақытта мүмкіншілігі болмады. Әр облыс, қала мен шағын кенттерде ашылған ақпарат көздерінде журналистикадан хабары жоқ басқа маман иелері жұмысқа қабылданып жатты. Бұл мамандардың көпшілігі ұлттық тілдің уызына жарымаған, әдебиет пен өнерден мақұрым нағыз «асфальтта» өскен азаматтар еді. Сол мамандардың журналистикаға бойлары үйренгені соншалық, қазір кейбіреулері жетекшілік, яғни, редакторлық, директорлық қызметтерге дейін өсіп, көтеріліп алған. Міне, сапаның күрт төмендеуінің басты себептерінің бірі осы.

Екіншіден, кешегі кеңестік дәуірдегі ұлттық тілдің өгейлікке ұшырап келуі де ана тіліміздің белгілі дәрежеде өркендеуіне тосқауыл болды.

Дей тұрсақта, сол дәуірдің студенттері, яғни ауылдан келген жастар жоғары оқу орындарына мол қазынамен келетін. Ол қазыналары қазақ әдебиетін, яғни көркем шығармалардан, ауыз әдебиеті үлгілерінен, мол хабардар болатын. Ал, ол дегеніңіз — тіл байлығының, мәдениетті сөйлеп, жүйелі ойлаудың негізгі қайнар көзі еді. Біз қазіргі кезде сол қазынадан да айырылып қалдық.

Бұлай деп пікір айтуымызға төмендегідей мәселелер себеп болып отыр. «Журналисттің сөйлеу мәдениеті», «БАҚ тілі, стилі» сияқты пәндерден дәріс бере жүріп, көзіміздің анық жеткендігі — қазіргі студенттердің тілінің өте жұтаңдығы. Тіл байлығының жұтаңдығы, сөздік қордың тұрмыстық деңгейден аса алмауы — болашақ журналистер үшін аса үлкен қауіп. Тіл жөнінде жоғарыда айтқан санаға түсер салмақ пен арға артар аманатты осы деңгейдегі жастарымыз болашақта қалай алып жүрмек?!

Тағы да сол тіл жанашыры, көрнекті ғалым Ә. Болғанбаевтың пікіріне жүгініп көрелік: «Журналист еңбегінің қыр сыры өте көп, оларға қойылар талап пен талғам да жеткілікті. Біз солардың ішіндегі бір ғана мәселені — насихат құралының тілі мен стилін, жазу мәдениетін көтеруді сөз етпекшіміз. Ана тіліне деген журналистің жауапкершілігі бүгінгі әдеби тілдің зор мүддесінен тұмақ.

Бүгінгі әдеби тіл жетілген, есейген білімдар қауымның қатынас құралы екендігі даусыз. Сондықтан қазіргі оқырмандардың тіл мен стильге деген мұқтажы да анағұрлым арта түспек. Ол да заман талабына сай бүршік атып, көктеп гүлденуі керек, өркен жайып, мәуелеп өсуі қажет. Әрбір жазылған мақаладағы айтылмақ ойдың қалай баяндалуына, оның сұлу сөзбен бейнеленген мәдениетіне қатты көңіл бөлінбек» [2].

Әр халықтың тілі сол халықпен бірге жасап, әлеуметтік-тұрмыстық, қоғамдық-саяси жағдайларға бейімделіп дамып, өсіп, жаңарып отыруы табиғи заңдылық. Тілдің тоқырауы, ұлттық сана, ой сезімнің күйреуіне алып келеді. Бүгінгі БАҚ-та істейтін көптеген журналистердің «орысша ойлап, қазақша сөйлеуі» жақсы нышан емес. Бұл көрініс әсіресе өздерін тәуелсіз арна, коммерциялық баспасөз санайтын ақпарат салаларында жиі байқалады.

Айтылған проблемалардың алдын алудың негізгі шарты тағы да ақпарат көздерінде қызмет істейтін мамандардың сөйлеу, жазу тілдерінің мейлінше сапалы болуына келіп саяды. Журналист өзі үшін сөйлеп (жазып) немесе өзі үшін толғанбайды. Оның аузынан айтылған, қаламымен жазылған туынды бұқара халықтың рухани қажеттілігін өтейтіндігін естен шығармағанымыз абзал.

«Газет — әдеби тілдің бірінші баспалдағы. Барлық өнегелілік пен шеберліктің шыңдалып, таралатын жері де осы. Сондықтан осы баспалдақтың тазалығын сақтау үшін журналистер қауымы қажымай-талмай тынымсыз еңбек ете білулері керек. Әрбір сөзге екі шоқып, бір қарауға машықтану қажет. Қасиетті ана тіліне немқұрайды қарап, бейберекет қылуға ешкімге право берілмеген» [3].

Осылай деп ой толғаған тілші-ғалымдар пікіріне жүгіне отырып, қазіргі БАҚ-тағы тіл (сөз) мәдениетін қалыптастыруда төмендегідей мәселелерді ескерген жөн.

Бірінші, журналистика мамандығын қалаушы жас талапкерлерді оқуға қабылдау барысында олардың жазу шеберлігі мен сөйлеу мәдениетіне барынша назар аудару қажет. (Бұл жерде шығарма жаздырып, газет бетіне жарияланған бірді-екілі мақаласына қарап, болашағынан «зор үміт» күтудің қажеті жоқ. Шығарманың мазмұнымен қатар тілдік-стильдік ерекшелігіне баса назар аудара отырып, талапкердің сөздік қор, тіл байлығына тереңірек мән берілуі керек).

Екіншіден, кейінгі кездері журналистика мамандығын даярлау барысында мемлекеттік стандартта көрсетілмеген деген желеумен оқу бағдарламасынан алынып тасталған «Журналисттің сөйлеу мәдениеті», «Шеберлікке баулу», «Мамандандыру» сияқты тағы да тілге, стильге, сөйлеу, жазу шеберліктеріне қатысты пәндерді толықтырып, қайта кіргізу қажет. (Себебі бұрындары

«Радиохабарлар тіл стилі», «Телехабарлар тіл-стилі», «Мерзімді баспасөз тіл-стилі» жеке-жеке пән ретінде өткізілетін. Бұлай өткізу болашақ журналиске БАҚ-тың әр саласы бойынша еркін дайындалып, аталмыш мамандықтың өзіндік ерекшеліктеріне сай сөйлеу, жазу машықтарын меңгеруіне кең мүмкіндіктер беретін).

Үшіншіден, арнаулы орта мектептерде 10–11 сынып оқушыларын журналистік мамандыққа баулитын факультативтер ашылса. (Бұл, әрине, біраз мектептерде бар болғанымен, тұтастай дәстүрге айналған жоқ. Өйткені журналистика әліппесімен мектеп қабырғасында жүріп танысқан талапкерлердің мамандықты игеру барысында көп қинала қоймайтыны белгілі).

Ұлттық журналистика мамандарын даярлау барысында біршама тәжірибелерді байқай отырып, көз жеткізген анық бір мәселе — жас талапкердің сөйлеу (жазу) мәдениеті отбасы, балабақша, мектептен қалыптасып, дамып жетілетіндігі. Бай ауыз әдебиетіміздің інжу-маржандары аңыз-әфсана, ертегі-әңгіме, жыр-дастандарымен сусындап өскен жеткіншектің көкірегі күмбірлеп, сөз әлемінде киналмай еркін қанат қағатындығы. Әйтпесе қазіргі алмағайып заманда кекілі күнге күймей, табаны жерге тимей тас еденде ойнап өскен ұрпақтың сөзі де, ойы да жұтаң болатындығын уақыт көрсетіп отыр.

Кез келген журналист тіл мәдениетін сақтауы керек. Әдеби тіл сөйлеу тілінен нәрленсе, баспасөз тілі сөйлеу тіліне әсер етеді. Баспасөз тілінің дәрежесі әдеби тілдің де, сөйлеу тілінің де сапасының өлшемі. Сондықтан журналистер тілдік қорды байыту үшін көркем әдебиетті көбірек оқып, тіл тазалығы мен ой дәлдігін үйренуі керек.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетінің профессоры Клара Қабылғазина осындай қажеттіліктердің бірнешеуін атайды: «1. Тіл қасандығынан арылу; 2. Әсіре сөзге құмарлықтан арылу; 3. Талғамды, талап қойғыш болу; 4. Деректі зерделеу; 5. Білімділік қажет; 6. Ақыл айту тенденциясынан алшақтау; 7. Ақпараттық тәуелсіздік қажет; 8. Адам, қоғамдық болмыстар жайлы әңгіме қозғай отырып, атақты, танымал адамдардың сол жайлы пікірлерін қысқартып, жүгіртпе жолдармен беріп отырса, қосымша деректермен толық түсер еді» [4].

«Сөйлеудегі, жазудағы тіл жұмсаудың өнегелі үлгілері, сауаттылық, айқын ойлылық, ізеттілік тіл мәдениеті дегенге енеді» [5; 3]. Қазақ тіл білімінің зертеушілері М.Балақаев, М.Серғалиевтар «тіл мәдениетіне нұқсан келтіретін кемшіліктер: орфографиялық, орфоэпиялық, стильдік қателер», дейді.

Халықты тіл мәдениетіне үйрететін баспасөзге аса жауапты міндеттер жүктеледі. Баспасөз әдеби тілді дамытуға, тіл мәдениетін арттыруға елеулі үлес қосып келе жатыр. Алайда кейде баспасөз беттерінде тіл мәдениетіне нұқсан келтіретін жайттар байқалып жүр. Сондықтан сөйлеуде, жазуда кездесетін кемшіліктерді дер кезінде түзету керек деп есептейміз.

«Тіл мәдениетіне жетік болу үшін сөзді көп білу жеткіліксіз, ол сөздерді жұмсай білу де керек. Сөзді жұмсай білу үшін олардың мағыналарын, мәндестік ерекшеліктерін, әдеби, әдеби еместік қасиетін, еркін және тұрақты тіркестер құрамына ену мүмкіншіліктерін жақсы білу керек» [5; 66].

Бүгінгі күндері телеарналарда ауызша әдеби сөйлеу тілінің нормаларына жатпайтын, құлаққа жағымсыз естілетін бейпіл сөздер арақидік ұшырасады. Академик М.С.Серғалиев оларды «былапыт», «қоқырсық» сөздер деп атайды [6].

Бұқаралық коммуникацияда сөздің сөйлеу тіліне, қарапайым сөйлеу тілінің мән-мағынасына жете көңіл бөлмегендіктен, елеп ескермегендіктен, сөз арасы бейәдеби сөздермен араласып, алақұлалық көбейіп бара жатқаны байқалады, мысалы: *мүлдем қақпайды, пысқырып қарамайды, тырқыратып қуалау* т.б. [7].

Телехабар тілінде, әсіресе қорытынды жаңалықтар легін тарату кезінде тележурналист сөз мәдениетінің этикалық нормаларына жатпайтын сөздерді, сөз тіркестерін қолданбауы тиіс. Бұл, біріншіден, тележурналистің, сол арнаның тіл мәдениеті деңгейінің төмендігін көрсетеді. Демек, бұл телеарнаның қоғам алдындағы өз қызметін, қызмет этикасын сақтамай отырғандығын білдіреді. Екіншіден, телехабарлардағы бейәдеби сөздерді көрермен дұрыс қабылдамайды, олардың құлағына жағымсыз естіледі. Ал тілді білмейтін, тілді енді үйреніп келе жатқан адам қате қолданысты сол күйінде қабылдап алады. Соның салдарынан бұқаралық қарым-қатынастағы коммуникативтік норма сақталмайды. Мұндайда тележурналист коммуникативтік тұлға дәрежесіне жетті деп айтуға болмайды [8; 103].

Республикалық БАҚ еліміздің барлық аймағына таратылады. Сондықтан оқырмандар, телекөрермендер, тыңдармандар журналист қолданысындағы диалект сөздерді түсінбей қалуы мүмкін. «Диалект» деген термин тілде жалпы халықтық сипат алмаған, белгілі бір жерде ғана қолданылатын ерекшеліктердің жиынтығын, өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктері бар жекелеген аймақ,

территорияны білдіреді. Ол жалпы тілге тән ортақ белгілерден өзгеше ерекшеліктерді қамтиды» [9] Осыған байланысты журналистер өз сөздерінде жалпы халыққа түсінікті әдеби тілдің үлгілерін қолданулары керек.

Диалект сөздер аймақтық, жергілікті БАҚ-та кездесуі мүмкін. Ол диалектизмдерді сол аймақтың тұрғындары қиналмай түсінеді. Мұндайда бұқаралық коммуникация өз мақсатына жетті деп айтуға болады. Себебі адресант та, адресат та бір-бірін қиналмай түсінді. Ал республикалық масштабтағы телеарналарда қызмет ететін тележүргізушілер мен арнаулы репортаж жасайтын тележурналистер белгілі бір аймаққа ғана түсінікті диалектизмдерді қолданбауы тиіс. Өйткені көрермен тележурналистің айтқан сөзін түсіне алмай қалғандықтан, бұқаралық қарым-қатынас толық орындалмай қалады. Соған қарамастан белгілі бір аймақта арнаулы репортаж жасаған тележурналист сұхбат алған кезде, сол жердің тұрғындары диалектизмдерді өз сөздерінде қолданып жатады. Мәселен, «Сөйтіп, көп жұмыстар істеп, мына жетпіс бес үй соғып, елді көшіріп, біраз қиындықтар болды» («Жеті күн», 14.10.2005). Мысалдан көріп отырғанымыздай, әдеби тілдегі «салып» сөзі жергілікті халық тілінде «соғып» түрінде қолданылады екен. Диалектизмдердің лексикалық, фонетикалық және грамматикалық өзгешеліктерінің болатыны белгілі, бұл жерде «соғып» сөзі «салып» сөзінің фонетикалық өзгерістерге ұшыраған диалектілік нұсқасы болып табылады. Бұл жерде диалект сөз сол аймақтың сұхбат беруші жергілікті тұрғынының тілінде берілген. Егер бұл диалект сөз тележурналист тілінде кездессе, онда ол үлкен қате болар еді. Себебі тележурналист тіл мәдениетінің негізгі сапалық белгілерін меңгерген, әдеби тіл нормаларын сақтап тіл қататын білікті әрі үлгілі маман болуға тиіс. Өйткені бүгінгі Қазақстандағы қазіргі қазақ тілі телехабарлар тілінен көрінеді. Сондықтан, тележурналистер үнемі ізденіс үстінде жүруі керек. Қоғамда болып жатқан жаңалықтар бойынша жан-жақты ақпарат алып қана қоймай, тіл саласындағы өзгерістерді, жаңалықтарды игеруі тиіс. Тележурналист — қоғам мен тіл арасындағы қарым-қатынасты реттеуші алтын көпір [8; 106].

Д. Бисмильдина «Ресми телехабарлар тілі» атты еңбегінде теледидардағы дикторлар мен арнаулы репортаж жасайтын тілші-журналистерге мынадай талаптар қояды:

«Біріншіден, барлық стильдің сөздік құрамы бірдей емес, сондықтан сөйлеу кезінде адам өзіне керекті сөздердің стильдік ерекшеліктерін ескеру керек. Телехабарлар көпшілікке арналғандықтан, онда қолданылатын сөздер де аса қасаң, не тым әсіре қызыл сөзбен көмкерілмей, жалпыға бірдей түсінікті болуға тиіс, яғни тележурналист пен көрермен арасында түсінікті, сенімді әріптестік байланыс орнауы керек. Газет оқырманы өзіне түсініксіз мәтіндерді қайталап оқуына болады. Ал теледидар хабарларын қабылдаудың ерекшелігі көрермен өзі көрген көріністерге қайта орала алмайды. Осыдан келіп әрбір сөз, сөйлем анық, түсінікті, қарапайым ойларға құрылғаны дұрыс.

Екіншіден, сөйлемнің құрылысын күрелендірудің қажеті жоқ, көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер, қиын тіркестер, айтылуы қиын сөздер экрандағы қас-қағым сәтте қабылдауды, түсінуді қиындатады. Экранда өтіп жатқан жеңіл көріністер мен ойлар арасындағы жымдаса байланысқан тіркестер ғана ұғынықты әрі тез қабылданады. Тележурналист әдеби тіл нормаларынан жөнсіз ауытқып, қазақ тілінің заңдылықтарын аяққа басуға тиісті емес.

Қазақ тілінің сөздік құрамындағы сөздердің жұмсалып аясы да әр алуан. Тіл мәдениетіне жетік болу үшін, қазақ тілінің сөз байлығын жақсы білу жеткіліксіз, ол сөздерді жұмсай білу де керек. Сөзді жұмсай білу үшін, олардың мағыналарын, мәндестік ерекшеліктерін, әдеби, әдеби еместік қасиетін, еркін және тұрақты тіркестер құрамына ену мүмкіншіліктерін жақсы білу қажет. Тележурналист өз сөзінде бейпіл сөздер мен диалект сөздерді қолданса, онда ол сөз шеберлігін аяққа басқан болады. Айқын ойдың көріктілеу бояуы да сөз дәлдігімен өлшенеді. Сондықтан да бұл ойдан туған сөзде де алыстағы сағым сияқты бұлыңғыр болады. Ондайdan аулақ болу үшін редакциялау кезінде сөз саптауға баса көңіл аударып, жазылғандарды бірнеше рет түзетіп, әрбір сөйлемді, сөз тіркестерін мұқият өңдеу қажет [8; 26].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Нұрғалиев Р. Өнер алды қызыл тіл. — Алматы: Мектеп, 1974. — 172 б.
- 2 Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік. — Алматы: Ғылым, 1987. — 288 б.
- 3 Жазушы және сөз мәдениеті / Ред. Р.Ғ. Сыздықова. — Алматы: Ғылым, 1983. — 151 б.
- 4 Қабылғазы К. Журналист шеберлігін қалыптастыру жолдары: Оқу құралы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2012. — 185 б.

- 5 Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. — Алматы: Зият Пресс, 2006. — 139 б.
- 6 Серғалиев М.С. Телехабарлар тілінің лексикасы және тіл мәдениеті // Қазақ терминологиясы және тіл мәдениетінің мәселелері: Респ. ғыл.-практ. конф. материалдары. — Астана, 2004. — 114-б.
- 7 Әбдіжәділқызы Ж. Тағы да тіл мәдениеті туралы // Журналист. — 2005. — № 3 (28). — 221-б.
- 8 Бисмильдина Д. Ресми телехабарлар тілі. — Астана: 1С-Сервис, 2010. — 119 б.
- 9 Нақысбеков Ш.О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. — Алматы: Ғылым, 1989. — 4-б.

К.Д.Асанов, Ж.Ж.Еркін

Овладение искусством речи — основная задача будущих журналистов

В статье отражены основы изучения теоретической и практической профессиональной подготовки ораторского искусства будущих журналистов. Приведены конкретные примеры навыков устной и письменной речи журналистов в СМИ сегодня, сделаны научные суждения о важности искусства слова (языка). Авторами предложены лингвистические структуры письменного языка (пресса) и разговорного языка (ТВ и радио), определена степень их необходимости для будущих журналистов.

K.D.Asanov, Zh.Zh.Erkin

Mastering the art of speech — is the main task of future journalists

The paper includes the study of the oratorical and practical training of future journalists oratory. Specific examples of the skills of oral and written language journalists in the media today, to make scientific judgments of the importance of art words (language). The paper discusses the linguistic structure of written language (press) and spoken language (TV and radio), determined by their importance for future journalists.

References

- 1 Nurgaliyev R. *The Language Arts*, Almaty: Mektep, 1974, 172 p.
- 2 Nurmukhanov Kh. *The word and the master*, Almaty: Gylym, 1987, 288 p.
- 3 *The writer and the word culture*, Edit. R.Ĝ.Syzdykova, Almaty: Gylym, 1983, 151 p.
- 4 Kabilgayzy C. *Ways to formation the skill of a journalist: Textbook*, Almaty: Kazakh University, 2012, 185 p.
- 5 Balakaev M., Sergaliev M. *Kazakh language culture*, Almaty: Intellectual Press, 2006, 139 p.
- 6 Sergaliyev M.S. *Kazakh terminology issues of language and culture*: Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference, Astana, 2004, p. 114.
- 7 Abdizhadilkyzy Zh. *Journalist*, 2005, 3 (28), p. 221.
- 8 Bismildina D. *The official language of television*, Astana: 1C-Service, 2010, 119 p.
- 9 Nakysbekov Sh.O. *Regional Kazakh language vocabulary*, Almaty: Gylym, 1989, p. 4.

Слово о юбиляре

В феврале исполнилось 60 лет известному казахстанскому ученому-лингвисту, лексикографу, доктору филологических наук, профессору Жунусовой Жанылдық Нагизбаевне.

Ее биография типична для тех ученых, которые родились в 50–60-е годы прошлого века в Советском Союзе: школа, вуз, аспирантура.

Уроженка небольшого аула Карагандинской области с малых лет была приучена к чтению и труду родителями. И эти качества, навыки остались с ней на всю жизнь, помогали ей на протяжении всей ее жизни в достижении тех высот, которыми гордятся сейчас не только родственники, но и многочисленные ученики, коллеги, друзья.

Жанылдық Нагизбаевна после окончания Карагандинского государственного университета работала в школе по специальности, спустя некоторое время была приглашена на кафедру языков Карагандинского педагогического института преподавателем русского языка. Работая среди увлеченных своим делом людей, проявила интерес к научной работе, который поддержал и коллектив кафедры, и Ученый совет института, направив ее в 1983 г. на научно-исследовательскую стажировку в КазГУ им. С.М.Кирова.

Годы очной аспирантуры на кафедре русской филологии КазГУ были полны для молодого ученого жажды знаний, поиска своего направления в исследовательской практике по лингвистике. В Альмаматер, славящейся своими научными школами, научный руководитель В.А. Исенгалиева предложила ей одну из интересных тем — создание двуязычных комплексных словарей.

После успешной защиты кандидатской диссертации работала старшим преподавателем, доцентом, заведующей кафедрой КарПИ, заведующей кафедрой методики и практики русского языка и литературы им. Г.А. Мейрамова в КарГУ им. Е.А. Букетова.

Независимое государство нуждалось в ученых новой формации: мобильных, сочетающих теорию с практикой, умеющих проявлять свои возможности во многих сферах. Именно таким ученым и стала Ж.Н. Жунусова. Об этом можно судить по той многогранной работе, которую она выполняла после защиты докторской диссертации в 2001 г.: в качестве декана филологического факультета КарГУ им. Е.А. Букетова (2003–2005); сотрудника Комитета по надзору и аттестации в сфере образования МОН РК (2006–2007); советника ректора ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (2007–2008); заведующей кафедрой русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (2008–2009); начальника УМУ, заведующей кафедрой АО «Финансовая академия» (2009–2010).

Именно в то время, когда она была деканом филологического факультета КарГУ им. Е.А. Букетова, особое внимание было уделено пополнению кафедр остепененными кадрами, несколько человек были направлены на стажировку и обучение в докторантуру, которые после успешного завершения диссертационного исследования вернулись на факультет и трудятся во благо родного университета.

Научные интересы Ж.Н. Жунусовой связаны с теорией билингвальной лексикографии, сопоставительным языкознанием, грамматикографией. В этой связи можно назвать ее монографию «Категория глагольного времени: коммуникативно-контентивный аспект» и учебное пособие «Основы двуязычной лексикографии», доклады на темы «Основные тенденции развития лексикографии» на IX Международном симпозиуме в Велико-Тырнове (Болгария), «Фразеологизмы в макроструктуре комплексных двуязычных словарей» на XI Международной конференции фразеологов в Щецине (Польша), которые используются в учебном процессе по специальностям «Русский язык и литература», «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения»,

«Филология», «Казахский язык и литература», «Казахский язык и литература в школах с неказахским языком обучения». Ею опубликовано более 120 научных трудов, в том числе 3 монографии, 4 учебных пособия и создано электронное учебное пособие.

Ж.Н. Жунусову часто приглашают на различные зарубежные конференции, где наравне с известными учеными, как В.М. Мокиенко, В.И. Карасик, Н.Ф. Алефиренко, она выступает на пленарных заседаниях и является модератором секционной работы. География таких конференций включает в себя страны дальнего и ближнего зарубежья (Англия, Польша, Германия, Венгрия, Болгария, Румыния, Россия, Беларусь, Узбекистан, Украина, Чехия).

Ж.Н. Жунусова трижды становилась обладателем гранта фонда «Сорос-Казахстан» (2000, 2001, 2002).

Жанылдык Нагизбаевна, помимо преподавательской, административной, общественной работы, занимается подготовкой научных кадров. Была членом Специализированного диссертационного совета по защите докторских диссертаций КазНУ им. аль-Фараби (2001–2005); ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (2007–2009).

Под ее руководством защищены 3 кандидатские и 23 магистерские диссертации (КазНУ, ЕНУ, КарГУ). В настоящее время она руководит 6 магистерскими диссертациями (ЕНУ).

Учитель с большой буквы всегда придерживается народной мудрости «Век живи — век учись», свидетельство тому — многочисленные сертификаты о повышении квалификации по методике преподавания языков, внедрению инновационных технологий в обучение, выданные известнейшими зарубежными и отечественными вузами, такими как РУДН (Россия, 2008–2009), Палермский университет (Италия, 2009), Будапештский университет им. Э. Лоранда (Венгрия, 2012), КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, 2005), КарГУ им. Е.А.Букетова (Караганда, 2012), ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (Астана, 2007–2014).

Жанылдык Нагизбаевна по приказу МОН РК являлась председателем ГАК в Казахстанско-Российском университете (2005), Кокшетауском государственном университете им. Ш. Валиханова (2009–2010), Центрально-Казахстанской академии факультета «Лингва» (2013–2014), а также членом ГАК в ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (2007–2010), участвовала в рабочей группе МОН РК по разработке требований к учебнику нового типа (2005, 2013). В качестве эксперта вносит существенный вклад в совершенствование учебников нового поколения в НПЦ «Учебник» и НЦГНТ при МОН РК.

Как ведущий специалист в своей области, Жанылдык Нагизбаевна является членом межведомственной рабочей группы Верховного суда РК (2014), привлекается в качестве эксперта в Конституционный суд РК (2014).

«Лучшему преподавателю вуза — 2009» профессору кафедры теоретической и прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Ж.Н. Жунусовой желаем здоровья, дальнейших творческих успехов, любви и признательности благодарных учеников.

А.С.Адилова, доктор филологических наук, профессор

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Adilova, A.S.** — Doctor of Philology, Professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Amanbayeva, G.Yu.** — Doctor of Philology, Professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Asanov, K.D.** — Professor of chair of Kazakh literature, Doctor of Philology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Balabekova, M.A.** — Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Erkin, Zh.Zh.** — Senior lecturer of Journalism chair, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Freshly, M.** — PhD, Docent of West-Hungarian University, Szombathely, Hungary.
- Ibyraiym, A.O.** — Candidate of Philology, docent, dean, M.Kh.Dulati Taraz State University.
- Iskakuly, S.** — Professor, Ile Pedagogical University, China.
- Kabanov, M.Sh.** — Master of Philology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kadina, Zh.Z.** — Candidate of Philology, Associate professor of a practical course of the Kazakh language, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Karenov, R.S.** — Marketing professors, Economy doctor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kishenova, A.Yu.** — Teacher of Russian language and literature chair, Karaganda State Technical University.
- Kuanysheva, A.B.** — Master of Russian classical philology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kupayeva, A.K.** — Master, Senior lecturer of Turkology chair, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana.
- Nasiritdinova, A.N.** — S.Seiyfullin Kazakh Agrotechnical University, Astana.
- Rapisheva, Zh.D.** — Candidate of Philology, Associate professor of the Kazakh linguistics, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Sateeva, B.S.** — Master of Philology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Seydakhmetova, Z.K.** — Teacher of Russian language and literature chair, Karaganda State Technical University.
- Shchepina, A.A.** — Assistant of foreign languages, Novosibirsk State Pedagogical University, Russia.
- Shortanbaev, Sh.A.** — Senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
- Smailova, A.Sh.** — Candidate of Philology, Associate professor of a practical course of the Kazakh language, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Toleubekova, A.T.** — Master of Russian classical philology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zenzerov, V.N.** — Candidate of Philology, Docent, Novosibirsk State Pedagogical University, Russia.
- Zharylgapov, Zh.Zh.** — Professor of chair of Kazakh literature, Doctor of Philology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhunusova, M.K.** — Candidate of Philology, Associate professor of a practical course of the Kazakh language, Ye.A.Buketov Karaganda State University.